

ESKİ TURK DİNİ TARİHİ

Yazan : **Prof. Dr. Abdalkadir İNAN**

BİRİNCİ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1976

Kültür Bakanlığının 12/VIII/1975 tarih ve 1278 sayılı kara-rıyle
birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Dinler Tarihi ve Dînî Folklor Bakımından Abdüikadir înan

— I —

Prof. Dr. Hikmet Tanyu

350 kadar ilmî eseri bulunan Prof. Abdüikadir Inan'm etnografya, Türk Tarihi, Türk Lehçeleri ve Türk Filolojisine, Türklerin Millî Hayatına ve Dış Türklerin Mücadelelerine dair yazıları kadar, onun, Türklerin Dinleri ve inançlarına, Dînî Folklora dair de değerli eserleri vardır.

Bu eserde onun şimdiye kadar yayınlanmamış Türk Dinî Tarihi'ne ait uzun bir makalesi ile, mevcudu azalmış Eski Türk Dini ile ilgili Türk Şamanizmine ve "Hurafeler Ve Menşeleri"ne dair önemli broşürü birlikte sunulmaktadır-Takdim ettiğim'z Türk Dinî Tarihi ve Dînî Folkloruna ait bibliyografya Prof. Abdüikadir İnan'ın bu alanda da neka-dar verimli eserler verdiğini gösterecektir.

Arapça, Farsça, Rusça, Almanca ve bütün Türk lehçelerini bilen Abdüikadir Inan'm ilim alemindeki, Türk Kültür hayatındaki yerinin doldurulması pek güçtür. Bu itibarla onun eserlerinin ve bibliyografyasının bilinmesinde büyük fayda olacağı kanaatindeyiz.

29 Kasım 1888 de Başkurdistan'm Çıgay köyünde doğan Abdüikadir inan'ın babası imam Musaffa (Mustafa)

ve annesi Zekiye idi. Göbek adı Fethülkadir olduğundan birçok yazılarında bu adı da kullanmıştır. Orenburg'da yayınlanan Vakit gazetesinde 1908 yılında Abdülkadir Inan'm ilk ya-.zıları çıktı. 1914 yılında Yüksek Muallim Mektebinden mezun olan Abdülkadir İnan, 1915 - 1923 yıllarında Ortaöğretimde görevler aldı. 1915 de "Bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i ger'iye" kurulu huzurunda din ilimlerinden imtihan vererek müderris unvan ve şahadetnamesini almıştır. Önceleri yalnız Başkurt folkloruyla uğraşırken 1914 yılında, Prof. Zeki Velidî (Togan) ın tavsiyesiyle, Altay, Kazak -.Kırgız, Özbek ve bütün Türk kavimlerinin folklor, etnografya ve bilhassa destanları, millî gelenekleri ve dinî inançları üzerinde çalışmağa başlamıştır. Böylece Abdülkadir inan, Şamanizm ve Manas destanı üzerinde çok derin araştırmalar yaptı. Birinci Cihan Savaşı sırasında öğretmenlik görevini Başkurdistanda sürdürürken, Bolşevik istilâ girişimlerinin karşısında, Türk Millî Kurtuluş hareketlerine fiilen katıldı. Başkurdistan'm istiklâl mücadelesinde önemli hizmetler yaptı. Komünist mezalimi ve istilâsı karşısında çetin savaşlara girişen Türk bölgelerinde kanlı istiklâl ve hürriyet savaşları oldu. Türkmenistandaki komitenin yardı-imyle Zeki Velidî Togan ve Abdülkadir inan, Asyadaki Türklerin yaşadığı muhtelif bölgeleri dolaştıktan sonra (1923), İran (1923), Afganistan (1923), Hindistan (1924) dan Avrupa'ya, Marsilya'ya (1924) geçip Paris'te, Berlin'de ilmî çalışmalarda bulundular. Nihayet 1925 yılı Temmuzunda İstanbul'a geldiler. İstanbul Üniversitesinin Edebiyat Fakültesinin Türkiyat Enstitüsüne, Türkoloji asistanı olarak tayin edildi. "Dede Korkut Kitabı Hakkında" incelemeleri beğenilerek Türkiyat mecmuasının birinci cildine alındı. Türkiye'ye geldikten sonra "Yeni Kafkasya" dergisinde Türkistan ahvâline ait, Türkistanlı Türkmen, bâzan Abdülkadir, bâzan İdiloğlu imzalarıyla makaleler yazdı. Türkiye'de 1927'de çıkan "Yeni Türkistan" dergisini bilfiil Zeki Velidî ve Abdülkadir İnan kurmuş ve yürütmüşlerdir. Abdülkadir İnan burada da muhtelif takma adlarla makaleler yayımladı. 1928 yılında birkaç arkadaşıyle birlikte, Türkiye'nin Folklor sahasında en önemli dergisi olan "Halk Haberleri" ni yayımladılar.

1928 yılından 1932 yılının sonuna kadar (Türkiye Halk Bilgisi Derneği) nin ilmî komisyon üyeliğini yaptı. 1929 da Anadolunun muhtelif şehirlerinde Folklor, Dinî Folklorla ilgili çok dikkate değer araştırmalara girişti. Bu çalışmalar dernek tarafından "Birinci İlmî Seyahate Ait Rapor" adıylt yayımlandı. 1930 yılında tekrar Türkiye içinde ilmî bir incelemede bulundu, topladığı, derlediği malzemeyi "Halk Bilgisi Haberleri" dergisinde yayımladı. Bu arada "Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi" ve "Azerbeycan Yurt Bilgisi" gibi muhtelif ilmî dergilerde de makaleleri, incelemeleri çıktı.

Ankaradan yetkili kişilerin İsrarlı davet ve ricaları üzerine asistanlıktan ayrılarak, 1933 yılının 6 Şubat'mda Türk Dili Tetkik Cemiyetinde İhtisas Kâtibi sıfatı ile çalışmaya başladı. 1933 yılının Sonbaharında Dolmabahçe'de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından büyük ilgi gösterilerek kabul edildi. 1934 yılında teşkil edilen İlmî Komisyon ve Kılavuz Kolu Çalışmaları üyesi olarak görevlendirildiği sırada, Atatürk tarafından iltifatlara, takdirlere mazhar oldu. Bu komisyonun çalışmaları sırasında Atatürk, Dil Kurumu Üyelerini Köşk'e çağırdığı zaman, muhakkak Abdülkadir İnan'ı da beraber istiyordu. Onun ilmî inceleme ve çalışmalarını, geniş bilgisini daima takdirle karşılıyordu.

1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kurulmak üzere iken, Atatürk, Abdülkadir inan'ı davet etti ve : "Sen bu Fakülte'de Doğu Lehçelerini tetkik edecek ve ders vereceksin. Seni Profesör yapacağız." dedi. 18.1.1936 tarihinde göreve başlayan Abdülkadir İnan, 9 yıl kadar Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde Profesörlük yaptı. 1944 yılında o dönemin Maarif Vekili Olan Hasan Âli Yücel'in emri ve Necmettin Halil Onan'm uygulamasıyle, Abdülkadir İnan'm Profesörlük unvan ve kadrosu, diploması Rusyada kaybolduğu bahanesiyle kaldırıldı. Bilâhare ücretli olarak tercümanlık, okutmanlık, öğretim görevliliği gibi çeşitli adlarla aynı derslerin hocalığını yapmağa 1955 yılma kadar devam etti. Fakültede iken, Türk Dil Kurumunda Baş Uzman olarak da çalışmaktaydı. Oradan da uzaklaştırıldıktan sonra 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere He-

yeti'nde, İlmî E^rleri tetkik işinde görev verildi. Yaş haddi dolayısıyle buradan 500 lira maaşla emekliliğe ayrıldı. 1964 yılı Nisan ayından itibaren Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünde 500 lira aylıkla çalışmağa başladı. Bu arada Türk Kültürü dergisinde muhtelif makaleleri yayımlandı. 1973 - 1974 yıllarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün tahsisatı önce azaltılıp, sonra kesilince, Abdülka-dir İnan'm oradan ayrıldığını görüyoruz. Halen 87 yaşında bulunan gözleri iyi görmeyen, kulakları duymayan Abdülka-dir İnan 600 liraya çıkan emeklilik maaşıyla hayatını, Orman Yüksek Mühendisi olan oğlu Yaşar İnan ve onun eşinin, torunlarının yanında ve yardımında devam ettirmeğe çalışmaktadır.

Abdülkadir İnan'm 350 kadar eseri yanında, Kutadgu Bilig ve Divân-ü Lûgat-it Türk eserleri üzerindeki çalışmaları, çok önemli hizmeti, yardımları düşünülecek olursa bu kadar verimli ilmî çalışması olan pek nâdir bilginlerden sayılması hakşinaslık olacaktır.

Abdülkaclir înan'ın Dinler Tarihi ve Dinî Folklorla İlgili Eserleri

— II —

Prof. Dr. Hikmet Tanyu

KtTAPLARI:

1 — Birinci tlmî Seyahate Dair Rapor, İstanbul 1930.

2 — Tarihte Ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1954. 1972 de ikinci basımı yapılmıştır.

3 — Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1961.

4 — Hurafeler ve Menşeleri, Dinayet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1962.

5 — Makaleler Ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1968.

MAKALELERİ, ÇEVİRİLERİ, TANITMALARI :

1 — Türk Şamanizmine Ait, Türk Yurdu, 19, 1929.

2 — Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın, Türk Yurdu, 22, 1926.

3 — Altay Samanlığına Aid Mevad, A. V. Anochin'den Çevirme, Türkiyat Mec, II, 1928.

4 — Türk Rivayetlerinde Bozkurt, Türkiyat Mec, İL, İstanbul 1928.

5 — Umay İlahesi Hakkında, Türkiyat Mec, İL, İstanbul 1928.

6 — Yağmur Duası, Halk Bilgisi Haberleri, II, S. 13, 1930.

7 — Altay Samanlığına Ait Mevad, Türkiyat Mec. C. 2. 1926, Sf. 518-522.

8 — Sivas'ta Doğum Adetleri, Halk B. Haberleri, Y. I. S. 10, Ağustos 1930, Sf. 158-161.

9 — Ali Rıza (Yalgın), Türkmen Oymakları, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1., 8-9, 1932.

10 — Ali Rıza (Yalgın) Cenupta Türkmen Oymakları, Türkiyat Mec, III., 1933.

11 — Al Ruhu Hakkında: Türk Mitolojisinde Kötü Bir Ruh, Türk Tarih Ve Etnografya Dergisi, S. I. Temmuz 1933, Sf. 160-167.

12 — Ongon Ve Tös Kelimeleri Hakkında, Tarih - Arkeoloji, Etnografya Dergisi, II, 1934.

13 — Türk Mitolojisinde Şerir Bir Ruh, Tarih - Arkeoloji, Etnografya Dergisi İstanbul 1935.

14 — Ali Rıza (Yalgın) Cenupta Türkmen Oymakları, V., Yeni Türk, 1936.

15 — Maynagaşev Belitirler'de Tanrı'ya (Gök'e) Kurban Merasimi, Çığır, 52, 1937.

16 — Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İst. 1937, Sf. 142-151.

17 — A. V. Anochi^ Altay Şamanlığm-a Ait Maddeler, I: Ülkü, XV, 85, 1940. II: 87, III: 88, IV: 89, V, XVI, 90, 91, 93, 95, 1941. VI: XVII, 100.

18 — Gaziantep'te Alevîler ve Muhtelif İnanmalar, H.B.H.Y. 10., S. 110, Kânunu-evvel (Aralık) 1940, Sf. 37-40.

19 — D. K. Zelenin, Sibirya'da Ongon Kültü, (Moskova-Leningrat 1936), Belleten VI. 1942, Sf. 311-315.

20 — And'a Müteallik Adet ve An'aneler, H.B.H.C. 6. S. 4 Eylül-Ekim 1943, Sf. 279-290.

21 — İslâm Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Doğu, 4, 1943.

L

22 — Altay ve Yenisey Samanlığında Eski Unsurlar,, Orhon, 2, 1943.

23 — Osman Turan, On iki Hayvanlı Türk Takvimi,. D. ve T. Coğ. Fak. Der. I, 1943.

25 — W. Barthold, İslâmlarda Mervaniler Mezhebi, Belleten, X, 1946.

25 — W. Barthold, Türklerde Ve Moğollarda Defin Merasimi, Belleten, XI, 1947, S. 515-539.

26 — Altay Dağ-larmda Bulunan Eski Türk Mezarları* Belleten, XI, 43, 1947.

27 — E.ski Türklerde Ve Folklorda And, Dil ve Tarih -Coğ. Fak. Derg-isi, VI, 4, 1938.

28 — K. Inostrantsev, Eski Türklerin İnanışlarj Hakkında Birkaç Söz, Belleten, XVI, 1950, Sf. 45-47.

29 — Eski Türkçe Üç Kur'an Tercemesi, Türk Dili, 6,. 1952.

30 — Eski Kur'an Tercemelerinin Dili Meselesi II, III* Türk Dili, 7, 9, 1952.

31 — Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, İlahiyat Fak. Derg-isi, 4, 1952.

32 — Yakut Samanlığında Ije Kul, Türkiyat Mec., X* 1953.

33 — Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler, Fuat Köprülü armağanı, İst. 1953.

34 — Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri, Zeki Velîdî Togan Armağanı, İst. 1950-1955., Sf. 480-483.

35 — Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi,, Türk Dili, 77, 1958.

36 — Türklü Törenlerde Ters Giyme Âdeti, Türk Folklor Araştırmaları, 116, Mart 1959, Sf. 1861 -

37 — Kayıtbay'm Türkçe Duaları, Jean Deny Armağanı, 1959, Türk Dil Kurumu Yay. Sf. 91-94,

38 — Sovyetler Ülkesinde Din Meselesi, Türk Yurdu, II,. 2, Mayıs 1960. Sf. 3-4.

39 — Kur'an'm Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çeviri leri Üzerine Notlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960.

;

40 — Yaygın Hurafeler Ve Menşeleri, Türk Folklor Araştırmaları, VII, 147, Ekim 1961. Sf. 2531-2533.

41 -— Albastı - Al Karısı Üzerine Bir Eaid, (Ulla Joıansen, Alp Frau), Türk Folk. Araştırmaları, VII, 153,

42 — Ebu Bekir ar-Razi'nin Bilinmeyen Bir Eseri, (Kerimof neşri olan "Sırrül Esrar" Selâmet (dergisi), 7, 1962.

43 — geytanh Özbekler Çağma Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri, Türk Bili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1962, Ayrı basım 1963.

44 — Nazarlık, Türk Folk. Araş. C. 3, S. 196, Ağustos 1963, Sf. 3138.

45 — Yasa, Töre = Türe ve Şeriat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I., Ankara 1964.

46 — Orta-Asya Müslümanları Hakkında İki Makale, Türk Kültürü, 20, Haziran 1904.

47 — Sovyet Rejimi Altında, Türkistan'da İslâmm Du rumu Hakkında Yabancıların Yazdıkları, Türk Kültürü, III, 26 Aralık 1964.

48 — Denisof, P. W.: Religiozzniye Veronanıya Chuvash- Çuvaşların Dînî İnançları, Türk Kültürü, 1, Kasım 1962. S. 55-58. Bu yazı ingilizceye çevrildi: Cultura Turcıca, V, 1. Nr. I, Ankara 1964, Sf 1S3-186.

49 — Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları, Türk Folklor Araştırmaları, 1965, IX, 191.

50 — Ziya Gökalp ve Yakut - Altay Folkloru İle Dimyatı, Ankara 1965, Y. II, S. 1-2, Sf. 173-176.

51 — Tuğ-Bayrak (Sancak), Türk Kültü, 1966, S. 46.

52 — Türklerde Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü, Reşit Rahmeti Arat Armağanı, 1966 TKE.

53 — Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar Ve Gelenekler, Türk Kültürü Araştırmaları, Y. III - IV - V - VI, Ankara 1966-1969, Sf. 145-157.

54 — Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı, Necati Lugal Ar-Tnağam'ndan Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, Sf. 331-

55 — Divan-ü Lûgat-it Türk'de Samanizme Ait Kelimeler, Türk Kültürü, Y. IX, Ankara 1971. Sf. 293-297.

ESKÎ TÜRK DİNÎ TARİHİ

Eski Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, islâm ve Batı kaynaklarında epeyce malûmat bulunmakla beraber çok dağınık ve kısa olduklarından bunlardan faydalanmak çok yorucu çalışmalar istemektedir. Türk kavimlerinin örf, âdet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî telâkkilerin ve geleneklerin menşelerini araştırırken ta iskit ve Hun (H'yung-nu) devirlerinin! derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya'yı ve Doğu Avrupayı bir bütün olarak almak icabetmektedir. Meselâ, Türk kavimlerinde dinî inançlarla bağlı olan and ve anda müesseseleri ve bunlara bağlı gelenekler milâttan önceki V - IV. yüzyıllarında Yunan tarihçileri tarafından tavsif edilen iskit and müessesesinin aynı olduğu malûmdur. Milâttan önceki 77. *yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tesbit edilen Gök - Tanrı, güneş, ay*$_y$ *yer - su, atalar ve ölüler kültü Türk kavimlerinde,, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültlerdir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahede edilmiştir.* Bununla beraber Altay ve Yakut samanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dinî telâkkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmak-

tadır. Altay ve Yakut samanlığını, elinde bulundurduğu pek mahdut materyallere de dayanarak, tetkik ■eden rahmetli Ziya Gökalp dahi bunun farkına varmış ve eski Türkler için *toyunizm* adını verdiği bir millî din tasavvur etmişti. Fakat "toyunizm" dediği din budizmden başka bir şey değildir. Sırf itibarî olarak dahi eski Türk dinine "toyunizm" adı verilemez. *Eski Türk dini için sırf itibari olarak "şama-nizm" terimini kullanıyoruz.* Fakat bu şamanizm Altay ve Yakut samanlığının bulunduğu safhayı tçok arkasında bırakmış, gelişmiş bir durumdaydı. Avcılık ve iptidaî ziraatle dar bir sahada yaşıyan Iküçük boyları dünya görüşleri ve dinî telâkkileriyle büyük göçebe hakanlıklar kuran, Çin'den Bizans'a «ve İran'a uzanan ulusun dünya görüşü ile dinî telâkkilerinin aynı seviyede olmasına imkân yoktur.

Çin kaynaklarının verdikleri haberlerden an-laşıldığına göre, eski Orta - Asya şamanizminin esas lan Gök - Tanrı, güneş, ay, yer, su ata (cedd-i Âlâ), •ateş (ocak) kültleri idi. Dinî âyin ve törenlerin mu-•uyyen bir nizam (statü) çerçevesi içine alınmış oh 'duğunu tahmin etmek de mümkündür.

Büyük devlet kuran şamanistlerin âyin ve törenlerini icra için resmî tüzük vücude getirdiklerini yakın zamandaki Mançu tarihinden de biliyoruz. "XVI. yüzyılda muhtelif Mançu ve Tonguz gibi Altay ulusları birleşerek Çin'i fethettiler. Bu kabileler şa-ımanist idiler. 1747 yılında şaman âyin ve törenlerini düzenleyen bir statü imparator tarafından ilân edil-<3i, şamanistler için bir tapmak da yaptırıldı.

Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapmaklarını zikrediyorlar. Bu haberlere göre hakanın karargâhmdaki tapmakta her yılın başında âyin yapılırdı. Bu âyine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederdi. *Yılın beşinci ayında Lung -çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök - Tann'ya, yer - su ruhlarına kurban sunarlardı.* Sonbaharda, atların iyi beslendikleri zaman, orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi. *Hakan her sabah. çadırından çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı.*

M.ö. 121. yılda cereyan eden savaşta Çinliler bir Hun prensini yenerek karargâhını ellerine geçirmişlerdi. Aldıkları ganimetler arasında bir altın put da vardı. Çin vakanüvisinin verdiği malûmata göre Hun prensi *bu putun karşısında Gök - Tann'ya kurban sunardı.* Herhalde bu put Altaylılarda ve başka çağdaş Şamanistlerde müşahede edilen ongon yahut töz'lere benzer bir sanem olsa gerektir. Altından yapılmış olan *Hun pufu Altaylıların deriden yahut keçeden yaptığı töz (ongon)dan şüphesizdir ki,* daha mütekâmil olmuştur. Aynı kaynakların bildirdiklerine göre *Hunlar bir işe teşebbüs etmek isterlerse yıldızların ve ayın durumlarına bakarlardı.* Bu kayıttan anlaşılıyor ki Hun kam'lan heyet ilminden de-haberdar olmuşlardı.

Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran muhtelif sülâlelerden bahseden Çin kaynakları bunların da *Gök - Tann'ya, yer - suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır.*

M.Ö. II. yüzyılda Hunlara tâbi olan, sonraları devlet kuran Vu - huanlann dini hakkında verilen malûmat Hun dini hakkında verilen malûmattan farksızdır (Hyacinth, I, 154; Eberhart, s. 48).

Hunlar devrinde kuzeyde kurulan Siyenpi sülâlesi idaresindeki proto - Moğollar ve Türkler dm ve kültür bakımından Hunlardan farksızdı.

M.S. III. yüzyılda meydana çıkan Toba sülâlesi devrinde de Hun kültleri devam ettirilmiştir. *To - ballar "Siyenpi âdeti üzerine ilkbaharın ilk ayında Gök - Tanrı'ya, doğu tarafında bulunan tapınakta •atalara kurban keserler; sonbaharın ilk ayında Gök -Tanrı'ya kurban âyini yaparlardı,* dinî âyinler ve kurban törenleri nizâmnâmeye göre icra edilirdi." *Ecdat mabedi makamında bir taş oyarlardı.* Şimal yurtlarından cenuba göç ederlerdi, taş ev içinde *göğe, yere, hakanın soyuna kurban keserlerdi. Kurbanlardan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Bunlardan tanrılık ve kutlu orman meydana gelirdi.*

Toba devletinin ilk zamanlarında *kadın şamanlar* umumiyetle devletin dinî törenlerinde faaliyette bulunuyorlardı; Meselâ 339 yılında bir kurban törecinde, tıpkı Sibirya samanları gibi, ellerinde dümbeleklerle *(kadın kamlar)* görünmüşlerdir.

Orta Asya'da devlet kuran kavimlerin kültür -merkezi olan hakan sarayları ve beylerin karargâhları ve bunların çevresinde yerleşen ve göç eden boylar daima yabancı kültürlerin tesirlerine maruz bulunuyorlardı. *Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint - Tibet budizmi, batıdan zerdüştizm*

çok eskidenberi Orta Asya'nın milli kültlerine yavaş yavaş tesir ediyorlar, kendileri de yerli kültlerden müteessir oluyorlardı. Yabancı dinler Şamanizmden birçok unsurlar kabul etmekle halk tabakası içinde muvaffakiyet kazanıyorlardı.

III - IV. yüzyıllarda zcrdüştizim, budizim ve hıristiyanlık Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde sağlamca yerleşmişti. VII - VIII. yüzyıllarda bunlar arasına manihaizm de karışmış oldu.

Angara ve Obi ırmaklarından, Sibirya'nın Tay-ga ormanlarından, gerçek şamanist olarak güneye gelen To - *ba'lar V. yüzyılda budizmi resmen kabul ettiler; büyük Buda tapınakları yaptılar.* Bununla beraber Tobalarm egemenliği altında bulunan bütün kavimlerin Buda dinine girmiş olduklarını kabul etmek yanlış olur. Her halde budizm, hakanlığın merkezindeki *aristokrat zümrenin dini olmuş, geniş halk tabakası ise samanlığında devam etmiş olacaktır.*

Tobalardan egemenliği alan Cücen'lere Toba imparatorlarının hakaret nazariyle baktıkları, haşe-rat makulesi saydıkları manidardır. Çin kaynaklarının verdikleri malûmata göre bu kavim *"elbiselerini* ve ellerini yıkamazlardı." Bu âdet koyu *şamanistlerin su kültü hakkındaki inanmaları ile ilgilidir; şamanist Oğuzlarda ve Moğol'larda müşahede edilmiştir.* 519 yılında tesbit edilen bir habere göre Cücen (Juan - juan)lerde bir kadın şaman bir prensi göğe seyahat yaptırmış ve sonra bu prensi seyahatten geri çağırmış, bunun için de güzün orta ayında bir ovada çadır kurmuş, çadırın içinde *yedi gün oruç tutmuş ve bütün bir gece dua etmiş.* Budist

Toba sülâlesi yerine şamanist Cücen sülâlesinin gelmesinde, ihtimal ki, kuzeyden gelen muhafazakâr boyların önemli rolleri olmuştur.

VI. yüzyılda büyük Türk devletini yeniden kuran Gök Türk sülâlesi eski Türklerin dinî inançlarına ve geleneklerine sadık kalan boyların yetiştirdiği ■sülâle idi. Bu sülâle, devlet idaresinde millî yazı ve millî dil kullanacak derecede inkişaf etmiş bir milleti, bir devleti temsil ediyordu. Epeyce gelişmiş olan bu kültür seviyesine rağmen VII - VIII. yüzyıl Gök Türklerinde, bugünkü Altay uluslarının şamanizmin-deki birçok iptidaî unsurların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre *Gök Türkler "tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağiyle yağlarlar ve sırıklar üzerine dikerlerdi. Yılın dört ■çağında (mevsiminde) bu tanrılara kurban keserlerdi". Bu "tasvir"ler Altaylılann töz-tös, Yakutların "tana", Soyut-Uranhaların "eren", Moğolların "on-■gon" dedikleri puflardan başka bir şey değildir.*

"Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sırıklara korlar. *Hakanın çadırı ötüken dağın-dadır; kapısı doğuya bakar.* Her yıl boy başbuğla-riyle beraber *atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında tanrıya kurban keserler.* Ötüken dağının batısında 500 "li" mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. *Burasına "Budun inli" derler ki "ülkenin koruyucusu olan ruh" demektir. Ruhlara taparlar, Tcamlara inanırlar"* (Hyacinth, I, 271). Bu "Budun inli" budun (millet) tanrısı, bütün vatanı ve milleti

koruyan tanrının makamı olan dağ demek olsa gerektir. Her halde *bu kült dağ, mağara ve atalar kültünün birleşmesinden meydana gelen çok önemli bir kült olmuştur.*

Toba Han (572 - 581) bir Çinli budistin teşvikiyle Buda dinini kabul etmekle Gök Türkler arasına budizmi sokmuş oldu. Toba han çok müteassıp bir budist gibi hareket ediyor, Buda *dualarını* okuyor, *oruç* tutuyordu. Bu büyük hakanın budizmi kabulünün şamanist Türkler arasında nasıl karşılandığını bilmiyoruz. *Toba han'ın ölümünden sonra: Gök Türk hakanlığının felâkete sürüklenmesi, Türk beylerinin Çinlileşerek soysuzlaşmaları, Türk "kara budununun" hani benim hakanım? hani benim ilim. törem?" diye feryat ettiği, Gök Türk (Orhun) yazıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Toba Han'ın ölümünden tam bir buçuk asır sonra yazılan bu yazıtlarda budizmden eser yoktur; bu yazıtlara göre, Türklerin istiklâl kazanmalarına Türk tanrısı ve yer-suyu yardım etmiştir.* Dikkate değer ki bu yazıtlarda çok iptidaî inanmalardan olan *fena ruhlardan, töz'den* ve buna *benzer putlardan bahsedilmiş yor.* Çin vakanüvislerinin Gök Türklerde bulunduğunu söyledikleri "keçeden yapılmış putlar" ve onları "yağlama" âdetleri ancak halk tabakasında muhafaza edilmiş iptidaî şamanizm kültleri ve âdetlerinden olduğunda şüphe yoktur. Bilge Han'ın çevresinde bulunan aristokrasi zümresine mensup Türkler bu inanma ve âdetlere eski devrin hâtıraları diye bakmış olacaklardır. Yufka yürekli Bilge Han'ın Buda dinine karşı gösterdiği temayül de bu zümre-

nin "kara budunun" inandığı hurafelere karşı kayıtsızlık göstermeğe başlamış olmalariyle izah edilebilir.

Çin kaynaklarının verdikleri malûmata göre, *Bilge Han* Çin'de merkezî ve Orta Asya Türklerinde olduğu gibi karargâhının etrafına kale yapmak, *Buda ve Lao-tseu namlarına mabetler inşa etmek hevesine düştü...* Bilge Han, tebasını şehir hayatına alıştırmak, Buda dininin âyinleriyle ülfet ettirmek için şehir ve mâbed inşa etmek gibi bir fikre düşmüştü. *Fakat bu fikri, Tonyukuk'un şiddetli muhalefetine uğradı.*

Batıdaki Gök Türklerin dini, inanma ve âdetleri doğu Gök Türklerinin din ve âdetlerinden farksızdı. Bunlarda babalarının nesiller boyunca yaşadıkları mağaraya her yıl büyük bir memur gönderip kurban kestirirlerdi. Yılın beşinci ve sekizinci aylarında ruhlara kurban sunmak için toplanırlardı.

Gerek tarih kaynaklarından ve gerek bıraktıkları yazıtlardan anlaşıldığına göre Gök-Türk hakanları ve bunların idareleri altında bulunan Türk boyları, doğu ve batı Türkistandaki şehirli Türklerin bir kısmı müstesna, *hep şamanist idiler.*

Gök Türk devletinin *Uygur sülâlesi eline geçtiği tarihe kadar - VII. yüzyılın yarısına kadar - Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde şamanizm hâkim durumda idi.* Batıdan ve güneyden gelen "kitaplı dinlerin tesirleri yok denecek kadar azdı; bilâkis "kitaplı dinler"in şamanizmle beslendikleri ve bu beslenmenin kuvveti nisbetinde kuzeye nüfuzlarını sağlayabildikleri şüphesizdir.

Gök Türklerin elinden egemenliği alan ilk Uygur hakanları (Kül Bilge ve Moyun Çur) şamanist idiler. Uygur hakanlarından Bökü Han 763 de Uygurlar arasına manihaizm mezhebini soktu.

Manihaistler Orta Asya'nın batı bölgelerinde III. yüzyıldanberi faaliyette bulunuyorlardı. Bu mezhebin dâileri, muhtelif dinlerin akide ve âyinlerini kendi talimat ve âyinleriyle barıştırmakta mahir idiler. Bununla beraber büyük Uygur hakanlarının karargâhı Orhun ırmağı ile Ötüken dağı arasında bulunduğu sıralarda Uygur "kara budun" un maniha-îzmi tamamiyle benimsediklerine inanmak güçtür. Bu bakımdan Kara Balgasun yazıtının Çince metnindeki bazı parçaları çok manidardır. Bu anıt Uygurların manihaizmi kabulünden tahminen 50 - 60 yıl sonra dikilmiştir. Bu metinde dinden bahsedilirken şöyle denilmektedir : o (hakan) diyor ki "siz fazileti nasıl anlıyabilirsiniz?"Bunun üzerine derhal umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve kumandanların hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz. Kağanın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı. *Bu dönemde çok mistik ve pek yüksek idi,* kavranması pek ağırdı. Onlar tekrar tekrar (hakandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı... Daha aşağıda hakan "ışık dinini kabul etmelisiniz" diye ısrar ediyordu ki halk arasında manihaizmin pek te yerleşmediğini gösterir. Bu din, kuzeyden gelen *Uygurlar arasında ancak 840 dan sonra, yani Uygurların Doğu'Türkistan'a gelip yerleşmelerinden sonra, kökleşmiş olacaktır. Bu-*

nunla beraber Uygur ülkesinde manihaizm, Hıristiyanlık ve budizm ile yanyana şamanizm de yaşıyordu. Şamanizmin en önemli ve iptidaî kültlerinden biri olan töz yahut ongon kültünün Uygur budist rahipleri tarafından tapmaklarına kabul edilmiş olduğunu Rubruk'un bir hikâyesinden öğreniyoruz.

Uygur sülâlesinin hâkimiyeti çağında manihaizm ve budizmin, koyu samanlığın vatanı olan Altay, Ötüken ve Baykal çevrelerinde kendilerine zemin bulamadıkları muhakkaktır. Uygurlardan hâkimiyeti alan Kırgızların sınırı Angara - Tonguzka ırmaklarının Ytnisey'e döküldüğü yer olduğu tahmin ediliyor ki buna göre Uygur devletinin de kuzey sınırı buraya kadar uzanmış olacaktır; çünkü Kırgız ülkesi de 758 yılında Uygurlar tarafından alınmıştı. Bununla beraber Kırgızlar Uygur hakanına karşı daima isyan halinde bulunmuşlardır. Nihayet *840 yılında Kırgızlar, Uygurları Moğolistan'dan çıkardılar ve Orta Asya'nın doğusunda Kırgız devleti kurdular. Mani dinini kabul eden Uygurlar, Doğu Türkistan'a gelip yerleştiler.*

Kırgızların anayurdu Yenisey ırmağının kaynakları idi. Yenisey havzasında bulunan yazıtların bunlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Çin kaynaklarına göre *"Kırgızların yazı ve dilleri tıpkı Uygurla-nnki gibi" idi.* Çin ve islâm kaynaklarının verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre *Kırgızlar şamanist idiler. Tanrılara - ruhlara kırlarda kurban sunarlardı, kurban âyini için muayyen zamanları yoktu. Samanlarına kavti (Çin hiyeroglifine göre "gan") derlerdi. Sulara, ağaçlara kurban sunarlardı.*

X. yüzyılın islâm seyyahlarından Ebu Dülef, Kırgız'lardan bahsederken yazıları olduğunu, tanrı ya ibadet ettiklerini, ibadetlerinde mevzun ilâhiler okuduklarını, her yıl üç bayramları olduğunu zikre diyor.

XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî, Kırgızlara dair şu malûmatı veriyor: "Kırgızlar, Hintliler gi bi, ölülerini yakarlar ve "ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ölüyü de ateş kirlerinden ve günahlarından temizler" derler. Bazı Kırgızlar ineğe, bazısı kirpiye, bazısı saksağana, bazısı şahi ne, bazısı da güzel ağaçlara taparlar. Bunlar arasın da faginum dedikleri (?) bir kişi vardır; her yıl muayyen bir günde gelir, çalgıcıları ve her türlü çalgı âletlerini getirirler. Çalgıcılar çalmağa başlar ken faginum *(kam olacak) bayılarak düşer; bundan* ■*sonra ondan bu yıl neler olacağını: kıtlık bereket, yağmur, kuraklık, tehlike, emniyet ve düşman sal dırısı hakkında sorarlar. O (kam) hepsini söyler ve ekseriya onun dediği olur."*

Uygur sülâlesinin, hâkimiyeti devrine ait olduğu sanılan bir yazıtta görüldüğü üzere Uygur hakanlarına sadık olan *Kırgız beylerinden birinin ma-nihaizmi kabul ettiği tahmin edilmektedir.* G.Ö. Jtasmsedt tarafından kuzey Moğolistan'da bulunan bir yazıtta "ben kırgız oğluyum" diyen bey "mar"ına yüz er ve mesken verildiğini söylüyor ve oğullarına ■"man gibi olmaları"nı tavsiye ediyor.

"Mar" kelimesi süryanîce "efendi", "öğretmen" demek olduğuna göre Ramstedt bu Kırgız beyinin manihaist olduğunu tahmin ediyor. VIII. yüzyılın

sonlarına ait olduğu tahmin edilen bu yazıtın sahibi olan Kırgız beyi Uygur hakanına sadık olduğuna göre (yazıtta "hakana kulluk ediniz" denilmektedir) manihaist olması pek mümkündür. Fakat bu olay onun çağdaşı olan bütün *Kırgızların Mani dinini kabul ettiklerini göstermez.* IX - X. yüzyıllarda Kırgızlar, gerek Çin ve gerek *islâm kaynaklarının verdikleri haberlere göre, şamanist idiler.*

XI. yüzyılda İrtiş ırmağı boylarında yaşıyan. Kimek - Kıpçaklar, GardizVye göre, "İrtiş ırmağına, taparlar, su Kimeklerin tanrısı derlerdi." Aynı müellif Türgeç ve Çigil Türklerinin yakınlarında bulunan bir dağı tanrının makamı saydıklarını ve onunla and içtiklerini yazıyor.

X. yüzyılda, (920) Hazer deniziyle Aral gölü arasında yaşıyan Oğuzlar arasında İdil Bulgarlarma geçen *îbn Fadlanın verdiği* malûmata göre *Oğuzlar, İslâm ülkesine yakın komşu bulundukları halde, samanlıklarında direniyorlardı.* îbn Fadlan'ın ilk gördüğü Oğuz beyi "Küçük Yanal yahut inal" evvelce müslüman olmuş ise de Oğuzların "müslüman olursan bizim başkanımız olamazsın" dedikleri için tekrar samanlığa dönmüştü. *îbn Fadlan'ın gördüğü Oğuzların defin törenleri tıpkı, eski Gök Türklerin-ki gibi idi; mezar üzerine kurgan (hüyük) yaparlardı; balbal dikerler - Yag - aş yapıp kesilen hayvanların derilerini - baş, ayak ve kuyrukları ile beraber ağaca asarlardı. Böylece ölülere kurban sunarlardı.*

Îbn Fadlan Başkurt şamanizmine dair bazı malûmat vermektedir. Bu malûmata göre Başkurtlar kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç (orman), hayvan, in-

son, *su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi varlıkların her biri için ayrı ayrı birer tanrı bulunduğuna, en büyük tanrının da gökte yaşadığına inanırlardı. Ağaçtan "fullus kadar" bir nesne yapıp onu (bir yere) asarlar, sefere çıkarken veya düşmanla karşılaşırken onu öper ve ona secde ederlerdi. Oğuzlar ve Başkurtlara komşu olan Hazarların hakanı ve aristokrat sınıfı yahudi dininde idiler.* Halk tabakasının inançlarına dair bilgimiz yoktur. *Gardizî'ye göre *'hakan ve emirler yahudi dininde, kalanları Oğuz dinine benzer bir dinde idiler." Arap coğrafyacılarının verdikleri malûmata göre Hazar ordusu X. yüzyılda tamamiyle müslümandı, her halde bunlar Oğuzlardandı.*

Müslüman coğrafyacılar o veya bu Türklerden bahsederken budist veya hıristiyan olduklarını söylerler. Tokuz - Oğuzların manihaist olduklarını açıkça biliyorlar. Fakat bu dinlerden hiç birine mensup olmayan türlü Türk boylarından bahsederken *"şuna inanırlar, buna inanırlar" demekle iktifa eder, şa-manizmin bir "dinî sistem" olduğunu kabul etmezlerdi. IX - X. yüzyıllarda Yedisu'da ve Sırderya ırmağının doğu bölgesinde hakim olan Karluk Türklerinin yanmıyan ağaçtan yapılmış tapınakları bulunduğunu, duvarlarında eski hakanların suretleri tersim edilmiş olduğunu X. yüzyıl seyyahlarından Ebu Dülef haber vermektedir.*

Ebu Dülef'in bu haberi doğru ise Karlukların ■şamanizmi epeyce gelişmiş ve tapınaktı bir din haline gelmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Ebu Dülef'in Kırgızların dinine dair verdiği malûmat Çin

kaynaklarının verdiği malûmata uygun olduğuna göre Karluklar hakkında verdiği malûmatın da doğru olması mümkündür. *Bununla beraber Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin Türklerin dini hakkında verdikleri haberlerden gerçek şamanizmaya ait olanlarını budizm veya mazdaizmaya ait olanlarından ayırmak güçtür.* Çünkü bu bilginlerin çoğu "müşrik" leri, din bakımından, hep bir sayarlar.

Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda şamanizme dair malûmat daha çoktur. Alâeddin Cüveyni, Ermeni tarihçisi Kiragos, Reşidüddin, Pla-no Karpini, Rubruk, Marko Polo ve başka müellifler Moğolların ve onlarla beraber gelen Türk boylarının görenek ve geleneklerinden bahsederken Şamanizm hakkında malûmat vermişlerdir. Cengiz Han'ın Mo-ğolları ve bunlara iltihak eden kuzeyli Türk ulusları şamanist idiler. Moğolistan'daki bazı boylar arasına hıristiyanlık sokulmuş olmakla beraber bu din ancak bir sözden ibaret olmuştur. Bununla beraber Cengiz ve oğulları devrinde iptidaî şamanizmin mümessilleri olarak Kuzey ormanlarında yaşayan kavimlerden Uryankıt'lar sayılırdı. Bu kavim Gök -Türk yazıtlarmdaki Kurıkan'ların torunları ve bugünkü Urenha ve Yakut Türklerinin ataları sayılmaktadır. Reşidüddin'in verdiği malûmata göre Cengiz Han'ın Sol Kol beylerinden biri olan Odacı bu Uryankıt'lardandı. Radloff'un fikrine göre bu Odacı adı uygurcada ve başka Türk lehçelerinde tabip (der Arzt) anlamına gelen "otaçı"nın kendisidir, *iptidaî şamanizmde tabib ile şamanın aynı şahıs olduğu malûmdur.* Moğol istilâsı devrinde Bozkır

Ivloğollarmın Uryankıt'ları koyu şamanizmin mümessili saymaları gösteriyor ki Cengiz'in çevresinde toplanan Türk ve Moğollar bile başka dinlerin tesirine maruz kalmışlar, *orman şamanizminden az çok uzaklaşmışlardı. Bununla beraber Moğol istilâsı Orta Asya ve Volga havzası müslümarilarmda, ölmek üzere bulunan, şamanizm kalıntılarının tekrar canlanmasına sebep olmuştur.*

Moğol devrinde şamanizm üç büyük dinin, İslâm hıristiyanlık ve budizmin mücadelelerine saha oldu. Orta Asya'da ve iran'da hıristiyanlık XIV. yüzyılda İslâm dinine mağlûp oldu. Hıristiyanlık İç Moğolistan'da ve Yedisu'da mezar taşlarından başka hiçbir iz bırakmadan çekilip gitti. Moğolistan'da budizm zafer kazandı. Şamanizm, bûdizm ve İslâm dinlerine bir sürü kalıntılarını bırakarak ancak Sibirya ormanlarında ve Altay dağlarında barınabildi.

Eski Türklerin // - *V. asırlarda inandıkları din XVII - XIX. asırlarda Sibirya'nın Altay - Sayan ve Yakut Türk boylarında etnograflar tarafından tes-Mt edilen ve din tarihçileri tarafından incelenen şamanizmin epeyce gelişmiş şekli olduğunda şüphe yoktur. Buna rağmen biz "eski türk dini"ni cihanşümul iptidai şamanizmin bir dalı (türü) olarak kabul ediyor, eski Türk dinine "şamanizm" de diyoruz.*

ESKİ TÜRKLERDE TENGRİLER PANTEONU

Eski Türk panteonunda birçok tengriler bulun-r/Mştur. ilk büyük Türk imparatorluğu devrinden sonra bu panteondaki *tanrıların en büyüğü Gök* Tanrı *olduğuna inanılmıştır. Bu büyük Tanrı Türk hakan-*

lığına giren bütün muhtelif uluslar için müşterek kült olmuştur. Yukarıda kaydettiğimiz veçhile Orta Asya'da devlet kuran •sülâlelerin hepsinde Göktanrı kültünün bulunduğunu Çin kaynakları tesbit etmişlerdir. *M.ö. II. asırda büyük imparatorluk kuran Hun Türklerinin Gök Tanrıya inandıklarına dair Çin kaynaklarında haberler vardır.*

VI - VIII. yüzyıllarda Büyük Gök - Türk imparatorluğunun başında bulunan Türk sülâlesinin *Gök - Tanrı hakkındaki inanç ve telâkkileri epeyce gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları andaç -yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için, Tanrıya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar.* Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden *koruyan Türk tanrısı Gök - Tanrı'dır.* Türklerin büyük başarılarından bahsederken hakan veya beyler daima *"tanrının inayeti ile", "Tengri yarılkaduk üçün..."* demeyi ihmal etmemişler. Dikkate değer ki bu yazıtların birçok yerinde *"tanrı" adı tek başına, başka tanrılarla (yer - su, gök) karıştırılmadan, söylenmektedir* (tengri il berigme tengri - Tanrı memleket verici Tanrı; tengri yarlıkaduk üçün... özümni ol tengri kağan olurttı - kendimi o Tanrı hakan tahtına oturttu; tengri anca demiş.... gibi). *"Tanrı" adı bazan "yer", "gök" ve bazan "yer su" ile beraber de zikro-lunuyor (gök tengri, asrayagız yer...; tengri yer bulgakın üçün...;* Türk tengrisi Türk iduk yer subı anca itmiş...; üze tengri asra yer yarlıkaduk üçün...). *Ton-yokuk yazıtının bir yerinde tanrı ile beraber Umay, yer - su zikrolunuyor (tengri umay, yer - sub basa*

fjerti). Gök Türk ve ilk Uygur hakanlığı devrinde *maddî bir varlık tasavvur edilen "gök"* ile *onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş olsa gerektir.*

Gök Türk ve ilk Uygur yazıtlarında kuzey ormanlarında meydana gelen iptidaî şamanizm unsurları pek azdır, iptidaî şamanizmi andıran söz ve cümlelerin fikirlerini şairane ifade etmek için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Bilge Hakan anasının çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden bahsederken anasını eski Türk dini tanrıları panteonuna *dahil koruyucu ve merhametli dişi tanrıya benzeterek "Umay gibi anam" diyor.*

Tengri - Tanrı -Bir Tanrı - Allah

Manihaist ve budistlere ait metinlerde "tanrı (tengri)" adı Gök Türk metinlerindeki anlamiyle kullanılmakla beraber maddî varlık tasavvur edilen *"tengri" (gök, sema) ayırt edilmektedir, maddî varlık sayılan "tengri" ekseriya "kök = gök" kelimesiyle ifade edilmektedir* (üze on kat kök).

X. *yüzyılın* ilk çeyreğinde Oğuzları tavsif eden *îbn Fodlan Oğuzların "bir tanrı" dediklerini haber vermektedir.* Onun anlattığına göre Oğuzlardan biri zorluk görür yahut hoşuna gitmeyen bir işle karşılaşırsa *başını göğe kaldırarak "bir tanrı" diyor ki bir Allah demektir.* Aynı müellifin *Başkurt'ların* dini hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre bu kavim *on iki tanrıya ve bununla beraber en, büyük tanrının gökte bulunduğuna inanırlardı.* Şüphe yoktur ki Oğuzların "bir tanrı" dedikleri tanrı ve Başkurtların gökteki büyük tanrıya inanmaları bugünkü Yakutların *Ürüng* Ar Toyun ve Altaylıla-

rın *ülgen* hakkındaki tasavvurlarından farklı olmamıştır.

Bugünkü *şaman dualarının* bazılarında *"bu gökteki bir tanrı"* (bu tengerede yangıs Kuday) diye hitap ediliyor. Bu şaman dua ve ilâhileri, "Gök Tanrı" kültünün çok eski çağlardanberi Türk boylarının diniyyatında yerleşmiş olduğunu göstermektedir.

Kâşgârlı Mahmut "tengri" kelimesini şöyle izah ediyor: "Tengri" Allahu azze ve celle... kâfirler göğe ■"tengri" derler. Yine bu adamlar *büyük bir dağ büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu* görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere *yvjjünürler (secde ederler).* Yine bunlar bilgin kimseye *tengri-Jcen* derler. Bunların sapıklarından *Allaha sığınırız".*

Eski türkçede tengri kelimesi göze görünen gök ve "Allah" anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki şa-manistler nasıl ki *bir dağı yahut bir ırmağı aynı za-ma?ıda bir ruh telâkki ediyorlarsa* eski Türklerde *göğü (semayı) öyle, yani maddî bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu - tanrıyı aynı şey telâkki etmişlerdir.*

Eski türkçedeki tengri kelimesi bktgünkü muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre, tengri, tengere, tingri, tangrı, tanrı, tangara, türe şekillerinde söylenir. Bugünkü şama-nist Türkler "tengri" kelimesini eski Türklerdeki anlamiyle kodlanırlar. Buralarda bizdeki anlamiyle gök (sema) kelimesi yoktur. Altay kamları tengere-ye dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere... yaratıkları yaratan tengere... Yıldızlarla

dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Yakutların eski destanlarında ve masallarında tangara kelimesi gök (sema) ve *gök ruhu (tanrı)* anlamını ifade ettiği anlaşılıyor ise de bugün bütün ruhlara, hattâ ruhları ve ölüleri temsil eden putlara da "tangara" denilmektedir.

Eski Türkçede yukarıda bahsettiğimiz üzere, "ğöJc" (sema) ve "en büyük mıh" mefhumları tek bir kelime ("tengri") ile ifade edilmiş, gök (mavi) kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır, islâm dinini kabul eden Türkler "gök" kelimesini "sema", "tengri" kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis etmişlerdir. Eski Türkçede "hava" anlamına gelen ,'kalık" (yahut "kalıg") İslâmdan sonra "Göksema" anlamına kullanılmak istenmiş ise de tutunamamış, sonraları büsbütün unutulmuştur. *Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandıkları "Celep" yahut "ça-lap" kelimesi her halde nesturî hıristiyanlar vasıtasiyle gelmiş yabancı bir kelime olsa gerektir.* Dikkate değer ki Orhon yazıtlarında *üstteki "göktanrı" Alttaki "yağız yef'in her İkisi de yaradılmış (mahluk) olarak zikredilmektedir* (üze gök tengri asra yağız yer kılmdukta...).

"Tengri - tanrı" terimi bütün Altay uluslarında müşterektir. Tunguzca, Moğolca, Mançuçada bu terimin kavramı da, söylenişi (telâffuzu) da aşağı yukarı aynıdır.

Ülgen

Altay Şamanistlerinin dua ve ilâhilerinden anlaşıldığına göre en büyük tanrı ulgen'dir. Güney Altay şamanistleri buna Kuday da derler. Khızey Ba-

ti Moğolistan'da yaşayan Soyutlar (Ürenha) büyük tanrı olarak "Kayrakan"ı tanırlar. Katanov'a göre "Kayrakan" büyük han demektir. *Bazı kamlara göre "Kayrakan" bütün tanrıların büyüğüdür. Ülgen, Kızağan* ve *Mergen bunun oğullarıdır. Şaman dualarında ise Kızagan ile Mergen adını taşıyan iyi ruhlar ulgen'in hizmetinde bulunan ruhlardır. Şaman ■dualarından anlaşıldığına göre Kayrakan ınuay-yen bir tanrının adı değil, fakat büyük ruhların sıfatıdır. Bazı şamanlar kötü ruhların başkanı olan Erlik'e hitap ederken de "Kayrakan" derler. "Kayrakan" adını taşıyan mukaddes dağlar da vardır. Bu "Kayrakan" bizim Türk edebiyatına, yanlış olarak "Karahan" şeklinde geçmiştir.*

ülgen kelimesinin etimolojisi hakkında bazı -faraziyeler ileri sürülmüş ise de şimdiye kadar halledilmiş değildir.

Kırgız - Kazak lehçesinde "ülken" kelimesi büyük ve ulu anlamlarını ifade eder. Buryat dilinde "ülgen" kelimesi yerin sıfatı olarak "Ülgen - Jixe daida" harfiyen "Ülgen - uluyer" demek olup aşağı yukarı "anamız yağız yer" anlamına gelir. Buna göre eski şamanizmde *Ulgen'in yer tanrısına ad olduğu anlaşılır.* "Ülgen" kelimesinin "Ulugün" kelimesinin muharref şekli olduğunu tahmin edenler varsa da bu halk etimolojisinden ibarettir. Herhalde bu kelime eski Türkçede *"büyük"* ve *"ulu" anlamlarını ifade etmiş olsa gerektir, ülgen, büyük ve iyi tanrı adı olarak ancak Altaylılarda muhafaza edilmiştir.*

A. Anohin tarafından tesbit edilen rivayete göre Ülgen iyilik eden bir varlıktır, ay ve güneşin öte-

sinde, yıldızların üstünde yaşar. Onun huzuruna giden yolda yedi (bazı rivayete göre dokuz) engel (buudak) bulunur. Ülgenin huzuruna giden bu yol ancak erkek samanlara, âyin yaptıkları zaman, açıktır. Bununla beraber erkek şaman bile ancak beşinci engel (buudak) olan Demir Kazık (altın kazık) yıldızına kadar ulaşabilir ve oradan geri döner, *ülgenin sarayı, altından tahtı vardır. Kendisi insan şeklindedir.* Şaman dualarında *"ak ayaz" (ak ayas), "ayazkan", "şimşekçi", "yıldırıma", "yayuçı" (yaratıcı) diye tavsif olunur.*

Ülgen yaradıcı (halik)dir; bütün varlığı yaradan odur. Ona "aylı ve güneşli büyük makamı, ayımı ve güneşimi yaradan (onlara şekil veren atam) Ülgen" diye hitap ederler.

Ateşi yaradan, insanlara açıklarını tutuşturup veren sacayaklarını ocaklara yerleştiren odur.

Altaylılar Ülgen'e yedi göbek babalarının ta'zim ettiklerini, yer yaradılalı ona başvurduklarını (secde ettiklerini), taptıklarını söylerler.

Gökten dökülen rahmet yağmurları onun ağzından akan salyalardır. Ayı ve güneşi hareket ettiren, beyaz bulutları bir ülkeden bir ülkeye aşır an odur.

Ülgen çoluk çocuk babasıdır; yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Oğulları: 1) Karşıt, 2) Buura - Kan, 3) Yaşıl - Kan, If) Burca - Kan, 5) Karakuş (kartal), 6) Baktı - Kan, 7) Er kanım. Bunlar göklerde bulunurlar, ülgenin kendisi gibi, iyi tanrı (aruu tös) lerdir. Ülgenin vücudunden ayrılmışlardır. Bunlar

■*şerefine yapılan tören ve âyinler Ülgene yapılanlardan farksızdır. Bu ruhlar şerefine töz yahut yalama denilen putlar yapılmaz.*

Ülgen'in kızları özel adlar taşımazlar; hepsine birden "Akkızlar" yahut "Kıyan"lar denir. Bu kızlar şamanın ilham perileridir; âyin sırasında şamanın "ay gibi kulağına kişi olup söylerler[1]*'.*

Ülgenin hizmetinde başka ruhlar da vardır. Bunlardan Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçı denilenleri iyi tanrılar panteonunda ileri gelen ruhlardır.

Yayık insanlarla Ülgen arasında aracılık yapar; insanları kötü ruhlardan korur, "Ayaz - kandan, ay ve güneşten bir parçadır. (Ayaz hanıng üleşi, aydın günün ülü).

Şaman dualarında Yayık şöyle tasvir edilir : ^'Ülgen beyin emirberi (yarlıkçısı)dır; kızıl bulut sırmalıdır; dizgini - ebekuşağıdır; kamçısı boz alev; gökten haberler alır. Yıldırım tanrısından ayrılmış, şimşek tanrısından sıçramış; inci olup dizilmiş; ipek gibi uzamış; uruglarm, kişilerin yaradılışında yardım etmiş, ocağımıza şekil vermiş olan Ak Yayık!".

Âyin sırasında kam (şaman) göklere, Ülgen huzurunda, kurbanın canını götürürken "Yayık"m himayesinde gider. Yayık rehberlik etmezse kam göklere çıkamaz.

Suyla adı verilen ruh insanları korur ve yerde bulunur. Gözleri otuz günlük mesafeden görür, at gözlerine benzer (at karaktu kan Suyla). Ay ve güneşin kırıntılarından yaradılmış (ay gününg kırkı

nı) Suyla'nm görevi, insanların hayatında vukua gelecek değişiklikleri haber vermek ve insanları göz. altında bulundurmaktır. Âyin esnasında şaman göklere yahut yeraltına giderken Suyla şamana yolda hücum edecek *kötü ruhları koğar, Yayık ile beraber kurbanın canını göklere götürür. Âyin esnasında Suyla şerefine saçı olarak rakı kullanırlar (arakt saçar).*

Karlık adı verilen ruh, Suyla'nm en yakın arkadaşıdır.

Ülgen'in yakınlarından olan Utkuçı denilen ruh göklerde bulunur, yer yüzüne inmez. Onun vazifesi. Ülgen'e kurban sunmak üzere göklere çıkan kamı Kazık (altın kazık) yanında karşılamak Suyla ile görüşüp kamın arzularını Ülgen'e arzetmektir. Onun unvanı "Ülgen beyin elçisi"dir (Ülgen biiding; elçisi). *Ülgen'in oğulları da gökte bulunurlar. Al-taylüardan her oymak bunlardan birini kendi boyunun* koruyucusu sayar, ülgen'in dokuz kızı vardır. Bunlara "ak kızlar (ak kıstar)" denir. Bazı kamların anlattıklarına göre, âyin yaparken samanlara bu kızlar ilâhilerini ilham ederler. Bu kızlar için şaman ilâhilerinde "ay (gibi) kulağına kişi olup söylüyorsunuz" denilmektedir.

Şamanistlerin panteonunda Ülgen'in "ak kızlarından başka da birkaç iyi dişi ruhlar vardır. Al-taylılarda Umay, Ana Maygü, Aka ene, Yakutlarda Ayısıt'lar bunların belli başlılarıdır. Altaylılara < öre Umay çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi tanrılardır. Türklerin tanrıları arasında dişi tengri -ruhların en ünlüsü ve çok eski çağlar danberi malûm

olanı Umay'dır. Tarihî kaynaklarda verilen bilgilere ve folklor materyallerinden anlaşıldığına göre bu dişi Tanrı insan ve hayvan yavrularını ve bütün dişileri koruyan bir dişi Tanrıdır.

Umay

Umay adına Türk tarihi kaynaklarında ilk defa *Gök Türk yazıtlarında* rastlanır. *Kültegin yazıtında (I D 31) Bilge hakan "babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kül Tegin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er - kahraman adını aldı" diyor ki anasını çocukları koruyan dişi tanrı Umay'a benzetmiştir.*

Tonyukuk yazıtının batı tarafındaki 38. satırında, "Tanrı, Umay ve mukaddes Yer - su" ruhlarının Türklere yardım ettiklerinden bahsetmektedir. Son yıllarda Urga (Ulan Batur) çevresinde bulunan bir kiremitte "Kögmen Yer - su ve Umay hatun" sözleri okunmaktadır. *Bu koruyucu dişi ruhun adını eski Türkler çocuklarına ad olarak verdiklerini Al-tun göl yanında bulunan bir yazıttan öğreniyoruz. Bu yazıtta "bu atımız Umay beg" ibaresi vardır.*

Mahmut KâşgârVnin Umay kelimesinin izahı da dikkate değer. Bu Türk - islâm bilginine göre "Umay - kadın doğurduktan sonra çıkan son'dur. Kadınlar Umay ile tefe'ül ederler. Umaya tapılırsa oğul olur derlermiş" (Divan-ü Lûgati't - Türk, I, s. III; B. Atalay tercümesi, s. 217).

Mahmut Kâşgarî Umay hakkında fazla bir şey bildirmemekle beraber bu kelime münasebetiyle

naklettiği atalar sözü ("Umayka tabınsa oğul bo-lur") dikkate değer. Umay ruhu hakkındaki müs-lüman Türkler, hele kadınlar, arasında söylenen bazı şeyleri Mahmut Kâşgârî'nin de duymuş olduğu anlaşılmaktadır.

Devadari'ye göre Moğollarda Uma (Umay?) hatun kültü vardı; savaşa hazırlanırken bu Uma hatuna kurban sunarlardı. Bunun namına bir bebek yapıp çadırda saklarlardı. Buna bakşı dedikleri bir kadın hizmet ederdi. Bu kadın Alp Kara Arslan soyundan-•dı (Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa Nu. 919, varlık 207 a).

Altay - Yenisey şamanist Türklerinin dinî inanç-larında Umay kültünün bulunduğu etnograflar tarafından tesbit edilmiştir. Katanov tarafından toplanıp Radloff'un "Türk halk edebiyatı" külliyatının IX. cildinde yayınlanan Sağay metinlerinde Umay (Imay) üç yerde geçmektedir. Bir metinde şaman davulundaki resimler izah edilirken (s. 565) iki kayın ağacının resmi hakkında şöyle denilmektedir: "biz bastap ülgen adamnang töreende Imay ice-meng kada tüstir bu iki kazıng". *Katanof* bu metindeki Imay'm Umay, ülgen'in şamanistlerin iyi tan-rılarından biri olan Ülgen ve "adam" kelimesinin "atam" olduğuna dikkat etmemiş ve şöyle tercüme etmiştir : *"ilk başta aziz Âdemden türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı anamız Havva ile beraber gökten düşmüş (inmiş) tir" (s. 552).* Halbuki bu metin şöyle tercüme edilmelidir: "ilk başta Ülgen atamızdan türediğimiz zaman *bu iki kayın ağacı Umay ana ile beraber (gökten) inmiştir".* Başka bir

metinde defin töreninden bahsedilirken şöyle denilmektedir: "Defin törenine iştirak edenler için evde et pişirilir. Mezardan gelenler rakı içerken evin üst-başı tarafına üç defa rakı saçarlar ki, bu anamız. Imay taraf madır" (metin s. 575; tercüme s. 462) derler. Kaç'larda tesbit edilen *"ateş duasında "Imay ana" ateş ruhu olarak zikredilmektedir,* (aynı eserde, s. 573; tercüme s. 564).

Umay kültünün izlerine Yakutlarda da rastlanmaktadır. Troşçanski'nin "Yakutlarda Kara dinin tekâmülü" adlı eserine Naumov tarafından ilâve' edilen makalede (s. 178) şu kayıt vardır: "Yakutların inançlarına göre *Ogo ımıta* denilen bir ruh vardır. Harfi harfine "çocuk Imı'sı" demektir. *Bu "Imı" bir kuş şeklinde çocuğun başı üzerinde öter ve bununla çocuğun nesli bereketli olacağını haber verir". Pekarski'nin izahına göre "Imı" kelimesinin başka bir anlamı da "korunma silâhı, tılsım, muska" demektir.* (Yakut sözlüğü, s. 3794). *Yakut mitolojisindeki bu "Imı" ruhunun Umay olduğu muhakkaktır. Eski Umay'ın yerini Yakutlarda, aşağıda görüleceği veçhile, ayısıt almıştır.*

Ayısıt - yaradıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine denir. Bunlardan kimi insan yavrularını ve kadınları, kimi de hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar. Ayısıt'lar. dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut" denilen nesneyi ana karnındaki çocuğa üflerler. Böylece çocuğa can verirler. Gebe kadınlar daima bu ruhların himayesi altında bulunurlar. Kuşu kuşları "ayısıf'ların timsali

sayıldığı için bu kuşlara dokunulmaz, insanları koruyan ayısıt'lar yaz günlerinde güneşin doğduğu yerde, hayvanları koruyan ayısıt'lar da kış günlerinde güneşin doğduğu yerde bulunurlar. *Yakut kızları ayısıt adına "Tangara" (put) yapıp karyolalarının altında saklarlar.*

Kısır kadınlar çocuk vermesi için ayısıt'a dua •ederler. Gebe kadınlar doğum günleri yaklaştığı zaman odalarını ve evlerinin çevresini çok temiz tutmağa çalışırlar. Komşu çocuklarına ve hayvan yavrularına karşı şefkat gösterir ve onları doyururlar. Ayısıt geldikte herkes güler yüzlü, şen ve tok olmalıdır.

iki Tanrıça — iki Ruh

Altaylıların panteonunda "Umay"dan başka yine iki dişi tanrı vardır. Birine Ana Maygıl, ikincisine de Akene (Ak ana) derler. Akene'nin bugünkü hayatta rolü yoktur. Bu dişi tanrı yaradılış efsanesinde zikrolunur. Efsaneye göre bu tanrı - ruh yaratma kudretini ilham eden bir ruhtur. Erkek tanrı ülgen yaratma kudretini ve ilhamını bu Akene'-den almıştır. *Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; buna "ulus anası" da denir.*

Kötü Ruhlar — Erlik

Ölmüş iyi kamların ruhları da iyi ruhlar "Ak nenıer" zümresine dahildir. Geçmiş büyük ve iyi kamların adları şaman dualarında çok geçer.

Ruhların ikinci zümresini teşkil eden tanrılar "kara nemeler", yani kötü ruhlardır. Bunların başkanı Altaylılarca Erlik, Yakutlarca Arsan Dolay[3]-dır.

Altaylıların izahına göre Erlik - kuvvetli, güçlü demektir. Bazı türkologlar bu kelimeyi "erklig" kelimesinin bozulmuş şekli sayarlar. *Onlara göre* es-*ki Uygur Buda metinlerinde yer altındaki karanlık dünyanın hâkimi ve ölüm ruhu olan Yama'ya Erklig Yama* denilmektedir. Yama'nın bu sıfatı moğol-caya "erlik" ve "yerlik" şekillerinde kullanılmıştır. Sanskritçeden uygurcaya tercüme edilen metinlerde' Yama'nın sıfatı olarak yazılan işte bu "erklig" (kudretli) kelimesi şamanistlerde *"Erlik" şeklini alarak kötü ruhların başkanına addolunmuştur.*

Erlik insanlara her türlü kötülükleri yapar; insanlara ve hayvanlara türlü türlü hastalıklar göndermek suretiyle kurbanlar ister, istediği kurban verilmezse musallat olduğu obaya veya aileye *ölüm* ve felâket ruhlarını gönderir, öldürdüğü insanların *canlarını yakalıyarak yer altındaki karanlık dünyasına götürür, kendisine uşak yapar.*

Şaman dualarında Erlik müthiş bir canavar olarak şöyle tavsif edilmektedir :

"Bindiği (at) kara küheylân, döşeği kara kun duz derisinden. Beline kuşak yetişmez, boynuna ku cak yetişmez. (Göz) kapağı bir karış, kara bıyıklı, kara sakallı, kana çalmış yüzlü (çehreli), parlak saçlı Bay Erlik! Kuvası kişi göğsünden, kadehi kuru muş kafatasmdan, kılıcı yeşil demirden, kürek ke mikleri yassı demirden, kapkara yüzlü............ bindiği (at) kara küheylân, dizgini kara ipekten, kamçısı kara yılan, tam önüme gülerek gel!"

Altaylıların inandıklarına göre bu kötü ruh fena vasıflardan, fena (arık ve sakat) kurbanlardan

hoşlanırmış; bununla beraber bazı dualarda onu •öğerler.

iyi ruh Ülgen gibi, kötü ruh Erlik de çocuk sahibidir. Bir rivayete göre Erlik'in yedi, başka bir rivayete göre dokuz oğlu vardır. Dokuz oğlun adı: iiaraş, Mattır, Şingay, Kömürkan, Badış biy, Yabaş, Temir kan, Uçar kan, Kerey kan; *Erlik'in dokuz kızı vardır,* adları malûm olanı "sekiz gözlü Kiştey .ana" ile "Erke Solton"dur. Bu kızların belli başlı işleri yoktur, oyunla vakit geçirirler. Şaman Ülgen'e .kurban sunmak üzere yola çıkarken (yeni göklere •çıkmayı temsil ederken) bu "kara kızlar" yolunu şaşırtmaya çalışırlar, kendi yataklarına çağırırlar. Şaman vazifesini unutup bunların cilvelerine aklanırsa başka ruhlar tarafından cezalandırılır. Şaman ■dualarında bu kızlara "utanmaz maskaralar" denilmektedir.

Erlik'in karanlık dünyasına mensup bütün kötü ruhlara kara "nemeler" denildiği gibi "yekler" de 'denir. "Yek" Uygurca dinî metinlerde "şeytan" demektir.

Yakutların tanrıları, ödev ve görevleri bakımından, Altaylıların tanrılarından farksızdır, fakat adlan aynı değildir. Yakutlar iyi ve temiz ruhlara •"ayi", kötü ruhlara "abası" derler. Ay'ı ruhlar insanlara saadet ve refah bahşederler. Bunlar iyilik ve temizlik kaynağıdır. Ayi kelimesi lügat olarak "hakikat, yaratma, yaradıcı kudret" anlamını ifade teder. Ayi ruhlar zümresinin en büyüğü Ayi Toyon'-•dır. Buna ürüng Ar Toyon da denir, ürüng ak, beyaz, ar - arı, temiz, toyon - efendi, sahip demektir.

Ayi Toyon *yedinci veya dokuzuncu gökte bulunur, çok merhametli tanrıdır, insanların özel hayatlarına karışmaz, kanlı kurbanlar istemez.*

Yakutların "ayısıt (yaratıcı)" dedikleri *dişi ruhlar da bu "ayi" ruhlar zümi'esindendir. Umay ruhu münasebetiyle yukarıda bu ruhlardan bahsettik.*

Yakutlara göre, ikinci zümreyi teşkil eden kötü ruhlar "abası" lardır. Bunlar Altaylılarm "kara neme" dedikleri kötü ruhların işlerini görürler. Fena insanların canları da bu kötü ruhlara karışır, bunlara "uör" denir.

Gerek Yakutlar ve gerek Altaylılar bunlardan başka yine birçok ruhların bulunduğuna inanırlar. Altaylılar bunlara ie, iye, izi, Yakutlar iççi derler. Bu ruhlar "yer-su" kültiyle bağlı ruhlardır.

Dikkate değer ki Gök Türk ve Yenisey - Kırgız yazıtlarında kötü tengri ve ruhlardan bahsedilmiyor. Hakan karargâhı ve sarayı çevresindeki aydın aristokrat zümre "kara budun"un, yeni avamın inandığı kötü tengri ve ruhlara itibar etmemiş olsalar gerek.

Yer - Su Kültü Ve Ruhlar

Eski Türkler Gök Tanrı ve gökte başta "tengri - ruh"ların varlığına inandıkları gibi tabiata da tapınışlardır. Bu tabiat kültünü "yer - su" terimiyle ifade etmişlerdir. Yer - su kültü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükselmiştir. Gök Türk imparatorluğu devrinde Yer - su ruhlarının mahiyetini Orhon yazıtlarından anlamak mümkündür. Gök Türk'lerin "ıduk yer - süb"

{mukaddes yer - su) ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem vatan idi. Eçümiz apamız tutmuş yer - sub (atalarımızın idare ettiği yer - su) cümlesindeki yer-su vatan kültü olan yer - su'dur. *Kült ■olan bu vatan yer - suyu ötüken ve Budun inli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bu mukaddes yer - su ruhları Gök Türklerin mukadderatını idare ediyorlardı* (Türk tengrisi lduk tengrisi lduk yer -•subı anca etmiş). Vatanın korunmasında yer - su ruhlarının rolü Tonyukuk yazıtında pek açık ifade edilmiştir. Gök Türk vatanına saldıran düşmanlar, tanrı Umay ve yer - su ruhlarının yardımıyle gafil avlanarak basılmışlardır (tangri, Umay, yer - sub basa berti). *Bugünkü şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, kaya kültleri eski Türk yazıtlarında "yer - sub" adı altında toplanmıştır.* Bununla beraber bu yazıtlarda ıduk (yani mübarek, mukaddes) sıfatiyle zikredilen Tamag Iduk, Iduk Baş gibi *dağ, ormanlık yahut su adları* geçmektedir.

Kutsal Dağlar

Yer - su ruhlarının en önemli mümessili dağdır. :Şamanist Türklerde dağ kültü Gök Tanrı kültiyle ilgili bir kült olmuştur. Hunların eski vatanı olan Yeni - si - şan yahut Şan - din - şan sıra dağlarındaki .Han - yoan dağı Hunların her yıl Gök - Tanrı'ya kurban kestikleri dağdı. Bundan başka Gan - tsuan -şan dağ da Hunların mukaddes dağlarından biri idi. *Hun hakanları Cinle yaptıkları sözleşmeleri Hunda-■ğı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri andla teyit ederlerdi.* Orta Asya'nın başka ka-

vimlerinde de *Gök - Tanrıya kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynakları haber vermektedir.* Gök - Tanrı kültiyle dağ kültünün birbiriyle yakın ilgisi bulunduğu Hunlar devrinden ta şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman âyinlerinden anlaşılmaktadır. *Altaylı Şor ve Bett&rler kurbanlarını Gök - Tanrı'ya yüksek dağ tepesinde yaptıkları âyinle sunarlar ve bu âyine "tengere ta~ yıg" (yani tanrı - gök kurbanı) derler. Gardizi'nin verdiği malûmata göre (W. Barthold, Otçet, 102, 125) eski Türkler dağların tanrı makamı olduğuna inanırlardı.* Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması ve uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuş sanılabilir.

Orta Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamlarına gelen sıfatlarla zikrolunurlar. Meselâ, Han tanrı, Bayan - ula, Buztağata, Boğdu - ula, Burk-han - ula, Othon - Tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula, (Kuttağ) ve başkaları gibi.

Her boyun ve her oymağın kendine mahsus mukaddes Iduk dağı bulunduğu gibi boylardan kurulan büyük birliklerin de müşterek mukaddes dağları vardı. VII. yüzyılda bütün Türk boyları ve Gök Türk imparatorluğuna giren yabancı boylar için Ötüken dağının ve ormanlarının kült olduğu gerek Gök Türk ve gerek Uygur yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra ve Orhon çevresinden çok uzaklarda yazılan Kutadgu Bilig'de bile "Ötüken beyinin hikmetli sözleri" örnek olarak zikredilmektedir. (Negü ter eşitkil ötüken begi sı-nap sözlemiş sözni ögi).

1969da yayınlanmasına başlanıp kısa zaman içerisinde 66 sayısı çıkarılan "1000 Temel Eser" serisine, kaldığı yerden aynı hız ve inançla yeniden devam ediyoruz. Devlet eliyle tek "millî kültür serisf'ni teşkif eden ″ 1000 Temel Eser"in. her köyde kurulacak bir kitaplığa temel olması esas alınmıştır. "1000 Temeli Eser", çok kısa bir sürede aydın çevrelerimizin fikrî ihtiyacını karşılamış, hemen her sayısı yayınından sonra tükenmiş, birçok sayısının yeniden basılmasına zaruret hâsıl olmuştur.

Bakanlığımız, bugünkü fikir ve inanç buhranı yaratma gayretleri karşısında millî ve fikrî ihtiyaçlarımıza cevap teşkil etmek üzere, "Millî Kültür Yayınları" işini, millî birlik ve yükselişimizin hayatî temel dâvâsn olarak, daha ihatalı surette ele almağa karar vermiştir.

Çok zengin ve çok yönlü olan millî kültür ve san'atımızm geçmişini ve hâlini işleyip yaymak ve geleceğini hazırlamak; Türk halkını, Türk gençliğini, Türk çocuklarını her türlü bozguncu cereyanlardan, çeşitli zararlı yayınların tesirinden kurtarmak ve korumak üzere, her kitle ve seviyeye hitap eden değişik kitap serileri ve muhtelif dergiler yayınlanacaktır. Bu ciddî yayınlar, millî kültürümüzün ve aynı zamanda objektit ilmin mahsulü olan bilgileri ve fikirleri milletimize sunacak, umumî efkârımızın konular ve meseleler üzerinde kendi hüküm ve kanaatini hâsıl etmesine ve doğru yolu seçmesine yardımcı olacaktır.

Medeniyet, çağımızın teknik icad ve gelişmeleri ve süratli yayılma imkânları muvacehesinde büsbütün beynelmilel bir mahiyet kazanırken, kültürler milletlere

hâs karakterlerini muhafaza etmektedirler ve daima edeceklerdir- Çünkü kültürler, milletlere şahsiyetlerini veren, onların benliğini yapan, diğer milletler arasındaki yerlerini tayin eden maddî ve manevî varlık ve değerlerin bütünü, muhassalası, özüdürler.

Millî kültürler ve milletlere has değerler bir milletin tarihi boyunca yavaş yavaş teşekkül ederler ve zaman içerisinde onları diğer milletlerden ayıran hususiyetler olarak belirir ve şuur halinde gelişirler. Edebiyatta, fikir hayatında, sanatın her dalında, folklorda, velhasıl millî kültürün her alanında bu böyledir.

Milletimizin elerin bir mazisi ve bu geçmişe dayanan köklü ve çok zengin bir kültürü vardır. Hedefimiz, bütün imkânlarımız ve gücümüzle bu kültür unsurlarını her yönden araştıran, inceleyen, işleyen eserleri aziz milletimizin istifadesine sunmaktır.

Kültür birliği temeline dayanan millî birliğin en sağlam ve sarsılmaz birlik olduğuna inanıyoruz.

Rıfkı DANIŞMAN
Kültür Bakanı

Eserini Bağdad'da yazan Mahmut Kâşgarî de, Ötüken'i biliyor, ötüken geleneklerinin böylece çok uzaklarda uzun müddet devam etmesi manidardır. Uygur metinlerinde de Ötüken zikrolunur.

Orhon ırmağı kaynaklarında ve bu kaynakların çevresinde bulunan dağların Hunlar devrindenberi muhtelif Türk kavimleri için müşterek kült olduğunu tahmin edebiliyoruz. Bu bölgede bulunan şahikalardan birinin hâlâ Othontengri adını taşıması da eski devirlerin hâtırası olsa gerektir.

Cüveyni tarafından tesbit edilen Uygur efsanesine göre Uygurların saadet ve bolluk sağlıyan mu-haddes dağları vardır. Bu dağa Kuttag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından götürüldükten sonra Uygurlar perişan olmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'da eski Kara Balgasun harabeleri yanındaki *Erdene - Ula (saadet dağı)* hakkında da ayni rivayet söylenmektedir.

Moğolların taptıkları saadet dağını, Erdene -Ula'yı, Çinliler alıp götürmüşlerdi. Bu dağın bulunduğu yerde bir kadın şaman âyin yaparak tanrıya dua etti ve saadet dağını geri getirdi. Bu hikâye, Uygur "Kutdağ" efsanesinin bir varyantıdır.

Bu efsaneler Orta Asya'nın bereketli dağlarının Çinliler tarafından istilâ edildiği devirlerin hâtıralarını aksettirmektedir. Bereketli dağlarını kaybeden göçebeler bu dağların hâtıralarını uzun zaman hatırlamışlardır. Hunlar, Gansu eyaletindeki Tsi-lenşan dağından ayrıldıktan sonra ağıt terennüm ettikleri Çin kaynaklarında kaydedilmiştir (Hya-

cinth, III, coğrafya kısmı, s. 91-92). Bu Hun ağıtı bir ilâhiyi hatırlatıyor.

Bugünkü Altaylı şamanist boyların ve oymakların her birinin özel mukaddes dağları bulunmakla beraber hepsinin ilâhilerinde Altay sıradağları zik-rolunmaktadır ki hepsi için müşterek kült sayıldığı aşikârdır.

Muhtelif Altaylı boylar ve oymakların mukaddes saydıkları dağların belli başlıları Abakan ırmağı kaynaklarındaki Ekitag, Biy ırmağı kıyısındaki Sogol, Palmir, Akkaya, Ene, coğrafya kitaplarında rusça Beluha denilen Kadınbaşı - Üçsürü, Karatag, Çaptıgan Ülgen, Aysu, Karahan adlarını taşıyan dağlardır. Urenha - Tuba'larca mukaddes sayılan dağlar Hangay ve Tannau dağlarıdır. Bu dağlar eski Türklerce de takdis edilmiş dağlardandı. Bunlardan biri eski Türk yazıtlarında Kögmen adiyle geçmektedir.

Şamanistlere göre bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar ("yer - su") hep canlı nesnelerdir. Takdis ettikleri Alaş, Tannau, Hangay, Altay dağları, Abakan, Kem (Yenisey), Katun, Bey, Akbaşlığ, Sütgöl ırmak ve gölleri şamanistler için yalnız coğrafî isimler değil, fakat konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi varlıklardır. Bir şama-nistin dağlardan ve ırmaklardan bahsettiğini dinlerken bunun gözle görünen dağlardan ve sulardan mı, yoksa bu coğrafî isimleri taşıyan insan oğullarından mı bahsettiğini farketmek güçtür; ruh - bizzat dağdır, dağ bizzat ruhtur. *Şamanistlerin bu inan-*

malarında çok eski ve iptidaî animizm devrinin hâtıraları yaşamaktadır.

Şaman âyini her ne maksatla yapılırsa yapılsın kamın dua ve ilâhilerinde, bir ruh - tanrı sıf atiyle, kam, Altaya hitabeder, yalvarır, ondan medet umar. Dikkate değer ki kam, dualarında Altay sahibi olan ruhdan (Altay eezi'nden) ziyade doğrudan doğruya Altaya şöyle hitabeder:

"Bu kurbanın mukaddes ve ulu Altaya ulaşsın, onun karar vereceği yere (yargı yerine) bağlansın. Güttüğümüz dâvayı halledecek mi? bereket ve refah bize verecek mi? Bu kurbanım her engeli (budakları) aşarak ulu ve mukaddes Altaya ulaşsın."

"Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı (hüküm) yeri! durmadan kısmet veren Altay! bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay! Saçları ağarmış ihtiyarlarımıza istirahat sağlıyan Altay!... yer ve denizler yaratıldığı zaman ata babalarımızın takdis ettiği ve taptığı Altay!".

"Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Vücudumuz kirlenmese, gözlerimiz yasarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin kut'larmı yaradan mukaddes Altayım, yer - su'-yum!..."

"Üzülmiyelim, tanrı var, tasalanmıyalım Altay var! Altayım! diye tapmıyoruz..."

Ruhlar ve büyük kamlar - şamanlar ilhamlarını Altay'dan alıyorlar (şaman dualarında ruhlara ve-

yahut büyük kamların ruhuna hitabedebilirken "Altaylardan ün almış olan" denilmektedir).

Şaman dualarında açıkça anlaşılıyor ki şama-nistler *dağ ruhları bulunduğunu tasavvur etmekle beraber doğrudan doğruya dağın kendisine de ibadet ediyorlar, onu canlı ve her şeyi duyan bir varlık tanırlar.*

XII. yüzyılda Moğolların da mukaddes dağlar hakkındaki inanç ve telâkkilerinin böyle olduğu "Moğolların gizli tarihi"nden anlaşılmaktadır. Te-muçin (Cengiz Han) daha genç iken, Merkit'lerin bir baskını esnasında Burhan Haldun dağına sığınmış ve bu dağın yardımiyle düşmanlarından kurtulmuş olduğu şöyle anlatılır:

"Burhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burhan'm yardımiyle, bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu... Burhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin"

Temuçin bu sözlerle kuşağını boynuna ve külahını koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti ("Moğolların gizli tarihi" Ahmet Temir tercümesi, s. 103). Moğollar genel olarak, Ural - Altay uluslarının hepsi, eski Türklerle aynı dinde asırlar boyu beraber bulunmuşlardır.

Bu Moğol hikâyesine benziyen bir rivayet Altay Türklerinde de tesbit edilmiştir. Moğollar tarafından takibedilen Altaylılar Karagay dağına sığınmışlar ve dağa kurban kesmişler; birdenbire bu dağ

ormanla kaplanmış, Moğollar da yol bulamamışlar. Altaylılar böylece kurtulmuşlar. O günden bugüne Karagay dağı Altaylılar için mukaddes dağ olmuştur. *Altay samanlığı budistlerin mukaddes efsanevî dağları olan Sümer dağını da (Sümer Tayka,* Sümer-ula) almışlardır. Şaman şöyle diyor:

"Sümer ula dağım, Sütgölüm, Sümer taykam altın (değerli) yargısını vere, ağarmış başıma rahat vere!" Bu Sümer - Ula budist lamaist Moğollardan alınmış olsa gerek.

Büyük kamların da dayanağı olan dağlar arasında bu Sümer dağı zikredilir. Geçmiş samanların ruhlarını çağıran bir ilâhide Sanızak adlı kam hakkında şöyle deniyor: "Amcam kam Sanızak altın gölde yıkanmış, Sümer dağına dayanmış."

Bazı dağlar o veya bu kabilenin "mukaddes töz"ü yani menşesi, büyük atası sayılır.

Gök Türklerin menşeleri hakkında Çin kaynaklarında tesbit edilen rivayetlerde de dağ ve mağara mühim unsurlardandır.

Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre hakanın karargâhı ötüken dağında bulunuyordu. Her yıl hakanlığa tabi bütün boy başbuğları ile beraber Kutlu sayılan Budin - inli mağarasında âyin yapar ve atalarının ruhuna kurban sunarlardı. Atalar ruh-*larının panteon - tapmak sayılan bu mağara Ötüke*-nin 250 ki. batısındaki bir dağda bulunurdu.

XI. asır tarihçilerinden Gardizi'nin bildirdiğine göre Dokuz Oğuz Türkleri, memleketlerinde bulunan

çok büyük bir dağa taparlar ve ona kurban keserlerdi.

Eski Türklerin tabiat (yer - su) kültü Sibirya, Orta ve kuzey Asya'daki bütün şamanist Ural - Al-tay uluslarında son asra kadar muhafaza edilmiştir. Eski dinî gelenek ve göreneklerine bağlı kalan *Al-tay - Yenisey ve Yakut Türlerinin dağ, orman, ağaç, yer, pınar kültleri etnograflar tarafından bütün ay-rıntılariyle tesbit ve tavsif edilmiştir.* Bunların verdikleri bilgilere göre kutlu sayılan dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem âyin ve törenler yapılır.

Gök tanrıya yapılan âyin de yüksek ve mukaddes sayılan dağın tepesinde yapılır. Bir ağızdan söyledikleri ilâhilerle dağlara, ormanlara ve ırmaklara hitap ederler. Dinin ilkel merhalesinde bulunan bu basit ve sadedil insanların yüksek dağ tepesine çıkıp icra ettikleri ibadet merasimlerinin manzarasında bir azamet hissolunur. Onların bu yüksek şahika üzerinde durup etrafındaki bütün tabiatı, dağ silsilelerini ve nehirleri, müşahhas ilâhlar suretinde tasavvur ederek en samimî dileklerini arzetmelerine ve kuwe-i muhayyelelerinin kendi bildiği şekilde işlemesine hiçbir şey mâni olmuyor. Bazı ırmak, göl, pınar, orman kültleri de eski Türklerin tabiat kült-lerine dahildir.

Ağaç ve Orman Kültü:

O ya da bu ormanın heyeti umumiyesi bir kült sayıldığı gibi *bazı ağaçları da ayrıca takdir ederlerdi. Şamanistlerin en çok saydıkları ağaç kayın ağacı (Betüla Tournef) dır.* Doğu Türkistan'ın müslü-man oyun (kam) lan da hastayı afsunla tedavi eder-

ken çevrelerinde kayın ağacı bulundururlar. Son yıllara kadar samanlığı muhafaza eden Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları kaym ağacı bulundurmadan âyin yapmazlar. Kayın ağacı yalnız âyin törenine katılan bir unsur değil, *fakat bizzat kendisine tapınılan mukaddes bir varlıktır. Kaç şamanı, kayın ağacına kurban sunarak şöyle hitap eder :*

Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın,
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

Kamların davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunur. Bir Sağay kamı, davulundaki iki kayın ağacı resmini şöyle izah ediyor: "biz ülgen atamızdan ilk titrediğimiz zaman Umay anamızla beraber bu iki kayın ağacı yere indi."

Kainin bu izahından anlaşıldığına göre, kayın ağacı koruyucu ve merhametli ana - tanrı Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirilmiştir. Altay-lılar'ın dualarında daima "bay kayın" zikrolunur. Bettiler ve Sagaylar gök veya dağ kurbanı âyinini kayın ağaçları allında yaparlar. Yakutlar kara çam ağacını da sayarlar. Çocuğu olmıyan Yakut kadını kara çam ağacına gelir, peyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua eder.

Orman kültü kuzeyli çağdaş avcı uluslarda en önemli kültlerden biridir. Yakut avcıları dokuz ne-

fer orman tanrısı - ruhu bulunduğuna inanırlar. Bu ruhların en büyüğü Bay Bayanay denilen ruhtur. Bazılarına göre Bay Bayanay orman ruhlarının heyeti umumiyesine Verilen isimdir. Bu ruhlar avcıları korurlar, onlara bereketli av ihsan ederler.

Son zamanlara kadar avcılıkla geçinen Şor Türkleri orman ruhlarına çok önem verirler. Şor avcılarının inanışlarına göre bu ruhlar avcının temiz ve doğru sözlü bulunmasını isterler; avcı ava çıkacağı gün cinsî münasebette bulunmamalıdır. Avcıların evde kalan aile üyeleri de temizliğe riayet etmelidir. *Avcılar dönünceye kadar obada oyun, şakalaşma, eğlence yasaktır, çünkü orman ruhları böyle şeylerden hoşlanmazlar.* Bununla beraber bu ruhlar avcılardan hikâyeler, masallar dinlemeyi severler. Bunun içindir ki avcılar yanlîr-ada bir usta hikayeci bulundururlar. Bu hikâyeoi avdan avcılar kadar hisse alır. Herhalde bu hikayeci orman ruhlariyle iyi geçinmeyi sağlıyan kam (şaman) rolünü ifa etmektedir.

Bu, Pınar, İrmak, Göl, Kaya Kültü : En eski devirlerden beri Türklerin tabiat kültünde su önemli bir unsur olmuştur. Orhon yazıtlarında "yer - su" Türklerin koruyucu ruhları olarak zikredilir. Ongin yazıtında "yer - sub tengri" sözü geçmektedir.

Büyük İslâm bilgini El Birûnî "El-Asarü-l-baki-ye" adlı eserinde Oğuzların çok bereketli bir pınar yanındaki kayaya taptıklarını, secde ettiklerini yazmıştır. Bu X. asır Oğuzlarını çok iyi tanıyan bilginin verdiği haberdir. Gardizi'ye göre X. asırda İrtiş ir-

mağı boylarını işgal eden *Türk - Kımek kabilesi bu ırmağa taparlar ve "su Kimeklerin tanrısıdır"* derlerdi.

Altay - Yenisey şamanist Türklerin âyinlerinde söyledikleri ilâhilerde Yenisey, Abakan, Kem, Tam ırmaklarının adları geçer. Altın Ordu Kapçaklarının destanlarında Volga ırmağına "Ana idil" denilmektedir.

X. asır islâm coğrafyacılarından ibn el • Fa-kih'in verdiği malûmata göre Barshan Türkleri Isıkgölü takdis eder ve ona taparlardı. Çağımızdaki Altay - Sayan Türkleri tabiat kültüne tıpkı eski Türkler gibi, "yer - su" demekte ve muhteşem âyinler yaparak "yer - su" ya hitaben ilâhiler söyleyerek "bereketli hayvan sürülerimizin canlarını yaradan yer - suyumuz" derler.

Eski Oğuzların ve Moğolların suya girmedikleri ve hiç yıkanmadıkları hakkında Arap kaynakları nın verdikleri mübalâğalı haberler bu su kültü ile ilgilidir. X. asır da Oğuzlar arasında bulunan İbn Fad-ian bu ulusun "hiç yıkanmadıklarını, hele kış günlerinde su ile hiç işleri olmadığını" yazmıştır. XIII. asırda Cengiz Han bu âdeti yasa ile kanunlaştırmış-tır. Eski Türklerdeki bu âdet, suyu kullanma bir âyine bağlı olmasından ileri gelmiştir.

Ateş ve Ocak Kültü :

Eski Türk dininde tabiî kudretlerden ateş kültü de çok önemli yer tutmaktadır. Altaylı şamanist Türk boylarında ateş üzerine şöyle bir efsane söylenmektedir:

İlk insanlar meyva ve otla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldu. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. *Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip "bu ateş atamın kudretinden taşa düşmüş ateştir"* dedi. Bundan dolayıdır ki *Altaylılar'da ve Yakutlar'da ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır.* Kuzey Altaylar'da bulunan oymaklarda güvey ve gelin gerdeklerinde ilk defa yaktıkları ateşi çakmak taşiyle yakmaları gerektir, üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut şamanistleri âyin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşiyle elde ederler ve bu ateşe *"ayı out" (yani mukaddes ateş)* derler; kibritle yakılan ateş ise *"nuçça out" (yani Rus ateşi)* tesmiye olunur ve âyinlerde kullanılmaz. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş, nasıl ya-kılırsa yakılsın, kutlu sayılır.

Moğol şamanizmini ilk defa tetkik eden D. Banzarov, ateş kültünün Moğol uluslarına Türkler'den geçtiğini iddia etmiş ve bunun delili olarak moğol-cada ateşe "gal" denildiği halde ateş Tanrısına "ot" denildiğini göstermiştir.

Ateşe bakıp kehanet etmek Türkler'de çok eski bir görenektir. Eski Arap müelliflerinden biri Türk-ler'in ateşle kehanetlerine dair şu malûmatı vermektedir: "Türkler'in büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev

yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir".

Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse "og kuta oynuyor" (çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar. Birşey hakkında düşünürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmıyacağına hükmederler.

Şamanistler'in inançlarına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. *VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdi. Moğol saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu inancın izlerine müslüman Türklerde de rastlıyoruz. Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alas-lama" derler. Bu kelime Anadolu Türkçesi'nde "alazlama" şeklinde muhafaza edilmiştir, ateşte temizleme anlamını ifade eder.* "Alas" kelimesi Altay şaman dualarında çok geçer. Yakut oyun - kamları ateşle kötü ruhları kovmak için okudukları afsunlarda "alias, alias" diye bağırırlar. Yakutça "alias-ta" (= alazla) yanan paçavra ile âyin yaparak kötü ruhları kovmak demektir. Yakutlar bu töreni yapan hakkında "oyun aal uotanan aalastıır" (şaman kutlu ot - ateş ile alazlıyor) derler.

Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilâhilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilmez. Aynı zamanda ocak kül-

tü atalar kültüyle bağlıdır; gaman dualarında "atamızın yaktığı ocak" denir.

Şaman âyinlerinde okunan manzum dualardan birinde ateş ruhu §öyle takdis edilir: "Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzlerini bizim için çalışıp çabalıyorsun, karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlardan) koruyorsun; gelenlerin basındasın; gidenlerin arkasındasın!... orağa benziyen hilâl değişiyor, eski yıl gidiyor, yeni yıl geliyor. Ben de senin kurumuş ağzını (saçılarla) ıslatmağa geldim. Sen karanlık gecelerde genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynuyorsun, kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak genç al kısrak üzerinde geziyorsun, aydın gecelerde masum çocuk suretine giriyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Altın yapraklı mukaddes kayın ağacının gölgesinde dinleniyor-Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun! Kuyruk yağının sağ yanından kesilip dokuz tane şişte kızartılmış yağlarla ağzını yağlıyorsun. Dokuz parça kırmızı ve beyaz şeritler, paçavralar seni süslüyor. Koyunun göğsü sana kurban olsun! Elbisen hakanlara mahsus zırhtır. Kızıl boya ile boyanmış kiş (bir hayvan) tırnakları sana süs olsun! Koyun göğsü kurban olsun! Mukaddes Ay'ın adiyle sağılan ak ineğin sütü sana saçı olsun, altmış tane saç örgüsü arkanda, elli tane saç örgüsü omuzlarındadır.. önünde Abakan ırmağı, arkanda Yenisey ırmağı kıvrıla kıvrıla akıyor. Eteklerinde sıra dağlar uzanıyor, damarlarında büyük ırmaklar akıyor.

Göklere doğru sivrilen dağların ilk defa yaratıldığı, kanatlı kuşlar uçmak için ilk defa kanatlarını açtığı, sert kayalar ilk defa meydana çıktığı,

katı kara çelik ilk defa döğülmeğe başladığı zaman sen vardın! *Kökleri altmış dal olan mübarek kayın ağacının ilk bittiği günden itibaren sen, ateş anamız, açları doyurdun, üşüyenleri ısıttın, yemeklerimizi pişirmek için sacayaklarımızı kurdun, üzerinde dokuz kulplu tunç kazanımızı kaynattın! Göklerde yüzen ak bulutları ısıtıyorsun, kızartıyorsun! Umay anam, sana aş veriyorum, ye! Geceleri bizi koruyor, gündüzleri bizi bekliyorsun! Mukaddes Ay'ın adını anarak beyaz ineğin südiyle seni besliyorum. Ellerin, masum kızların elleri gibi temizdir, hergün seni takdis ediyoruz! Bizi sağ avcunda oynat, sağ memenle besle! Beşik bağlarımızı berk eyle! Küçük büyük kardeşler çoğalsın! Başımızın altındaki yastıklarımız dağılmasın! Yakalar muzdaki düğmelerimiz çözülmesin! önümüzde ay parlasın, çevremizi güneş aydınlatsın: Köklerimizi şeytan kopannasın! Büyük yaradan yakarışımızı kabul etsin!....*

Ey ateş anamız, sen, dokuz ırmağın kavşağında dokuz köşeli bakır evde oturan ve ırmakların, denizlerin hatunu (melikesi) olan su tanrısiyle konuşuyorsun!"

Müslüman Kırgız ve Kazakların düğün törenlerinde ateş ve ocak, tıpkı şamanistlerde olduğu gibi en önemli unsurlardır. Kırgızların Manas destanında bir gelinin kayınbabasının evine giderken ateşe ve ocağa yükündüğü şöyle anlatılıyor: Kızlar ve gelin çifte çifte dizilerek çadıra girdiler. Gelin eğilerek ocağa selâm verdi. Sonra ateşe yaklaşarak yükündü, ateşe selâm verdi".

Yakutlar, and törenlerini ateş ve ocak karşısında yaparlar. And formülü "büyük babamız ateş karşısında... and ediyorum..." diye başlar ve "yemeklerimden attığım alevli ateş ile and ediyorum" diye nihayet bulur.

DINÎ TÖRENLER

Şamanistlerin yaptığı her törende muhakkak ateş bulunur; kurbanlık hayvan herhangi bir ruh için olursa olsun bir parçası önce ateş ruhuna sunulur.

Eski Türklerin dinî büyük tören ve âyinlerinin nasıl yapıldığını tam olarak bilmiyoruz. Bütün bildiklerimiz Çin ve Arap kaynaklarının ve Türk boylarının destan ve destanı hikâyelerindeki haber kırıntılarından ibarettir. Bununla beraber Altay - Ye-nisey ve Yakut şamanistlermin büyük dinî törenleri bize eski Türklerin âyinleri hakkında bir fikir verebilir.

Şamanist Türk kavimlerinin âyin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür: 1) Muayyen vakitlerde yapılması gereken âyin ve törenler; 2) Tesadüfi olaylar dolayısiyle yapılan özel âyin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan âyinler ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan âyinlerdir ki bunların çok eski devirlerden beri yapılagelmekte olduğuna şüphe yoktur. Eski Türk imparatorlukları devrinde bu âyinler devletin resmî dinî bayramları olduğu Çin kaynaklarının verdikleri bazı haberlerden

anlaşılmaktadır. *Bilhassa ilkbahar ve güz bayram-lariyle âyinleri Hanlar devrinden beri malûmdur.* Eski Türk dinine bağlı kalan Moğol İmparatorluğu devrinde yaz bayramı ve bununla bağlı dinî törenler Moğollar'da devletin dinî bayramları olmuş ve muhteşem âyinler yapılmıştır.

Türklerin bu yaz bayram ve âyinleri, eski Samı kavimlerin "pesah" ve hıristiyanların "paskalya" bayramları gibi, menşei bakımından "tabiatın dirilmesi" şerefine yapılan cihanşümul âyinlerdendi. Bu yaz bayramı âyinine Yakutlar "ısıah", yani "saçı -libation" âyini demektedir. Yakutlar yedi ay süren sert kış mevsimini geçirdikten sonra kısraklarını sağarak kımız hazırlarlar. Bütün oymak - soy bir çayıra toplanıp soyun kamı (şamanı) nın idaresi altında âyin dansı yaparlar ve *"hey çocuklar, ağalar! sevinçli günler geldi, eski yıl gitti, yeni yıl geldi, bütün yer yüzü yemyeşil oldu... Çocuklar doğuyor, inekler, kısraklar yavruluyor"* diye türkü söylerler. Sonra kam kımız kabını başına kaldırıp *"algıs" (İyi dua) söyler,* ilk toplanan kımızı, saçı (libation) olarak *tanrıların büyüğü Ürün Ayı Toy on'a ve Ürün Ar To-yon'a* sunar ve şu ilâhiyi söyler: *"Ar Toyon sana şükürler olsun, bu bahar mevsimini bize sen verdin. Buzağılar, taylar, tatlı sütleri bize sen gönderdin. Ağaçlarımızı güzel yapraklarla donattın, otlaklarımızı güzel yeşil otlarla süsledin... Bu kımız dolu ayağı (fincanı) sana sunuyoruz...". Sonra ateş tanrısına, al ateş sahibine (al at içitte) kımız ve yağ döker.*

Bu ilkbahar ısıah âyinine şamanla beraber dokuz masum kız ve dokuz masum delikanlı iştirak

eder. Bunlar şamanın göklere "seyahatinde" beraber bulunurlarmış; masum olmıyan kızlar ve delikanlılar göklere çıkmazlar, günahlarının derecesine göre makam (oloh)larda kalırlarmış. Şamanlar'm tasavvurlarına göre göklere, tanrılar huzuruna, giden yolda birçok duraklar vardır. Yakut samanları bu duraklara "oloh", Altay samanları "puudak" derler. Şaman, âyin sırasında göklere "çıkarken" bu durakların her birinde özel ilâhiler söyler.

Yakutların bu yaz bayramı âyini son zamanlarda, hıristiyanlîğın tesiriyle, dinî olmaktan ziyade millî bayram ve eğlence şeklini almıştır.

Altaylıların dinî törenlerinin en büyüğü ve önemlisi at kurbanı âyinidir.

Verbitski'nin tavsifine göre Altaylilarda her ruha ve Tanrıya kurban âyini yapılan âyinin uzunluğuna veya kısalığına göre, türlü türlü olur. En uzun süren âyin üç bölümden ibarettir. Güneş battıktan sonra âyinin, hazırlık bölümünü teşkil eden, birinci bölümü yapılır. Bu bölümlerde kam (şaman) âyin yapılacak yeri tayin eder, oraya özel çadır (söölti) kurdurur. *Bu çadırın tam orta yerine taze ve yeşil kayın ağacı dikilir; bu ağacın çadır içinde kalan dalları budanır, çadırın tepesine çıkan kısımdaki dallar, bir top halinde, bırakılır ve oraya bayrak bağlanır. Kayın ağacı dokuz yerinden kertilir, bunlara "taptı" denir ki* "basamak" yahut "merdiven" demektir. *Bu çadır, bayağı çadırlara göre çok büyük olur; kapısı doğuya karşıdır.* Kapının önünde ağıl ve ahırları temsil eden bir yuva kurulup kapısına at kılından

bir tuzak konulur. Bu hazırlık tamam olduktan sonra birkaç akboz at getirilir. Bunlardan hangisinin Tanrı tarafından beğenildiğini anlamak için kam afsun söyliyerek elinde bulunan fincanı atın arkasına koyar, hayvanın kımıldamasiyle fincan yere düşerken başı aşağıya gelirse Tanrının bu atı beğenmediği anlaşılır. Kurbanlık hayvan kısrak ise kam fincanını bunun sütiyle yıkar ve şu afsunu okur:

"İyi görüp kabul ediniz! Fincan benden, alca düşürmek sizden, hayırlı bilgi veriniz!" der.

Anohin'in tesbit ettiği malûmata göre, şaman fincan atarken şu afsunu okur:

"Bu hayvanımı aygır yeleli (ruh) Çaptı Han kabul edecekse bu fincanım alca düşsün. Bunu kabul etmiyecek olursa bu fincanım ters düşsün!"

Kurban olarak seçilen hayvanın dizgini halk arasından seçilen birinin eline verilir. Bu adama "baş tutkan kişi" denir. Bu adam Tanrı huzuruna kurbanın canını götürecek olan ruhu temsil eder. *Kam (şaman) kayın ağacının ince ve yapraklı daVanndan bir demet yaparak kurbanın üzerinde yelpaze gibi sallar;* cübbe ve külahını giyip eline davulunu ve tokmağını alır. Önce Ülgen'i, onun oğullarını ve onlara tabi ruhları çağırır.

Ülgen'in oğullarından Han Karşıta şöyle hita-beder: "Ülgen Beyden, ayrılmış olan üç merdivenli Bay Karşıt! Geçmiş kavimlerin yaratıldığı zaman "atam Ülgen" diyerek yalvarmış yakarmışsın! Eski dinimizin kurulduğu günden beri, eski nesilden kalan bizler bu dine inanıyoruz. Dünya yaratıldığı gün-

den beri yedi göbek atalarımız bu dini kabul etmişlerdir."

Şaman birkaç ruha Mtabederek ilâhiler okuduktan sonra tahnit edilmiş kaza binerek göklere doğru uçmayı temsil eder. Bu, kurbanlık hayvanın görünmeyen canını avlama törenidir. Epeyce uğraştıktan sonra hayvanın canı yakalanır. *Şamana binek vazifesini gören kaz da uçup gider (yani uçtuğu temsil edilir).* Kurbanlık at, boğmak ve bel kemikleri kırılmak suretiyle öldürülür. Hayvanın canı çıkmak üzere iki kam elinde tuttuğu ekmeği hayvanın yanına getirerek "opkuruy, opkuruy" der ki *bu kurbandan çıkan kut'u (talih ve saadet ruhunu) ekmeğe karıştırmaktır.* Bu ekmeği kurbanın sahibi ve aile efradı yerler; başka kimseye vermezler. Kurbanın derisi -başı, ayağı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılır. *Buna "baydara" denir. Kurban Ülgen adına kesilmiş ise "baydara"m başı doğuya karşı, Erlik namına ise batıya karşı yöneltilir.*

Kurbanın eti, kemikleri kırılmadan ayrılır ve "kazancı" denilen iki uzman adam tarafından pişirilir. Et pişirilen kazana "kazancılardan" başka kimse yanaşamaz. Kam, et suyundan alıp tös'lere afsunlar dualar okuyarak, saçı yapar; manzum duanın her mısraında "çook" diye bağırır. Bu kelime samî dinlerin "amîn" kelimesi yerinedir.

Bu töreni müteakip âyine iştirak eden kimselere kurban etiyle ziyafet çekilir. Kemikler toplanıp "baydara" altına konulur ve çalı çırpı ile kaplanır. Şaman ilâhilerini okumakta ve et parçalarını yemekte devam eder. *Biraz sonra şaman istirahat eder.*

Bu sırada kurban sahibi dokuz elbise getirip çadırın kapısı yanına asar. Bunlar Ülgen'e armağandır. Buna "tolu" denir.

Şaman davulunu ateşe tutup kuruttuktan sonra [v] *cübbesini ve davulunu arcan denilen kokulu ot yakıp tütsüler ve sandalyeye oturur. Davulunu vurmağa ve ruhlarını çağırmağa başlar. İlk önce Yayık Han denilen su ilâhlarından birine baş vurarak dua eder.* Buna "ayaz hanın parçası, ay ve güneşin payı" diye hitabeder. Bazı samanlara göre bu ruh, Ül-gen ile şaman arasında vasıta ödevini görür.

Şaman davulunu vurmakta ve manzum dualar okumakta devam eder; bildiği bütün ruhları adlarıy-le çağırır. Bunlar arasında *kartal da vardır. Kartalı "tanrı kuşu kartal, bakır tırnaklı müthiş kuş"* diye tavsif eder.

Bundan sonra her kabilenin büyük atası (hakikî veya efsanevî) çağrılır. Bu atalara hitaben ilâhiler okunur. Âyin yaptıran kurban sahibini ve karısını, davulu ve tokmağiyle kucaklayıp, takdis eder. Ev sahibine, karısına ve çocuklarına temsili olarak zırh ve külah giydirir. *Sonra ateş etrafında döner,* davulu hızla vurur, ülgen için konulan armağanı davulu ve tokmağiyle beraber kucaklar; mütemadiyen manzum ilâhiler söyler. Ülgen için hazırlanan armağanı alıp göklere doğru yükselmeğe başladığını temsile girişir. Birinci kat göğe çıkıyor. Orada yıldırım, şimşek, gök gürültüsü ile karşılaşıyor. İkinci kat göğe çıkıyor.

Bundan sonra kam havanın ilerideki durumu hakkında kehanette bulunur. Göklerin her katında

neler bulunduğunu anlatır, ilâhiler söyliye söyliye dördüncü kat göğe çıkar. Davulu ile yine gök gürlemesini temsil eder. Buradan beşinci kat göğe çıkar. Gök gürültüsü şiddetlenir. *Bu gökte yayuçı (yaradı-c%) denilen kudretli bir ruh bulunur. Şaman bu ruhun huzuruna girerken davulunu yavaşça vurur, dualarını da yavaş sesle söyler. Bu ruh dişidir; buna "anam!" diye hitabeder.* Yayuçı — "Sen kimin kalıntısısm, kimin torunusun? adını söyle. Kişinin adı, geyiğin tüyü olur; adını, yolunu anlat. Kanatlılar uçmıyan, tırnaklılar basmıyan bu yere pis kokan böcek gibi nasıl geldin?" der ve tehdit eder. Şaman çok korkar, geri geri gider ve yalvarıp yakarır.

Yayuçı kamın ağzıyle kehanete başlar, "şu olacak, bu olacak" der, törene iştirak edenlerin hepsi külahlarını kamın davulunun altına atarlar. Bu, iyi falları yakalamak içindir. Şaman altıncı kat göğe çıkarken herkes külahını alır. *Altıncı gökte şaman aya secde eder. Yedinci kat göğe çıkar. Burada güneşe secde eder. Böylece tâ on ikinci kat göğe kadar çıkar. Burada Ülgen'e kurbanı takdim eder. Ona hitaben dualar söyler.*

Şaman yer yüzüne iniyor. Davulu atar, gözlerini açıp, güya uzak yoldan gelmiş gibi, herkesle se-lâmlaşır.

Bu söylediklerimiz üç gün devam eden âyin ve törenin özetidir. Üçüncü gün şamanın şerefine büyük ziyafet verilir. Âyin için hazırlanan içkilerden herkes sarhoş oluncaya kadar içer.

Kötü ruhlara karşı yapılan âyinlerde şamanlar yer altına indiklerini ve orada gezdiklerini temsil

ederler. Tamu (cehennem) üzerindeki kıl köprüden geçtiklerini, kuzgunlar uçmaz kızgın sarı çöller üzerinden uçarken günahlı kamların sayısız iskeletlerini gördüklerini, karanlık tanrılarının bulundukları dünyada yılanlara, ejderlere, canavarlara rastladıklarını manzum sözlerle hikâye ederler.

Şamanizmde bu büyük âyin ve törenlerden baş-ka birçok özel ve küçük âyinler vardır.

Küçük âyinlerden çok yaygın olanı özel âyinle bir hayvanı başı boş bırakmaktadırki bu hayvana "idik (ızık, lyık, iyik, ıtih)" denir. "Iduk" aslında "salıverilen, gönderilen" (yani; tanrı için salıverilen, tanrıya gönderilen) demek iken, Türklerin dinî düşüncelerinin olgunlaşması sonucunda "mübarek" ve "mukaddes" kavramlarını ifade etmiştir. "Iduk" denilen bu dinî gelenek Türkler müslüman olduktan *sonra dahi devam etmiştir.* Mahmud Kâşgarî bu kelimeyi şöyle açıklamıştır: "kutlu ve mübarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırkılmıyan, sütü sagılmıyan, yük vurulmıyan başı boş bırakılan hayvan". Çağdaş şamanist Türklerde de "Iduk" hayvan böyle tarif edilir.

Şamanistlerde idik, muayyen âyin ve törenle ruhlardan birine binek hayvanı olarak salıverilmektedir. Her şamanist bu hayvanı dokunulmaz ve mübarek sayar, *idik hayvanlara kadınların dokunması kesin olarak yasaktır.*

Kansız kurbanlardan biri, saçı (libat'on) dur. Bu dinî terim bütün Türk boylarında müşterekdir. Bu terim çok eski devirlerin mirası olacak ki Mo-

ğollarda dahi "saçu" şeklinde söylenir. Kanlı kurbanlara tayılga yahut hayılga denildiği gibi saçı'ya da dinî terim olarak saçılga yahut çaçılga denir. Saçı her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ, çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap, tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılırdı.

Eski Türklerin meşhur âyinlerinden biri "cadı tabı" ile yağmur yağdırma ya da havayı istenilen şekle sokma için yapılan âyinlerdir. En eski Çin ve islâm tarih kaynaklan bu yağmur taşı hakkında geniş bilgi vermişlerdir. XVIII. asırdan beri şamanist Türklere dair yapılan etnografya araştırmaları bu •"cadı taşı" geleneğinin hâlâ yaşadığını göstermiştir.

(Bkz. Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla ilgili inançlar, Ankara 1968.)

KAM : ŞAMAN :

Eski Türk din adamlarına "kam" denilmiştir. Bazı boylarda bu terimle beraber "oyun" terimi de kullanılmıştır. Çin kaynaklarında bu terim VIII. asırda tesbit edilmiştir. İslâm kaynaklarında ise XI. asırda yazılan eserlerde rastanmaktadır. Mahmud Kâşgarî bu kelimeyi arapçaya "kâhin" diye tercüme etmiştir.

Kam yalnız din adamı değil, aynı zamanda tabip, üfürükçü vazifesini de görüyor, islâm devrinde bile kam tabiplere rakip olmuştur.

Kam (şaman), şamanistlerin inançlarına göre tanrılarla insanlar arasında aracılık yapma kudre-

tine malik olan ve tanrıların seçtiği kişidir. Aile başkanları ve bazı koca karılar küçük ruhlara, ocak izisine (sahibine) khırban sunabiliyor ise de büyük tanrılara ve kötü ruhlara ancak kam âyin yapabilir.

Kendisinin tanrılar tarafından kam olarak tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulunduklarına inanan kam, hayali geniş, mistik ve yaradılıştan zeki bir adamdır. Tabiattaki bazı sırlara da vakıftır. Kam (şaman) olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur; vakit vakit canı sıkılır; tab'an şairdir, irticalen şiirler, ilâhiler söyler.

Derunî ve gerçek vecd halinde iken ruhunun göklere çıktığına ve yer altına inip cehennemleri gördüğüne inanır. *Şamanistlerin inançlarına göre kamların kudreti ilâhidir, göklerden verilmiştir. Bu kudret şamanın başı üzerine bulut olarak gelir; ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurur. Bunun içindir ki her şamanın davulunda "ebekuşa-ğı"nın resmi bulunur.*

Kanlık (samanlık) mesleği öğrenmekle elde edilmez. Kam olmak için belli başlı bir kamın soyundan olmak gerektir. Hiç bir kimse kam olmak istemez. Fakat geçmiş atalarından olan bir kamın ruhunun zorlamasiyle kam olmaya mecbur olur. Kam namzedi olan genç, ihtiyar ve tecrübeli bir kamın terbiyesine verilir, ihtiyar kam ona ruhların adlarını, okunacak ilâhileri, duaları, soyundaki geçmiş büyük kamların şecere ve menkıbelerini öğretir. Sonra genç namzedin bütün soyu sopu toplanıp "kam bakşı toy" denilen âyin yaparlar. Bu âyinlerden biri

V. L. Priklonsky ("Jiv. Star" 1891, IV) tarafından tavsif edilmiştir. Onun verdiği bilgiye göre Yakutlarda kam (oyun) namzedi mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya bir tepeye çıkar. İhtiyar kam (oyun) namzede şaman cübbesi giydirir; eline at kılları bağlanmış bir asâ tuttururlar. Namzedin sağ tarafında dokuz nefer delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar şaman bulunur, ihtiyar şaman mesleğe sadakat yemini olan çok uzun duayı söyler, namzed de onun sözlerini tekrarlar. Bu yemin duası şöyledir:

"Zavallıların koruyudusu, yoksulların babası, öksüzlerin anası olmağa and içiyorum. Yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğim; and ediyorum ki onlara candan bütün varlığımla hizmet edeceğim. Bunların en büyüğü ve en kudretlisi, üç bölük ruhların âmiri olan, dağ tepesinde yaşı-yan, şamanlar tarafından Sustuganah Ulu Toyon tesmiye olunan Tanrıya, onun büyük oğlu Uyğul Toyan'a Karısı Uygul Hatuna... bunların sayısız ailelerine ve uşaklarına saygı göstermeğe, hizmet etmeğe söz veriyorum..." Bu and meslek yeminidir.

Eski Gök Türk devletinin kuzey eyaleti olan Baykal gölünün güney tarafında ve Selenge ırmağı boylarında yaşamış olan Türk boyu Kurıkan'-ların moğollaşmış ahfadı Buretlerde de şaman namzedinin mesleğe kabulü âyini Türk şamanist boylarında olduğu gibidir.

Bütün yer yüzündeki din adamlarının özel kıyafet taşımaları çok eski devirlerden, iptidaî çağlar-

dan kalma bir gelenek ve görenektir. Kıyafete ve dış görünüşe hiçbir önem ve değer vermiyen *islâm dinine mensup din adamları bile komşu ulusların ve eski dinlerin geleneklerine uyarak "kisve-i ilmiyye" bidatini icadetmişlerdir. Şamanizm rahipleri olan kamların da kendilerine mahsus kıyafetleri (cübbe ve külahları) vardır.*

Kamın cübbesine Altaylılar manyak, Yakutlar kumlu yahut oyun tangasa (şaman giyimi) derler. Kam bunları ancak âyin yaparken giyer. Samanlığa namzet olan genç, staj gördüğü müddet içinde, ■cübbe giymez, âyinleri adî elbisesiyle yapar.

Geleneğe uygun bir cübbe hazırlamak pahalıya mal olduğu için bazı kamlar, ruhlarının özel müsaadesiyle , birkaç yıl cübbesiz âyin yaparlar. Fakat cübbesiz kamlar kötü ruhlara karşı fazla cesaret gösteremezler. Bunun içindir ki her kam ne yapıp yapıp şaman kıyafeti elde etmeğe çalışır. Kamlar için kıyafetten sonra en önemli şey davul yahut dümbelektir.

Şaman, cübbe ve davulunu kendi arzu ve isteğiyle değil, fakat hizmetinde bulunduğu ruhun emir ve ilhamına göre yaptırır. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçimi, süsleri bütün teferruatiyle bu ruh tarafından tarif edilir. Ruhun istediklerinden en ufak bir nesne eksik olursa bu cübbe ve davul âyin yap-mıya yaramaz.

Şaman cübbesi, gelenek olarak, otuz parçadan yapılmış sayılırsa da hakikatte altmış kadar muhtelif parçalardan mürekkeptir. Cübbenin esas kısmı

meral veya beyaz koyun derisinden yapılan ceketten ibarettir. Başka parçalar bu cekete dikilir. Bu parçalar, samanların ruhlar dünyasında bulunduğunu tahayyül ettikleri bütün varlıkların sembolleridir.

Şamanın cübbesiyle beraber külahı (börk) da hazırlanır.

Külahın esas kısmı üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştan olur, etrafına da üç tane düğme konulur. Astarı kaba ve âdi kumaştır. Külah da cübbe kadar önemlidir.

Âyin yapmak için özel kıyafetten başka en önemli olan şey ya davul ya da deftir. *Sözde müslü-man olan kamlar kopuz kullanırlardı. Eski Türklerin dinî âyinlerinde her hangi bir müzik âleti bulunması şart olmuştur.*

Şaman davulunda birçok resimler bulunur. Bunlar şamanın çoğu, büyük kurban âyininde okunan, ilâhilerde adları geçen nesnelerin sembolleridir.

PUTA TAPILIR MIYDI?

Çok eski çağlardan beri bir Gök Tanrı'ya inanan Türk ırkı ve genel olarak Ural-Altay ulusları putlara taparlar mıydı? Bu mesele üzerine Çin ve İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilerle son yüzyıl içinde şamanist Türklerin etnografyası üzerinde yapılan araştırmalarla elde edilen bilgiler çelişmektedir.

Çin kaynakları Hunlarda altın put (iddi) bulunduğunu kaydettiklerini yukarıda bahis konusu,

etmiştik. Daha sonraki kaynaklar da Gök Türklerin "tanrı tasvirlerinden bahsetmişlerdir. Bu kaynaklara göre Gök Türkler "tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklarlardı. Bu tasbirler iç yağı ile yağlanırdı. Aynı zamanda sırık üzerine de dikilirdi".

Ural-Altay kavimlerinin kuzey ormanlarında ve Altay-Sayan dağlarının dar vadilerinde sıkışıp kalmış olan boylarının görenek ve geleneklerini tetkik eden bilginlerin yüzyıldanberi topladıkları malûmat Çin kaynaklarının Gök Türklerin "tanrı tasvirleri" hakkında verdikleri malûmatın açıklanmasına yardım etmiştir. *Bu etnografik malûmata göre Altaylı-larda tös-töz, Yakutlarda tangara, Tuva-Uranha'-larda eren, Moğol-Bureflerde ongon denilen putlar-Jetişler vardır. Bunlar keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sırıklara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçı saçarlar ve ağızlarına ■yağ sürerler.*

Bu putları ifade eden altayca tös-töz ve moğolca ongon terimleri tarih bakımından önemlidir. Töz - tös bugünkü şamanist Türklerin lehçelerinde "asıl, kök, menşe" demek olduğu gibi eski Uygur ve Ha-kaniye Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmıştır.

Altaylıların bu putlara töz-tös adı vermeleri de bunların atalar ruhu hâtırası olarak yapıldığını göstermektedir.

1253 yılında Fransa kiralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü han huzuruna elçi olarak gönderilen rahip Rubruk'un budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkında verdiği malûmattan bu putların da "töz"ler olduğunu anlamak mümkündür.. Rubruk şöyle diyor: "Uygurlar bir tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim şeklinde tasvir edilmesini kabul etmezler, "öyle ise neden bu kadar çok putlarınız var?" diye sorduğumda Uygur rahibi "biz bu putları Tanrının tasviri diye kabul etmiyoruz. Bizimkilerden biri, oğlu, karısı veyahut başka biri ölürse onun suretini yaparlar ve buraya (yani tapmağa) korlar. *Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, ve sayarız" diye cevap verdi.* Tanrıyı bir bilmek bakımından Moğollar dahi bunların mezhebindedirler. Fakat onlar ölülerinin tasvirlerini keçeden yaparlar ve süslerler. Ayrıca bir tapmak çadırları da vardır, orada bir rahip kadın (şaman) bulunur".

Putlara tapmanın menşei hakkında Ebü'1-Gazi Han'ın fikirleri de doğrudan doğruya "töz" ile ilgilidir. Ona göre: "... O zaman onlarda (Türklerde) bir âdet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya *başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini kugurçak (yani kukla) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra o sureti öpüp sevip okşıyarak bu filânın sureti derlerdi.* Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Yüzlerini gözlerini kuklaya sürtüp önünde yere eğilirlerdi, işte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirdiler".

Bu "töz"lerin bazısı av ve orman Tanrı-ruhları namına da yapılır. Şamanist Türk avda ya da başka bir teşebbüsünde muvaffak olamazsa adak adadığı töze darılır ve ona sövüp sayarak sokağa atar.

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre "Töz"ler tam anlamiyle mukaddesattan sayılan "put" değildi.

Ölüyü Anma: YUG:

Gök Türkler devrinde ölüyü anma töreni için mezar üzerine yapılan ölünün heykeli ve tapınak bu töz (yani atalar) kültürünün daha olgunlaşmış şeklinden ibaretti. Gök Türkler bu ölüler kültüne büyük önem vermişlerdir. Son yıllarda yapılan kazılarda ölülerin heykelleriyle beraber tapmakların enkazı bulunmuştur.

Ölüler için yug (matem) âyini de bu ölü heykelinin yanında yapılırdı. Bu dinî geleneği Gök Türklerden sonra, *12 - lJf. asırlarda, şamanist ve sözde hı-ristiyan Kıpçaklarda görülmüştür. Müslüman Türklerden Kırgız-Kazaklar son zamanlara kadar muhteşem yug (aş) töreni yapıyorlardı.*

Türklerin asırlar boyunca türlü dinlere girip çıkmalarına rağmen eski Türk dinî gelenekleri bütün Türklerin manevî hayatlarında derin izler bırakmıştır. Tanrı, alkış, bayan, yarlığa, yakarış gibi bir çok kelimelerimiz o eski dinin miras bıraktığı terimlerdir.

ALTAY SAMANLIĞINA AİT MADDELER (*)

A. V. Anohin

Ruhlar ve İlâhlar Hakkında

Şamanist Altaylıların tasavvurlarına göre ruhlar üç dairede yaşarlar: yer altında, yer üzerinde ve gökte. Yeraltı ruhları ekseriya Körmöz, Gök ruhlarını Kuday, yer ruhlarını Yersu yahut Altay tesmiye ederler. Altaylılar bütün ruhları iki zümreye ayırırlar: 1) Töz (harfiyen: esas, menşe, mebde demektir), yani ilk ruhlar, ezelden beri mevcut olanlar. 2) Yayaanneme (harfiyen: yaradılmış nesne, mahlûk demektir), yahut kısaca neme (nesne) yani sonradan vücut bulan ruhlar. Bundan sonra gene ruhlar aru (pâk, temiz) veya kara (habis) zümrelerine ayrılırlar. Buna göre ruhlar, 1) arutöz, 2) ka-ratöz, 3) aruneme, 4) karaneme tesmiye olunurlar. Bu son iki zümre -yâni aruneme ve karaneme- lere umumî bir ad olarak körmöz denir. Bu körmöz'ler hakikatte geçmiş zamanlarda ölmüş samanların canlarıdır. Bunlar da iki zümreye ayrılırlar: 1) Uzugi tayadalar ki anne tarafından büyük babalar (da-yıatalar) demektir. 2) Kanadalar ki baba tarafından olan babalar demektir. Bununla beraber körmöz kelimesiyle ebedî olan karatöz'ler tesmiye olunur.

(*) Çeviren : Abdülkadir înan, Ülkü Dergisi Mart 1940,, Cilt XV, Sayı : 85.

1. "Töz" denilen ruhlar:

A — Karatöz (yahut kara tömöz): Erlik, bu zümreye dahildir ve Altaylıların akidelerinin merkezini teşkil eder.

1) Erlik, 2) (Yek karatöz, menfur karameb-de): Altaylılar en ağır ve elemli felâketleri (Katu yobol, aç kıyal), meselâ: salgın hastalıkları (kızamık, kızıl, tifo: yadış ve tavar *öletleri* gibi felâketleri) Erlik'in faaliyetiyle alâkadar bilirler. Onların akidelerine göre Erlik kurban vermeye mecbur etmek için insanlara hastalık ve başka felâketler gönderir; eğer insan bununla da Erlik'in istediğini vermezse öldürür.

Erlik insanın canını alır (ölüttöntın algan), yeraltı âlemine (Altmgı oron) götürür, muhakeme eder ve kendisine elçi-uşak (Erlik piding elçisi) yapar bazen, Erlik, bu uşağı ile insanlar üzerine salgın hastalıklar gönderir. Erlik'in insana ve canına karşı bütün münasebeti hakkında Altaylının akidesi bundan ibarettir.

Altaylılar her zaman, bilhassa hastalık hüküm sürdüğü zamanlarda Erlik'ten pek korkarlar. Onun adını bile söylemekten sakınırlar, kısaca karaneme demekle iktifa ederler. Onu küstah, utanmaz (kaal Erlik), somurtkan, inadcı (pos Erlik) diye tavsif ederler, insan Erlik'in bu kadar tahakkümü altında bulunmasına rağmen onu aldatmaya ve atlatmaya imkân bulur; ona karşı bazı yakışıksız muameleler de gösterebilir. Kurban vermekle insan Erlik'in gönlünü bulmak, onu yumuşatmak için çalı-

şır. Bununla beraber kurbanı da samimi değildir. Böyle olduğu halde ondan taleplerde bulunur:

Bu parılgam silerge tabışsın
Pasım esen yatsın Kaya körüp
alkatpagar

Bu kurbanın siz (ler) e ulaşsın

Kıya bakıp bizi ağlatma (alkamak-dua ve ilâhî terennüm etmek)

Üç yılga amir yatsam,
Paza parılgıgar pazar aa yatsın
Yakşı kamının küçün alattan ediger

Üç yıl müreffeh ve rahat yatarsam (yaşarsam) nezrederim ki

Yine kurbanlar ona yetişsin (ulaşsın) iyi
kamın bile gücünü alıcı ediniz!

insan Erlik'e karşı böyle hürmetsizcesine muamelede bulunmakla kalmıyor, daha fazlasını da yapıyor. Ona arık, zayıf, hatta bazen hasta hayvanları kurban eder. iyi töz'ler şerefine kesilen kurban derilerini mahsus yapılan kazıklara astıkları halde, Erlik'e verilen kurban derilerini kendileri kullanırlar. Kurban merasimi için kullanılan kazık, sırık ve sair malzemeyi eğri büğrü ve biçimsiz ağaçlardan intihap ederler. Erlik'in aç gözlülüğünü azaltmak için bir çare olarak bazen taylıga'yı (3) köpeküzümü (togonok), akdiken (pele) ve bıtrak gibi dikenli çalı ve otların yanında kurarlar. Altaylıların akidelerine göre, Erlik dikenli çalılardan korkar. Kurban ar-

tıklarının ve tayılganın oba (ayıl)dan uzak ve pek de makbul sayılmayan şimal (arkayan) tarafında, karanlık bir köşedeki çöplük üzerinde bulunmasına dikkat ederler.

Togonoktung tölüzi pirigip
Toguz sööktü mirdi
Köpek üzümünün fidyesi birikerek
Dokuz kemikli (kurbanın kafa ve paçaları) paçavra
(Erlik'e kurban olsun)!

Şamanlar, okudukları dualarda Erlik'i "Kayra-kan" tesmiye ederler. Bazı türkologlar bu kelimeyi merhametli hakan (4) diye tercüme ediyorlarsa da doğru değildir. Doğrusu keskin, kesici (5) yâni insanlara izdirap vermeye ve işkence etmeye hatta öldürmeye her an için müheyya olan demektir. Bundan dolayıdır ki insanın canını da Altaylılar "iplik", dayanıksız, (nesne) tesmiye ederler, (uçuk tındı biçip salgan-iplik gibi canı halk etmiş) dualarda Erlik'e "baba" (Erlik Ada) ve insan ruhunun hâliki (özör tındı bıçışkan-yaşatmak için can yaratan) diye hitap ederler.

Şaman dualarında Erlik'in kıyafeti ve dış görünüşü de tavsif edilir. Bu tavsife göre Erlik atlet vücutlu bir ihtiyardır. Gözleri ve kaşları kömür gibi kara, dizlerine kadar uzanan sakalı çataldır. Domuzun azı dişlerine benzeyen bıyığı kıvrılarak kulaklarına asılmıştır. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç

köklerine benzer; saçları kıvırcıktır (yelbir çaçtuu pos Erlik-yelpaze gibi saçlı, inatçı, somurtkan Erlik).

Erlik yeraltı diyarında (altıngıoron yahut alış yer) kara çamurdan yapılmış sarayda oturur. Bir rivayete göre Erlik'in sarayı kara demirden olup etrafı duvarla çevrilmiştir. Erlik'in karargâhı dokuz ırmağın Doymadım (Toybadım) ırmağına döküldüğü yerde kurulmuştur. Doymadım ırmağının suyu insanoğlunun gözyaşlarından ibarettir. Başka bir rivayete göre Erlik'in karargâhı abra ve yutpa denilen korkunç canavarlarla dolu olan Bay Deniz (Bay Tengis) kıyısmdadır.

Doymadım ırmağının üzerinde at kılından bir köprü kurulmuştur. Erlik hakanlığında sayısız bir çok ölülerin canları yaşar. (Kançanıng pajın algan, kamık pajın yuuna Kaan nize=nicelerin başını almış bütün başları yığmış toplamış). Bu zanlardan biri Erlik dünyasından kaçmaya cesaret edip köprüye ayak basarsa derhal kıl kopar, kaçak da Doymadım ırmağına yuvarlanır. Meş'um ırmağın dalgaları küstah kaçağı tekrar Erlik sahiline atar.

Doymadım ırmağının kıyılarında yeşil baldırlı, beyaz göğüslü, büyük kayığa benzer çeneli korkunç canavarlar vardır. Bunlara Yutpa denir. Yutpa'lar Erlik sarayının bekçileridir.

Erlik'e giden bir yol vardır; fakat bu yol puu-<dak denilen engellerle doludur. Şamanlar âyin yaparken Erlik huzuruna bu yoldan gidebilirler. Bundan başka, Şamanlar Erlik'in sarayına (örgö) git-

meye ve Erlik'le konuşmaya da muvaffak olurlar. Erlik küreksiz kara kayıklarda gezer; yağız revan ata yahut yük hayvanına (kölök) akalınlı öküze biner.

Erlik kızıl, kanlı yemekle beslenir ve ciğer kanını içer, yeme ve içme zamanı akşam vakti gök yüzünün kızardığı zamandır.

Erlik namına put yapılmaz. Erlik büyük kara ruh (kara yaantöz) sayılır. Onun hatırı için kapının sol tarafında, bulaşık suyu konulan kabın durduğu yerde âyin yapılır. Şamanistlerin akidelerine göre şerir ruhlar (yaman körmöz) kapının sol tarafına ve bulaşık suyunun yanına toplanırlar.

2) Erlik'in oğulları (Erlikting uuldarı-Kara-töz):

Erlik'in yedi, diğer bir rivayete göre dokuz oğlu vardır: demirbaşlı kara oğullar (temir paştuu kara uğuldar) denir. Bunların şahsî adları da vardır. Fakat bir Şamanın söylediği isim diğer şamanın söylediğine uymaz; her şaman kendisinin inandığı rivayete göre tesmiye eder. Bu isimler çok mürekkep* olur ve her ruhun hususiyetini gösterir. Birinci rivayete göre Erlik oğullarının adları:

1 — Taş pilektüü Pay Maattır (Taş bilekli Bay Bahadır)

2 — Karaş

3 — Yes pilektüü Kerey Kaan (Bakır bilekü Kerey Hakan)

4 — Uçar Kaan
5 — Yabaş Kaan
6 — Kömür Kaan
7 — Şeedey Kaan

ikinci rivayete göre:

1 — Erlikting yılanduu Karaş (Erlik'in yılanlı Karaş)

Katuu sınduu Kaan Karaş, Piyik
sınduu Piy Karaş. (Sert yapılı
Hakan Karaş Büyük vücutlu
Bey Karaş).

2 — Taş pilektüü Mattır (Taş bilekli Bahadır)

3 — Yetti oduuluu,

Yes pilektüü Kerey Kaan
Şmgay Kaan tözi (Şingay
Hakan neslinden Yedi odağlı
Bakır bilekli Kerey Hakan).

4 — Köolöktüng kök sayu

Kömür Kaanıng kök tömon
Gömleğinin her dikişinde
"kök tömon" (bulunan) Kömür Hakan (6)

5 — Paspas pazar Padış pökö,
Küler tartkı, yer tartkı,
Küler çapkı, yer çapkı,
Paspak yudar Padış piy.
(Yürür yürümez - harf. "basar basmaz"

— Padişah pehlivan
Tunç kaşa toprak kaşa
Tunç kapan toprak kapan
Değirmen taşlarını yutan Padış Bey).

6 — Aburalun (7) köl - yayık

Angdanışkan Şıngay Kaan
("Abura"lı göl-tufan Altüst eden
Şıngay Kaan).

7 — Padış Kerey

Kıyığı yok kır keme,
Kanadı yok kuba aal. Padış
- Kerey (Küreği yok dağ
gemi Kanadı yok buz sal.
Padiş - kerey).

8 — Aygır yalduu Piy-Yabaş (aygır yeleli bey yabaş)

9 — Kattu sınduu Temir Kaan,

Tulku sınduu tulunduuu, Tuduş
temir yarmduu Adam Erlik
ayrılgan Kızarar kanı yok,
Kıyılattan tını yok (Yus yuvarlak
saç örgülü, Som demir yağrınlı
Ata Erlik'ten ayrılmış Kızarır
kanı yok. Kayacak (ölecek) canı
yok. "Ser vücutlu Temir Hakan."

Notlar :

1) A. V. Anohin. Material po şamanstvu u Altaystev (Publication du Müse d'Anthropologie et d'Ethnog. de I'Acad. des Sciences de Russie.) Volume IV, 2, (1924).

2) Erlik Han kuvvetli han demektir. Uygur - buda metinlerinde Yama, yâni yeraltı hükümdarı - bu Erlik kelimesiyle tercüme olunur. Bugünkü telâffuz Moğolların Uygurca kelimeyi telâffuzlarına göredir. Bugünkü Sibirya Türkleri Erlik kelimesini Moğol telâffuzuna uydurmuşlardır.

S) Kurban merasimi icra etmek için mahsus hazırlanan yer (çeviren).

4) Krş. Kayrakkan (sevgili mânasına gelen "Kayran" ile "Kaan" dan — Koruyucu Melek. (V. V. Radlof WB, II)

5) Aşağıda verilen malûmata göre iplik gibi ruhu, can ipini Erlik kesiyor.

6) "Kök tömön" sözünü Anohin "Mavi alt,aşağı" diye tercüme ediyor. Fakat bu tercümeden hiç bir şey anlaşılmıyor. İhtimal ki "Kök-tüme" (mavi boncuk) gibi bir sözün yanlış tesbiti olabilir. (A.İ.).

7) "Abura" yahut "abra" efsanevi bir canavar şaman elbisesi tavsifine bak.

ALTAY SAMANLIĞINA AİT MADDELER

A. V. Anohin (*)

Erlik oğulları "Erlik beyin elçileri" (Erlik piy-ding elçizi) tesmiye olunurlar. Fakat "elçi" müdür mânasına gelir. Çünkü bunlar Erlik alemindeki, yerin altındaki (altıngı oron) ve üstündeki (pu yerde) bütün fena ruhları idare ederler. Bilhassa yer üzerindeki şerir ruhların (yaman körmöstör, yerding neme) idaresi bunların elindedir.

Altaylıların tasavvurlarına göre şerir ruhlar bütün yeryüzüne dağılmıştır. Şaman dualarından anlaşılıyor ki bu ruhlar, şahsî hususiyetlerine göre, "obur ruhlar (yek yahut aza)", "ölüm ruhları (al-daçı)", geçmiş babalar ruhu (ada öökö) diye muhtelif zümrelere ayrılırlar. "Geçmiş babalar ruhu" şöyle tavsif edilir :

Közü yok - sokkortor
Peli yok pertikter
Yanma] ı yok sınıktar,
Pel söögi pertikter
Kabırgazı kayşıktar
Öye söögi oyş kakar

(•) Çeviren: Abdülkadir İnan, Ülkü Dergisi Sayı: 87, Mayıs 1940, cilt XVI.

Gözü yok - körler
Beli yok - sakatlar
Kalçası yok - kırıklar
Bel kemiği sakatlar
Kaburgası eğriler
Boğum kemikleri bükülenler.

Altaylılarm söylediklerine göre şerir ruhlar inzibata pek de riayet etmezler. Aralarında kavga, ihtilâf ve savaşlar olur. Bunlar, fevkalâde açık gözlülük ve oburlukla temayüz ederler. Bunlar, dip diri insanı lokma gibi yutarlar. Biri hastalanırsa Altay-lılar "şerir ruh yemektedir" (körmöz yep yat), biri ölürse "şerir ruh yemiş (körmöz yeğen)" derler. Vücutta hasıl olan her türlü yaralar (paluu) şerir ruhun ısırmasiyle (körmöstünk tiştegeni) izah edilir. Şerir ruhlar yalnız insana zarar etmekle kalmıyorlar, çok aç gözlü olduklarından Erlik'in payını yiyerek onu da zarara sokarlar.

Ölülerin canları da şerir ruhlar zümresinden sayılır. Bunlar kabilelere (söök) ayrılırlar ve alaylar teşkil ederek dünyadaki torunlarının obaları etrafında dolaşırlar. Bazan, aç gözlülük sebebiyle yabancı oymakların obalarına da akın ederler. Bu canlar - ruhlar çok hilekâr ve sokulgan nesnelerdir: kapıdan giremezlerse delik bulup eve girerler ve yemek için insanlara saldırırlar.

Şerir ruhlar arasında inzibat ve nizamı temin etmek için Erlik kendi bahadır oğullarını yer yüzü-

ne gönderir. Bunlar, yavuz muhafızlar (katuu kuyak) sıfatiyle ev kapılarını şerir ruhların yersiz hü cumlarına karşı korurlar (ej iğine katuu yaman kelze kuyaktap yat). Bundan dolayıdır ki Erlik oğul larını "kapının zırhı" (ejikting kuyagı) tesmiye ederler.

>

Erlik'in bahadır oğulları bekçilik ederek kapı nın iki söğesi (iki yaağı) yanında bulunur ve eşik (bozogo) istikametinde öteye beriye gezinirler. Bazan de avluya (kürentik) kadar gelirler. Şerir bir ruhun yaklaştığını duyar duymaz derhal onun üze rine saldırır ve kuvvetli elleriyle yakalayıp daima kaynamakta olan dört kulplu tung kazana (tört kulaktuu küler kazan) atarlar. Habis ruh bu yeraltı cehenneminin ağzında (yer taamınmg uuzı) küstah lığının cezasını görür.

i

Her kabile (söök) Erlik oğullarından birinin veya ikisinin kapılarında bekçilik ettiklerine inanır ve bunlara karşı saygı gösterirler. Erlik oğullarından Karaş Kerey Kaan, Temir Kaan, Padış Piy ve Pay Mittir adları bilhassa kapı bekçileri sıfatiyle anılırlar.

İnsan Erlik oğullarını kendisine hayırhah bilir; onlara karşı saygı gösterir. Bununla beraber onların gazabından ve kahrından korkar.

Bazı Şamanlar'm anlattıklarına göre Erlik oğulları babaları için yapılan kurban âyinlerinde samanlara rehberlik ederler, yeraltı dünyasına giderken yol gösterirler ve Erlik'le şamanın müzakerelerinde vasıtacılık yaparlar.

Şamanlar'm tasavvurlarına göre, Erlik'in oğulları Kara tös'lerdir. Her kabile Erlik oğullarından birini kendine tös tutarak hürmet eder; başka kabilelerin tös'üne karşı kayıtsızdır. Bu tösler şerefine yapılan kurban âyin ve merasimleri esas itibariyle Erlik'e yapılan âyinlerden farksızdır, ancak bazı motifleriyle ayrılır. Bunlar verilen kurbanlık hayvanlarda Erlik'e verilen hayvanların haiz oldukları hususiyetlere malik olmaları şarttır.

Erlik Oğullarının yeraltı dünyasındaki rolleri pek de vazıh değildir. Bunlar yeraltı dünyasındaki gölleri, ırmakları, deniz ve deniz canavarlarını idare ederler. Her birinin otağ (oduu)ları vardır.

Erlik oğullarının vazifelerini Altaylılar Rus Hükümeti memurlarının vazifelerine benzetirler ve onları "stanoyoypristav" (8) gibi telâkki ederler (oşkoşlo sststanoboy pristop).

Taş pilektüü Pay Mattır'ın dokuz kızı vardır :

Mattırdıng toguz kızı
Yeltek kara caçtuular,
Yeltek kara püdüllüü
Toguz tüngey karalar.

Bahadırın dokuz kızı
Dalgalanan kara saçlılar,
Yaradıştan kara kırıtkanlar
Dokuzu da müsavi karalar.

Bahadırın kızları kapıcı sayılır, şaman dualarında bunlar kara yılana benzetilir (Kara yılan kıs-tar).

Erlik oğullarından yalnız Karşıt namına put (galuu) yapılır. Bu put dokuz çeşit ve kara bez (ka-rapös) den ibarettir; ev içerisine, kapının sol tarafına konulan bir sırık üzerine asılır. 3) Erlik'in kızları (Erlikting kıştan).

Bir rivayete göre, Erlik'in iki kızı vardır. Birinin adı Sekiz gözlü Kiştey ana (Segiz köztüü Kiştey ene), diğerinin - Erke Solton (nazlı sultan)dır.

Bir başka rivayete göre, Erlik'in dokuz kızı (Erlik piyding toguz kızı) vardır. Bu kızlar yeraltı dünyasında, şaman dualarında "oyın yeri (oyun yer)" yahut "kaygan sarı oyuk, harmanlı kuru, düz, çıplak (yılgayktuu sarı oyıkedirgendüü kuu tak-tak)" tesmiye edilen mahalde yaşarlar.

Erlik'in kızlarının muayyen bir vazifeleri yoktur; vakitlerini eğlence ve oynamakla geçirirler. Âyin esnasında şamanın yolu (9) bazen bunların bulunduğu yere uğrar. O zaman bu kızlar şamanı yatak odalarına çağırır ve bütün kurbanların ve tös'-lerin kendi hakları olduğuna şamanı kandırmaya çalışırlar. Eğer şaman bunların cilvelerine aldanıp sözlerine kanarsa Erlik veya diğer bir tös tarafından öldürülür.

Şaman dualarında tavsif edildiğine bakılırsa Erlik'in kızları pek de cazibeli değildirler.

Tomugu yok togoştor,
Şalbarı yok şaltandar, Yelim
kara keptüler, Yeltek kara
çaçtuular,

Peşorolgon tulunduu,
Uyadı yok, kajank,
Yer yarık poloktuu, >
Yer mejelik emçektüü,
Ködönktörü tançpangdajıp
Emçekteri pelşengdejıp
Erlik toguz tüngey kara kız

Topuğu yok elastikî vücutlular,
Şalvarsız çıplaklar
Yapışkan kara yüzlüler,
Beş örgülü,
Dalgalı kara saçlılar,
Hayası yok maskaralar
Yer yarığı gibi vulva'lılar
Tepe gibi tümsek memeliler.
Kıçlarını oynatıp
Memelerini sallayıp,
Erlik'in dokuz müsavi kızları

Arı ruhlar (Aruu tös) —

Semavî ruhlar.

Şaman metinlerinden öğrenildiğine göre a) Ül-gen, b) onun oğulları, c) kızları, d) vazifedar ruhlar: Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçi semavî ruhlar zümresine girerler.

a) Ülgen -hayır ilâhıdır; Ay Güneş ve yıldızlardan yukarda yaşar (örö turgan Kudayım). ülgen'e giden yolda yedi, başka bir rivayete göre, 9 engel (puudak) vardır. Bu yol ancak erkek şamanlar için

açıktır. Bununla beraber, âyin esnasında erkek şaman da ancak beşinci engeli (puudak) teşkil eden altun kazık'a (kutup yıldızına) kadar gelebilir, bundan geri dönmeye mecburdur, ülgen'in altın kapıü sarayı (örgö) ve altın tahtı (altınşiree) vardır. Ulgen, insan şeklinde tasavvur edilir (Adam Ülgen piy kiji-atam Ülgen bey kişi). Dualarda ona "Beyaz parlak (Ak Ayaş), "parlak akan (Ayaş Kaan)" "gürültücü (küngürtçi) "şimşekçi (yalgmçı)", "yakıcı (küygekçi),,' diye hitap edilir.

Ülgen - güneş, ay ve bütün gök kubbesinin ha-ükidir:

Ayluu kendüü yaan yer, Ay
künüm yayagan, Adam Ülgen
Piçigan,

Aylı, güneşli büyük yeri, Ay ve
güneşi yaratmış, Altın Ülgen
biçmiş.

Ebe kuşağını yaratmış (Eki solon gî sayılgan) (onun) iki ebe kuşağı dikilmiş); insanların ve hayvanların başını, kirpik ve göbeğini yoktan var etmiş; insanlar için yaylalar, çimenler, sıcak yuvalar hal-ketmiş.

Tulku sînduu paştıng kudun yayagan, Yuvarlak öiçimli başın canını (kut) yaratmış:

Kindiktüüdü yayap salgan,
Kirpiktüüdü biçip salgan,

Aygır malın yayap pergen, Ar
tebergezin pıçıp salgan Tebelüüde
mal yayıp paretten Tergelüüde yurt
yayıp peretten,

Göbekliği halk edivermiş
Kirpikliği biçivermiş
Aygırlı at sürüsü yaratmış
Her (yerde) otlaklar yaratıp verecektir,
Payıtahtlı yurt yaratıp verecektir.
Ülgen Ateş (ot) in halikıdır.

Üç odmgdı koydurup pergen, Üç
oçagmgdı kadap pergen, Adam
ülgen !

Sıcak ateşini yakıp veren
Ve sacayağını (ocağını) dikip veren
Atam ülgen !

Ülgen ilâhî kudret sahibidir; yıldızları idare eder, gök gürültüsünü ve yıldırımı yaratır, yağmur ve doluyu gönderir; dolu onun salyası (silekey) dir.

Aydı kündü yılıştırgan, Ak
puluttu ajırgan, Kara agaştı
ootkan

Ay ve güneşi hareket ettiren
Ak bulutu aşıran,
Kara ağacı parça parça eden

Kalbakka, sapkakka kemdep kalgan...

Kaşık ve kepçe ile (her şeyi) hesap eden.

Yalgmçı, küngürtçi!..
Yizirt edip iygende Yer
yengiz silkinet. Yibırt
edip iygende Yat
kijiding Yal yüreği
yalırat

Yıldırımcı, şimşekçi,
Tepindiği zaman
Yer yosun teprenir;
Çatır çatır ettiği zaman
Yabancı kimselerin
Yufka yürekleri (korkudan) yanar.

Ülgen'in ezeli ve ebedi olduğuna, ona tapmanın başlangıcına dair Şaman dualarında şöyle denir:

Yetti adamınıng ködürgeni, Yer
püdürde yayagan. Pajırganım
Pay ülgen!

Yedi babamın hürmet ettiği
Yer yaradıldığı zaman yaradılmış.
Baş vurduğum Bey Ülgen !

Ülgen'e üç, altı, dokuz veya on iki yılda bir defa âyin yapılır ve kurban olarak parlak donlu ve üç yaşında bir kısrak kesilir.

Kurban merasimi ilkbahar yahut yaz mevsimlerinde, bazan da sonbaharda yapılır. Kurban merasiminde Şâmanî âyinler bütün teferruatiyle icra olunur. Âyine büyük bir kalabalık halk kitlesi iştirak eder. Kurban kesen adam, ailesi, yakınları ve misafirleri Ülgen'e lütuf ve ihsanları için teşekkür ederler, gelecekte de merhametli olmasını dilerler. Davarların (maldıng suzu), çocukların (kijining suzu), avda muvaffakiyet (mıltınktin suzu), süt, arpa, otların bereketi, yaylaların asayişi ve bütün halkın refah ve rahatı için dua ederler.

Kurban âyininin umumî adı üstügü, yâni "semadaki" (gökte yaşayan ruh için) dir. Kurbana da parılgı namı verilir.

b) Ulgen'in oğulları (ülgening uuldarı):

Ulgen'in yedi oğlu vardır: 1) Karşıt, 2)Puura Kaan, 3) Burca Kaan, 4) Kara kuş (= kartal), 5) Yajil Kaan, 6) Paktı Kaan, 7) Er Kaanım.

Ülgen oğulları gökte yaşarlar. Bunlar da, babaları gibi iyi ruhlar, kudaylar zümresine dahildirler. Onlar ülgen'den ayrılmış (ayrılgan) oldukları halde (10) babalarına müsavi değildirler.

Her kabile (söök), Ülgen oğullarından birini kendisi için koruyucu ruh sayar. Buna göre, Ülgen oğulları Altaylıları için, ulgen'in kendisi gibi temiz ve iyi ruh (aruu tös) lardandır. Bu ruhlar için tıpkı Ülgen'e yapılan âyin ve kurban merasimi yapılır ve aynı dualar okunur.

Ülgen oğullarından Altaylılar arasında bilhassa Karşıt maruftur.

Ülgen oğulları namına put (tös) yapılmaz.

c) Ulgen'in kızları (Ülgening kıştan). Ulgen'in dokuz kızı vardır. Bunlara "afif kızlar" (ak kıstar-kıyandar)" denir; has isimleri yoktur.

Âyin esnasında bazı şaman (kam) lara bu kızlar telkinatta bulunurlar.

Ay kulağına, ki ji polup Aydıp
peretten edeger !

Ay (gibi) kulağıma, kişi (gibi) olup
söylerdiniz!

Bu kızlar namına kukla biçiminde putlar yapılıp Şaman cüppesinin (manyak) beli üzerine sıralanır.

d) Yayık (vasıtacı ruh):

Bütün vasıtacı ruhlar arasında Yayık birinci mevkii işgal eder. O Ulgen'in vücudundan bir parça olup semavî ruhtur:

Ay kulağına kizi polup
Aydmg kününk ülüü.

Parlak Hakanın (Ulgen'in) Ülüşü, Ay ve
güneşin parçası.

Yayık, yei-de insanlar arasında yaşar. Ülgen, onu insanları fenalıklardan korumak, hayat vermek için göndermiştir. Bundan dolayıdır ki dualarda Ku-day adiyle anılır. Yayık'm başlıca vazifeleri Ülgen'-le insanlar arasında vasıtacılık yapmaktır.

Ülgen piyding yarlıkçızı, Kızıl pulut
kuyaluu, Kızıngıluu tiskindüü Küba
yalgın kamçıluu Tengerede til
alışkan Ak Yayık!

Ülgen Bey'in emirberi (muhbiri)
Kenarı kızıl buluttan Dizgini
ebemkuşağından Kamçısı şimşekten
(olan) Gökten haber alan Ak Yayık!

Yayık, Altaylılarca çok sayılan bir ruhtur, ilk-baharda, davarların ve kısrakların ilk sağılan sütü ile bulguru karıştırıp lapa (potka) yapıp Yayık'a saçı (libation) saçarlar. Bu merasime "Yayık kaldırma (Yayık çigarar)" denir. Bu merasime gelecek yıl için lütuf ve ihsan temenni ederler .

Üstügü âyini yaparken Şaman, Yayık'ı çağırır ve onun refakatinde kurbanını ülgen'e götürür. Ya-yık'ın yardımı ve rehberliği olmaksızın Şaman göklere Ülgen huzuruna çıkamaz. Yayık namına beyaz kumaştan tasvir (put) yapılır; bu puta beyaz şeritten baş, kulak, el, ayak ve kuyruk konulur. Ayaklarına kızıl şerit dikilir. Bu putlar (kuklalar) yirmi ve-;ya otuz kadar olur. Hepsi beyaz kıldan örülen bir -ipe sıralanarak evin arka tarafındaki iki huş (ka-ûZing) ağacı arasına gerilir.

Üç üyelüü Ak Yayık, Altın
kırluu Ak Yayık!

Üç boğumlu Ak Yayık,
Altın kenarlı Ak Yayık!

d) Suyla:

Suyla, insanın yerdeki muhafızıdır. Gözleri at gözlerine benzer (at karaktuu kaan Suyla); otuz-günlük mesafeden görür. Bazı Şamanlar suyla'yı at gözlü kartal (at karaktuu mörküdüm) şeklinde tasavvur ederler.

Suyla, manevî ruhlar zümresine dahildir; "Ay ve güneşin kırpıntısı (ay kününg kırkını)" tesmiye olunur.

Onun rolü insanın hayatını murakabe etmek ve insanın hayatındaki değişiklikleri haber vermektir. Bundan dolayı da ona "iki dilli kekeme han (eki tildüü Kaan kele)" denir.

Âyin esnasında Suyla şamanın göklere ve yeraltı dünyasına seyahatinde yoldaşlık eder ve Yayıkla birlikte şamanın kurbanını o veya bu yere götürür.

Suyla'ya rakı serperler (aradaki çaçar); başka, türlü kurban vermezler.

e) Karlık:

Karlık, Suyla'nm mesai arkadaşıdır; bir şamanın ifadesine göre Suyla ile Karlık arasındaki münasebet ve yakınlık karı koca arasındaki münasebete benzer. Kurban âyini yaparken Şamana yoldaşlık eder. Âyin esnasında Karlık namına, duman çıkmak için çadır veya ev üstünde bırakılan delikten (tündük) su serperler.

f) Utkuçi:

Utkuçı (harfiyen: "güler yüzle karşılayan") gökte yaşar. Ülgen'in yegâne ve en yakın elçisidir..

(Ülgen piyding elçizi). Üstüngü denilen kurban âyinini yaparken şaman ve ona rehberlik eden Suyla, Karlık ve Yayış göklere Ülgen huzuruna giderler. Ülgen bunları karşılamak için Utkuçı'yi gönderir. Yolcuları Utkıçı göklerin beşinci dairesinde, Altın Kazık'da (Kutup Yıldızında) karşılar ve Ülgen'in iradesini bildirir. Şaman'ın getirdiği kurbanı alıp altın kapıdan içeriye dalar ve Ülgen'i tahtına sunar

Altın Kazık'da Şamana bir kaz (kas) verilir; yolcular bu kaza binerek yeryüzüne dönerler.

g) Yer veyahut Dağ ruhları:

Altaylılara göre dağ ruhları tamamiyle müstakil bir zümredir; Ülgen ve Erlik'le münasebetleri yoktur. Bu ruhlar insana iyilik yapar, refah ve saadet bahşederler; saygısızlığa karşı da ceza verir ve hastalık gönderirler.

Hayvanların çoğalması, sağlık, umumî emniyet ve şerir ruhların (aza yek) uzaklaşması hep bu ruhlar tarafından verilen nimetlerdir.

Kün ebirbez Küler tuum,
Ay ebirbez Altın tuum.
Aydap yadar malga piyan pergen,
Kindikibiske kir sablazı kandii?
Kirpiki biske yaş sablazı kandii?

Güneş dolaşmaz tunç dağım, Ay dolaşmaz
altın dağım, Sürü sürü mallara (hayvanlara)
bereket
vermiş

Göklerimize kir (pas) bırakmasan ne olur?
Kirpiklerimizi yaşartmasan ne olur?

Altaylılarm, dağ ruhlarına dair tasavvurlarında vuzuh yoktur. Şekil itibariyle insana mı, yoksa bir canavara mı benzediğini kestiremezler. Bu ruhlar insanın kalbine ancak kendi mevcudiyetlerini telkin ederler (ebeltip yat).

Dağ ruhlarının yaşadıkları yer kişi oğlunun yaşadığı yer dairesidir. Başka ruhlar gibi gökte veya yer altı dünyasında yaşamazlar. Bundan dolayıdır ki Altaylılar dağ ruhlarını üç zümreye ayırırlar: Yer Su (yâni yer ve su ruhları), Yezimtayka (yâni cü-mudiyeler ruhu) ve altay (yâni dağ ruhları).

Bu ruhların umumî adı "e e" yâni sahip ve Ye-zim piy'dir.

Bu ruhlar kafi bir şekilde şahıslandırılır ve muayyen bir yere, o veya bu dağa, ırmağa, göle ve kayaya sahip olduklarına inanılır. Şu suretle bu ruhlar mahallî ruhlar sayılırlar.

Bundan dolayıdır ki dağ, ırmak ve göl adları Altaylılarm nazarında yalnız coğrafî isimler değil, fakat o yerin sahibi olan ruhun adıdır. Meselâ Abu Kaan, Sütgöl, Ülemen, Ak Kaya vesaire yalnız dağ,, göl, ırmak, kayaların adı değil, canlı varlıklar ve Altaylılarm taptığı ilâhlardır. Bunlar insanların dualarına cevap verebilirler; lütuf ve ihsan sahihi oldukları gibi, kahretmek de ellerinden gelir, insana ben-ziyen bu varlıkların çoluk çocukları da vardır.

Abu Kaan dağının iki kızı vardır. Bu kızların iher ikisi de Yelbiz adını taşırlar.

Bu ilâhi varlıklara Altaylı şöyle dua eder:

Undubay, taştabay! Ağar
yurdung yatsın!

Unutma, bırakma (beni)
Ak yurdun esen yatsın!

Her dağın, göl, ırmak ve kayanın bir altın ka--pısı, altın tahtı ve at bağlamak için altın kazığı var-<dır.

Altın ejigingneng çıgıp Ay
bozogongdı altap yadım Altın
örgööngö tabışsın tep, Altın
çakkmga puulazım tep

Altm kapından çıkarak
Ay eşiğinden atlıyorum
(Kurbanım) Altın sarayına erişsin diye,
Altm kazığına bağlansın diye.

Her dağ ruhu ancak kendisine ait olan mıntıka--ya hâkimdir; diğer mıntakada bulunan ruhlarla münasebeti yoktur.

Altaylı her kabile (söök) o veya bu dağı, ırmağı, kaya ve gölü kendi soyunun hâmisi telakki eder; onu arı ruhlardan (aruu tös) sayarak tapar. Kabile •tös'lerinin sayısı epeyce çoktur. Bu arı (temiz) ruh

sayılan coğrafî mevkilerin bir çoğu Altay sınırları başında bulunurlar. Meselâ Sümer Ulan, Moğolistan'da, Alaş ve Sütgöl Kemçik ırmağı sahilinde, Kanım,. Yenisey kıyılarındadır.

Dağ ruhlarına tapma âdeti çok eski devirlerde başlamış ve bugüne kadar devam etmektedir. Bununla beraber Altaylılar bu âdetin yedi nesilden beri devam ettiğini, tös'lerin ise yerle beraber yaratıldığını söylerler.

Yetti öböko pajırıp kalgan
Aruu tözibiz Abu Kaan
Yer püderde yayalıp kalgan tözibis

Yedi babamız (sana) ibadet etmiş (olan)[1]
Arı tösümüz Abu Kaan!
Yer bittiği zaman yaradılmış tösümüz!

Altaylılar dağ ruhlarına kanlı kurbanlar verirler (kısrak öldürürler,) saçı (libation) olarak bulgur karıştırılmış süt serperler.

Dağ ruhlarına verilen kurban âyini, üstügü âyininden bir gün sonra icra edilir. Bu âyinde Şaman âyinlerinde yapılması icap eden bütün şartlar yerine getirilir. Üstügü âyininden ayrı olarak dağ ruhlarına kanlı kurban verilmez.

Bu kurban âyininde mahsus ilâhiler terennüm edilir. Bu ilâhilerden anlaşıldığına göre, Şaman kurbanı alıp, Yayık, Sula ve Karlık adlı ruhların refakatinde yedi engeli yahut kapıyı (puudak) yahut.

süzgek) geçer. Bundan dolayıdır ki dağ ruhlarına terennüm edilen ilâhiler "Yetti ejiktüü yer suum (yedi kapılı yer ve suyum)" tesmiye edilir."

NOTLAR

8) "Stanovoy pristov" eski Rus polis teşkilâtına göre "mıntıka polis âmiri" idi. (A.İ.)

9) Şaman âyin tsnasmda yer altına ve göklere seyahat eder (A.İ.)

10) Bu ayrılış fizikî mânada olsa gerektir, yâni Ülgen'in vücudundan parça halinde ayrılmışlardır. Yayık hakkındaki Ülgen'in ölüşü, ay ve güneşin parçası cümlesi bunu gösterir.

ALTAY SAMANLIĞINA AİT MADDELER

A. V. Anohin (*)

Yerin ve İnsanların yaradılışı hakkında efsaneleı

Üzerinde yaşadığımız yeri Altaylılar "Çin Yer" (hakiki yer) tesmiye ederler. Bu yerin altında ebedî karanlığın hüküm sürdüğü diğer bir yer vardır,
• ki burasına altıngı oroon (alttaki mahal) yahut alıs-yer (uzak yer) denir.

Hakiki yer bu gün ikinci devresini yaşamaktadır. Bu ikinci devre, Altaylılara göre, tufan (Yayık) dan sonra başlamıştır. Tufan (Yayık) hakkında Altaylılar şu rivayeti naklederler:

Tufan olacağını ilk olarak demir boynuzlu, gök (tüylü) bir teke (temri müüstü kök teke) haber vermişti.

Gök teke yedi gün yer yüzünü dolaştı ve bağırdı.

• Yedi gün zelzele oldu.
Yedi gün dağlar ateş püskürdü.
Yedi gün yağmur yağdı
Yedi gün fırtına oldu ve dolu yağdı.
• Yedi gün kar yağdı.

(*) Türkçeye çeviren: Abdülkadir İnan, Ülkü, Sa. 88. C. XV. Haziran 1940.

Bundan sonra müthiş soğuk oldu. Yedi aziz kardeş vardı. Bunlar tufan olacağını bildiler. Bu kardeşlerin büyüğüne Erlik, diğer birine de Ülgen denirdi. Ülgen ilâhi kudret sahibi olup nomçı (kitap ehli) adını almıştı.

Yedi kardeş gemi yaptılar (1). Her cins hayvandan bu gemiye birer çift aldılar.

Tufan çekildikten sonra Ülgen bir horoz (ta-kaa) salıverdi. Horoz soğuktan öldü. Sonra bir kazı salıverdi. Kaz gemiye dönmedi. Üçüncü defa olarak Ülgen bir kuzgunu (kuskun) salıverdi. Kuzgun da gemiye dönmedi, çünkü bir lâşe bulup yemeğe başlamıştı....

Yedi aziz kardeş gemiden çıktılar. Ülgen (nom) yân' hikmet kitabından aldığı kuvvetle insan yaratmağa girişti. Altın fincan içine gök çiçek (kök çe-çek) koydu. Kardeşi Erlik bu çiçeğin bir parçasını çalıp gene bir insan yarattı.

Ülgen kardeşine darıldı ve onu tel'in ederek: "Senin yarattığın kavim kara kayış kuşaklı kara kavim olsun Kara kayış kurluu kara albattı polzın sening yayagan albattıng!" dedi, sonra: "Benim yarattığım Ak kavim şarka, senin yarattığın kavim garbe gider" diye ilâve etti.

Kara kavim deriden davul icat ederek yer yüzünde ilk defa Şamanî âyin yaptı.

Diğer bir rivayete göre, Ülgen insan vücudunu yarattıktan sonra Kuday'a yüksek uluhiyetin huzuruna can istemek için kuzgunu gönderdi. Kuzgun semaya uçtu.

Kuday, Ulgen'in istediğini verdi. Kuzgun insan •canını gagaları arasında sıkıştırarak geri döndü.

Yol uzundu, kuzgun acıktı. Yer yüzünde uçarken deve İaşesini gördü, iştah onu İaşeye doğru sürüklüyordu. Fakat kuzgun dayandı, İaşenin yanından uzaklaştı, geçti... uçuyordu; aç olduğunu unutmak üzere iken gözü at İaşesine düştü, iştahı kabardı. Fakat gene kendini tuttu. Lâşenin yanından geçti. Kuzgun aç ve bitkindi.

Kuzgun son kuvvetini toplayıp uçarken bir leş daha gördü. Bu bir inek İaşesi idi. Mavi gözleri kuzgunu kendine çekiyordu. Kuzgun bu sefer dayanamadı: "Ah, ne güzel gözler!" diye bağırdı. Gagasmdaki can çam ormanına düşerek dağıldı. Bundan dolayıdır ki çam, kara çam, ardıç gibi ağaçlar kışın ve yazın yeşilliklerini muhafaza ederler. Kuzgun havada uçarken gece yarısında Erlik yer altından çıktı.

Yer yüzünde bir saray (örgöö) gördü ve yavaş yavaş ona yaklaştı. Bu sarayda Ulgen'in yarattığı insan vücutları yatıyordu. Erlik'in suikastlarından korkan Ülgen buraya bir köpeği bekçi tayin etmişti. O zaman da köpek, insan gibi tüysüzdü. Erlik köpeğe: "Beni saraya bırakırsan sana "nekey (eski kürk)" veririm; soğuktan donmazsın. Hem sana öyle bir yemek veririm ki bu yemeği yersen bütün bir ay açlık duymazsın" dedi.

Köpek bu sözlere kanıp Erlik'i saraya bıraktı.

Sarayda bulunan bütün cesetlere Erlik kendi canını üfledi ve "bunların hepsi benim olacaktır" dedi.

Cesetler canlandı. Bunların arasında çocuklar, delikanlılar, kızlar, kadınlar, ihtiyarlar ve kocakarılar vardı.

Yeryüzünde insanlar böylece zuhur etti.

Erlik'in bir tüfeği vardı; bu tüfek dumansız barutla doldurulurdu. Erlik her gece yeryüzüne çıkar, insanları öldürüp canlarını toplardı. Güzel kadınları aşçı (kazancı), delikanlıları da rikâbdar (ködöçi) yapardı. Ülgen kendi sarayındaki adamlarının azlığının farkına vardı; gizlice Erlik'in dumansız (sessiz) barutu yerine diğer barut koydu. Erlik geceleyin gene tüfeği ile vurdu. Bu sefer tüfek öyle patladı ki Erlik korkusundan tüfeği bırakıp yer altına, cehenneme daldı.

Bundan sonra Erlik yeryüzüne çıkmaz oldu. O şimdi canlar avlamak için elçilerini göndermekle iktifa ediyor.

Bir zamanlar Erlik beyaz ata binerdi. Tanrı bu atı bir kahramanın canına karşılık olarak satın aldı. Fakat Tanrı habis ruhu aldattı: Kahramanın canı yerine karaoküz verdi ve Eriik'i bu öküze ters bindirip kamçı yerine balta (aymalta) tutuşturdu.

Bu rivayete dayanarak Altaylılar Erlik'e, at yerine, kara öküz veya inek kurban ederler."

NOTT. AR

*) A. V. Anohin, Materialı po Şamanstvu u altaytsev (Publication du Müse d'Anthoropologie et d'Ethog. de l'Acat, des Sciences des Russie). Volume IV, 2 (1924).

1) Altaylılar bu geminin Yal Möngkü denilen yüksek dağda bugüne kadar durduğunu söylerler. Diğer bir rivayete göre Koağaç yakınındaki Iyık dağında durmaktadır.

ALTAY SAMANLIĞINA AÎT MADDELER

A. V. Anohin (*)

Canlılar, ölülerin ruhları ve Şamanlar hakkında

Altaylılar nazarında, insan ceset ve candan mürekkeptir.

Ceset dediğimiz, onlara göre, et, kemik ve kandan (kijining edi, söögi, kanı) ibarettir.

Varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü Tın sözüyle ifade edilir. Tın yalnız insan ve hayvanlarda değil, neşvünema kabiliyeti olan bütün cisimlerde (nebatlarda) de vardır.

Bizim anladığımıza nazaran bütün manasiyle "Can"a Altaycada süne denir. Süne nebatlarda yoktur; ancak insan ve hayvanlarda bulunur.

İnsanın süne'si hayatında da vücudundan ayrılıp dağlarda, bozkırlarda dolaşabilirler. Vücuttan ayrılıp gezinen süne'yi, Şamanlar, mükâşefe kudretine malik bazı adamlar ve nadiren de köpekler görebilirler. Süne'yi görme kabiliyeti olan adamlara kös-bekçi (2) denir.

.(*) Çeviren: Abdülkadir İnan, Ülkü, Sa. 89. C. XVI, Temmuz 1940.

Kösbekçiler süne'yi oldukça uzaktan, hakiki insan suretinde görürler. Köpek süne'nin yaklaştığını uzaktan acı acı uluma ile haber verir. Adi adamlardan biri süne'yi görürse pek yakında öleceğine işarettir.

Canın diğer bir nevi vardır ki buna Yula denir. Yula insanın veya hayvanın eşidir. Yula da süne gibi, cesetten ayrılıp müstakil yaşayabilir. Rüyada gördüklerimiz işte bu Yula'dır. Şaman âyinlerinde Yula'nın rolü mühimdir; Şaman kurbanla beraber yer altına (altmgı orun) indiğini yahut semaya (ten-gere) çıktığını söylerken kendisinin ve kurbanının yula'sının seyahatinden bahseder.

Öteki dünyada ancak süne'nin rolü vardır, insanın ölümüne iki şey sebep olur: biri Erlik'in aç gözlülüğü, diğeri de Erlik'le Ülgen'in müştereken verdikleri hüküm. Bu ölüm hükmü Ülgen'le Erlik memleketlerinin sınırında bulunan Kara Kütük (Kara töngöş) denilen yerde verilir. Erlik'in aç gözlülüğü yüzünden gelen ölüm tabiî değildir, Erlik'e kurban vermekle bu vakitsiz ölümden kurtulmak kabildir. Büyük iki hükümdarın Kara töngöş'de verdikleri hüküm (Yargı) ile gelen ölümden kurtulmak imkânsızdır, ölüm anında Süne vücuttan ayrıldığı gibi şeffaf buhar olur ve buna Sünezinin üzüdü yahut sadece üzüt denir. Vücudu bıraktıktan sonra Süne başka bir dünyaya (paşka yer) gider. Orada Süne'yi Erlik'in elçisi - ölüm ruhu (aldaçı) karşılar. Aldaçı hakkında tam bir fikir verebilmek için bazı Altaylı-lar **bunu** rusca sotnik (yâni: yüzbaşı) tesmiye ederler. Bu aldaçılar her yeni ölen adamın çoktan ölmüş

yakınlarından birinin ruhudur. Süne ile aldaçı bir -müddet çadır veya ev etrafında akrabalarının muhitinde dolaşırlar. Çocuk süne'si yedi, büyüklerin sü-ne'si kırk gün böylece dolaşır. Bu müddet zarfında •ölü çıkan evde muhtelif tabular olur. Bu eve Şaman (kam) girmez; mübarek vücudunun aldaçı tarafından telvis edilmesinden korkar. Adi adamlar da bir haftaya kadar ölü çıkan evden dışarıya eşya vermezler, dışarıdan da almazlar. Bu müddet zarfında ölü çıkan evden bir şey istemek ayıp sayılır. Kırk gün sonra müteveffanın akrabaları "ruhlar bayramı (üzüt payram)" yaparlar. Bu bayram için hayvan kesilir ve eti umumî sofrada yenilir, ihtiyarlar .yüksek sesle irticalen kısaca dualar okurlar. Meselâ:

Artkan yurtuna, pala pargazına
Yakşı polzın, ölgön sünezine aruu polzın!

(Kalan halkına, yurduna, aziz evladına iyilik <olsun! ölenin canı temiz, arı olsun!) gibi.

Üzüt Bayramında yapılan âyinlere Şaman faal olarak iştirak etmez. Evden aldaçıyı, ardıçla tütsü yaparak, kovmak için ise Şaman mahsus çağırılır. Tütsü yaparken Şaman şu afsunu okur:

"Aydın dünyaya gelme, şimdi tekrar çıkma: seni Akçayık çeksin! Kaba sakallı atamız Erlik seni tutsun! Böyle bir fena nesneyi tanrı yerimize göndermesin, uzaklaştırsın! bu fena aldaçıyı Erlik tutsun, salıvermesin!" Aldaçıyı kovmak için yapılan bir âyini biz Mayma ırmağının yukarı taraflarında .sakin Kupang adlı bir Altaylının evinde gördük. Bu

âyin ev sahibinin kendi tarafından da yapılabilir. Şaman tarafından yapılması mecburi olan âyin değildir.

Şimdi biz tekrar, canın ahiret dünyasındaki hal-

•

terinden bahsedelim. Can, Altaylılarm akidelerine göre, ebedidir ölmez, Altaylı kendi kendine "mong kö-bolgan tınım kandii (edebî olan canıma ne olacak) ? diye sorar.

Her ölünün canı ahiret dünyasında "körmöz" (3) olur. Erlik ve ona tâbi bütün kötü ruhların da "kör möz" diye tavsif edildiğini yukarıda görmüştük. Ölenlerin ruhu da bunlar zümresine dahil olur. •

Körmös'ün ahiretteki mukadderatı dünyada yaptığı amellerin iyi veya kötü olmasına göre olur.. iyilikler yapan adamın ruhu bu yer üzerinde kalır (pu yerde tuyat) ve bu dünyamızın nimetlerinden istifade eder. Şu suretle bu yer yüzü iyi insanları» ruhu için cennet olur. ölülerin canlan için bundan da iyi bir vaziyet tasavvur edilemez.

Bu dünyada fenalık yapan insanların ruhu, fe- # nalıklarmın cezası olarak, Erlik âlemine, yeraltındaki cehenneme gider (Otko parıp yat). Bu ruhlar, vücuttan ayrılır ayrılmaz Erlik'in uşağı (elçisi) olur. Bütün insanlara fenalık etmeye ve akrabalarından birini Erlik âlemine çekmeye çalışır.

Ölen adamın varisleri ve akrabaları körmös'den çok korkarlar. Ruhun muayyen bir müddet yeryü- # zünde dolaştığına inandıklarından dolayı bu müddet zarfında korku içinde yaşarlar. Eğer bu müddet zarfında tesadüfen başlarına bir felaket gelirse başka,

bir yere göçmeye mecbur olur, ve bununla körmös'-lerin zararlı ve bıktırıcı hareketlerinden kurtulmak isterler. Meselâ, Üst - Anos ırmağı sahilinde sakin Sanaş adlı bir altaylı karısının ölümünden sonra Ak Ayrı denilen yere göçmüştü. Çünkü karısının ölümünü müteakip bir çocuğu ve iyi iki atı da ölmüştü. Son zamanlarda böyle göç etmek Altaylılar arasında azalmıştır, sebebi de böyle göçlerin iktisadî bakımdan yıkım olmasıdır.

Altaylılarm akidelerine göre bütün samanların canları yer üzerinde dolaşan körmös'ler zümresine dahil olurlar. Mapı adlı bir Altaylı Şamana öldükten sonra da ruhun hakikaten yerde yaşayacağına inanıp inanmadığını sormuştuk. O, kafi olarak "bizim dinimizde böyledir (ee, pisting andii yang) diğer Şamanlar gibi öldükten sonra ben de körmös olacağım» Vücudumuz çürüyecek, ruhumuz ise yer yüzünde yaşayacaktır." diye cevap verdi.

Müteveffa Samanların ruhlarına, (körmös'leri-ne) dair Altaylıların tasavvurları şöyledir:

Bütün Samanların ruhları "temiz şey" (aruu-neme) lerdir. ölen Şamanın ruhu üç veya yedi gün sonra akrabalarını ziyarete gelir. Obanın yanında veyahut yakınında bulunan bir ormanda gecenin sükunetini bozan hafif bir davul sesiyle Şaman, bu esrarengiz varlığın ziyarete geldiğini bildirir. Yukarıda mezkûr Sapır adlı Şaman'm verdiği malumata göre bu ziyaretinden sonra Şaman'm ruhu Erlik alemiyle olan her türlü münasebetlerini keser ve akrabaları tarafından "temizruh" (aruu neme) 1er zümresine idhal edilir. Şamanın ölümünden sonra

onun tasvirini (çaluu) hazırlarlar, ve ev sahibi ta rafından çağrılan Şaman, bu çaluu'ya temiz şarap (argı) serperek bu merasime mahsus ilâhileri okur. Bu merasimden sonra Şamanın tasviri evin en iyi yerine asılır ve ölen şamanın ruhu (aruu neme) olur.

,

Müteveffa Şamanın hayali Altaylıyı her yerde- evde, dağlarda ormanlarda ve rüyasında takip eder. Bu hayal, Şamanın ölümünden üç, beş veya yedi se-

»

rıe sonra bile görülür. Altaylı, ölen Şamanın sesini ve konuştuğunu işitir. Ruh ondan kurban ister; dinle mezse korkutur ve hastalıklar gönderir. Şamanın akrabaları ruhun bu sırnaşık hayalinden korunmak için ona kaçılguu yahut saba hazırlarlar ve onun tasvirini yapıp "temiz ruh (aruu neme)" 1er zümresine sokarlar. Samanlıkta çok ehemmiyetli olan körmös'ler gurubu böylece husule gelmiştir.

Bütün ruhlar zümresini, "insanın et ve kanın dan olan ruhlar" tesmiye etmek kabildir. Bu züm reye dahil körmös'ler öz ve kan kardeş ruhlardır. Herhangi bir Altaylı ailenin şeceresini tetkik eder sek baba veya ana tarafından bir şamana dayandığı nı görürüz. Her Altaylı, baba ve ana tarafından yedi

•

babaya kadar şeceresini vazıh olarak bilir. Yedinci babadan önce gelen ecdadın adını anmaktan korkar. Bunların akidesine göre, yedi babadan önceki baba ların adlarını anmak Rus Çarına karşı saygısızlık sa yılmaktadır. Çünkü onlar Oyrat hakanlığına tâbi idiler (4). Bu meselede bilgi sahibi olan ihtiyarlar, bilhassa sükutu tercih ederler. Şecereler pek vazıh olarak gösteriyorlar ki bir aile tarafından "aruu neme" sayılan ruhlar, bu ailenin kardeş, amca, ha-

la, bacanak gibi akrabalarından veya büyük babalarından biridir.

Her ailede aruu neme sayılan körmös'lerin sayısı üç ile altı arasındadır; bütün körmöslerin adedi ise bir kaç yüzü bile geçer. Körmös'ler her aileye hem erkek, hem kadın tarafından gelir. Yâni, her yeni evlenen erkek ve kadın kendi ailelerine ait kör-mösleri birleştirirler. Erkek ailesine ait körmös tasvirleri kadınlar tarafından, bir sırığa asılır. Şu suretle iki aileye ait körmösler ilk defa olarak birleşirler. Bundan sonra gelen oğullar ve torunlar evlenirken baba ve analarının Körmös'lerine kadınlarının körmös'lerini ilâve ederler, ki böylece devam edip gider.

Körmös'ler hakkında sorulduğu zaman Altay-lılar "bu babamın körmösü, bu anamın (bu adam-nıng körmözü, pu enemning)" diye kaydetmeden geçemezler.

Altaylılar muhtelif kabile (söök) gruplarına ayrılırlar. Her kabile bir kaç yüz nüfustan ibaret olur. Buna rağmen hiç bir kabile kendi kabilesi dahilinden evlenemez; muhakkak başka kabileden evlenmesi lâzımdır. Bu kaideyi bozanlara, meselâ hı-ristiyanlık kabul edip kabileden evlenenlere, dehşetli kızarlar ve "neden kilise kan karıştırmaya müsaade ediyor?" diye hayret ederler. Her kabilenin kendine mahsus "ruh"ları vardır. Bu "ruh (körmös)" 1ar da kabilenin prensiplerine tâbidir: iki kabilenin akrabalık tesis etmeleriyle "ruh"ları da kardeş olurlar. Bundan dolayıdır ki Tonjootor kabilesinde Çaptılar

kabilesinin körmös'lerini ve Çaptılar da Tonjootor-ların körmös'lerini görmek pek tabiidir.

Buna bakılırsa bir ailede pek çok körmös tasvirlerinin toplanması lâzım gelirdi. Fakat böyle bir kalabalık görülmüyor. Altaylılara göre körmös'ler-de gelişi güzel tensikat yapmak pek de günah sayılmaz. Bu tensikat o veya bu körmös'e karşı beslenen sempati ve antipati ile alâkadardır. Ekseriya kadın tarafından gelen körmös'ler atılır. Bunlar aile reisi olan erkek tarafından pek de sayılmazlar. Meselâ, Çiçke Çargı ırmağı sahillerinde sakin Astın adlı bir köy muhtarı, kadını tarafındaki körmös'lerin adlarını bile bilemiyor ve bunları rusca olarak "predanie jeni - kadının cihazları" diye tesmiye ediyordu. Bununla, kadın tarafındaki körmös'lerin kadının diğer eşyasiyle beraber getirdiği çeyizden başka bir şey olmadığını anlatmak istiyordu.

Altaylılar, körmös'leri büyük ve küçük diye ikiye ayırırlar. Büyük körmös'leri ulu tesmiye ederler; küçükler için hususi bir isim yoktur. Bunlar meya-mnda tay adalar (ana tarafından olan babalar) ve kan adalar (baba tarafından olan babalar) müstesnadır. Babaları temsil eden bu nevi körmös'lere umumi olarak ozogo adalar geçmiş babalar denir.

"Altay kişi" ve "Maymalar kişi" oymak (söök) larmda en maruf olan körmös kürmüş; Tuba kişi (ormanlı Altaylılar) oymağında ise Kanım'dır (5).

Bu iki körmös müstesna bir vaziyette bulunuyorlar: bunlar, gelin tarafından kocasının evine getirilmez; kendi kabilesinden ayrılmamak ancak bu iki körmös'ün hakkıdır.

Ev veya çadırdaki körmös'lerin en ehemmiyetli sayılanları Kürmüş ve Kanım'dır. Bu iki Körmös'ün tasvirleri en saygılı yerde, diğer tasvirlerin merkezinde bulunur.

Çok eski ruh-körmös (ozogo kam) lere dair Altaylılarda menkibeler (yürüm) söylenir. Bu menkibelerde, kısa olmakla beraber geçmiş kamların (ozogo kam) kerametleri mevzubahsedilir.

Meselâ, Şaman (kam) Tostogoş hakkında şu menkibe söylenir: Zamanının hanı kamışdan kulübe yaptırarak içerisine Tostogoş'u kapatmış ve ateş verdirmiş. Şaman Tostogoş alevler içindeki kulübenin duman deliğinden uçarak havaya fırlamış, sağ ve salim kurtulmuştur.

Kadın Samanlardan Kanaa, Kemçik'de'ki (bugünkü Sayot ülkesindeki) Alaş ırmağı sahillerinden Altay dağlarında vaki Kopşu ırmağı sahiline uçarak gelmiş ve orada yerleşmiştir.

Kaçı adlı bir Şaman bir yaz günü dualarının kuvvetiyle kar ve buz parçaları gibi dolu yağdırmıştır. Âyin esnasında Tanrının tahtına kadar yaklaşmış ve bundan dolayı kendisine Tanrıoğlu lâkabım almıştır.

Bu gibi menkibeler Altaylı ihtiyarların hâtıralarında yaşar. Muhtelif yerlerde de bu menkibelerin türlü rivayetleri söylenir.

Ruh - körmös'leri Altaylılar "bisting kudaylar (bizim Tanrılar)" diye tesmiye ederler.

Körmös'ler kendi iradelerini muhtelif hastalıklar, umumiyetle insan ve hayvanlara felaketler, göndermekle bildirirler.

Altaylılarda, komşuları Moğollarda olduğu gibi halk tıbbı mevcut değildir. Onlar ot, tuz ve saire gibi şeylerle tedavi usullerini bilmezler. Her hastalıkta ruhların iradelerinin tezahürlerini görürler.

İhtiyar bir Şaman olan Yatsakop kendisi gibi ihtiyar ve zayıf karısını göstererek "ruhların yirmi senedenberi bu kadına işkence ettiklerini, kendi dua ve ilâhilerinin müessir olmadığını gördükten sonra diğer bir meslekdaşını çağırmak mecburiyetinde kaldığını" anlattı ve yarım yamalak, rusca "ne olacağını Tanrı bilir!" diye ilâve etti.

Pupiylang adlı diğer bir Şaman da bize körmös-leri hakkında malûmat vermekten çekindi, çünkü ruhları üç gündenberi onu rahatsız ediyorlar, başını ağrıtıyor, ateşler içinde kıvrandınyorlarmış.

Aşayaktu ırmağında Kara Mamak obasında bir kadın hasta yatıyordu; körmös'ler ona göz ağrısı göndermişlermiş. Bizim gözümüzün önünde Şaman bu kadın için bir âyin yaptı (kamladı), Ondiyek adlı körmös'e şarap sundu.

Koyum ırmağının yukarı taraflarındaki bir obada gebe bir kadın doğuramıyor, üç gündenberi kıvranıyordu. Buna, Mostoy adlı bir şamanı getirip okuttular. Şaman iki gece okuyup körmös'lerin gönderdiği hastalığı kovdu.

Kedeney adlı bir şaman, kendi anlattığına göre, akıl hastalığına mübtelâ olmuş, beş sene deli olarak yaşamış, baygınlık geçirdiği zamanlarda körmös'-lerini adlarıyle çağınrmış. Çağırdığı bu körmös'le-

rin hastalık gönderdiklerine kendisi, karısı ve anası inanıyorlardı.

Çiçke ırmağı kaynaklarında Şarkop adlı bir Altaylıyı gördük. Görünüşte çok sağlam olan bu adam ruhen hasta idi. Günlerce kendi kendine konuşur, kolunu başını sallar, bazan şaman ilâhileri terennüm, ederdi. Dimağ hastalığı devam ettiği müddetçe müthiş ter dökerdi. Kendisine hitap edildiği gibi derhal kendini toplar ve aklı başına gelirdi. Bu hastalığına bir çare bulmak ümidiyle bizim yanımıza gelmişti.

Kuyum ırmağı kaynaklarındaki bir obaya mensup Çöküş adlı bir şaman sar'ası tuttuğu bir anda gizlice evinden kaçmış, iki gün dağlarda, bayırlarda dolaşmış, nihayet onbeş kilo - metre uzakta bir ırmağın sahilinde çıplak halde ölü olarak bulunmuştu. Altaylılara göre onu körmös boğmuştu.

Çuy yolu üzerindeki Çibit mıntıkasında yaşayan Kuytuk adlı bir kadın şaman körmös'lerden şikâyet ediyordu: Ruh - körmös'ler evine sokuluyor, kol ve ayaklarını ısırıp rahatsız ediyorlarmış.

Bu inanmalara göre, kan cihetinden akraba olan ruh - körmösler ekseriya insanlara fenalık yapan kötü ruhlar rolünü oynuyorlar. Bununla beraber, bu vaziyet Altaylı ile onun ruhları arasındaki münasebetin devamına mani olmuyor.

Altaylı kendi körmös'lerinin, yâni geçmiş baba ruhlarının istibdat ve inadlarına itirazsız itaat eder; bununla beraber onların kötülüğünden kurtulmak için çareler arar. Ruhlar, Altaylının akidesine göre, felaket - meselâ hastalık - göndermekle insanlardan

fidye-i necat ve hediyeler isterler. Bu fidye-i necat ve hediyeler onlara kurban olarak sunulur. Bu kurbanların mahsus bir adı da vardır ki Toluu denir.

Kurban ayininden sonra hastanın iyileşmesi Toluu'nun ruhlar tarafından kabul edildiğine alâmet sayılır. Bu alâmet herkesi sevindirir ve neşeli saatler yaşatır. Yukarıda adı geçen ve lohusaya çağırılan şaman Moştoy bizi çok neşeli karşıladı ve hiç bir şey sormadığımız halde "dualarından sonra lohusanın sağ, salim kurtulduğunu" anlattı. Karısının hastalığından şikâyet eden ve okutmak için diğer bir mes-lekdaşını çağırdığını anlatan şaman Yastakop da ikinci defa bizi gördüğünde "önce yatağından kalka-mıyan karısını kamladıktan sonra iyileştiğini ve kendisini çok iyi hissettiğini" sevine sevine anlatıyordu.

Bize anlattığına göre, şaman Mampıy bir çok hastalara okumak ve kurban âyini yapmakla şifa-bahşetmiş ve musallat olan körmös'leri kovmuştur. Fakat kurban vermekle her zaman hasta iyiles-miyor; bazan aksine fenalaşıyor. Buna rağmen, hasta, şamanın tedavisini bırakmıyor; duaları çoğaltıyor, daha kıymetli hayvanlar kurban ediyor. Böylece, zengin hastalar kurbanlık hayvanın sayısını yediye, fakirler ise beşe kadar çıkarlar. Bazen hasta bu merasim ve kurbanlarla bütün servetini kaybeder. Uzun süren hastalıklarda Altaylılar Rus baskı-cılarına da müracaat ederler; hastalıktan kurtulmak ümidiyle tenassur edenler de bulunur.

Körmös'ler yalnız fenalık değil, iyilik de yaparlar. Diğer kötü ruhlarla mücadelede yardımlarını esirgemezler.

Altaylıların akidelerine göre, insanın çevresi bu akrabalık (kan) bağlılığı olan ve aruu neme zümresine dahil körmös'lerden başka diğer kötü ruhlarla da sarılmıştır Bu ruhların insanlara fenalık yapmaktan başka işleri yoktur Altaylılar bu ruhları (yaman körmöstör) kendileriyle akrabalık münasebeti olan aruu körmös'lerden kat'i olarak tefrik ederler. Bu kötü körmös'ler, ölülerin canlarıdır. Asıl vatanları yeraltındaki dünya (altıngı oroon) olmakla beraber bütün yer yüzüne dağılmışlardır. Altaylılar bu ruhların adlarını söylemekten bile sakınır, ve onları "yerin nesnesi" (yerding neme) tesmiye ederler. Bu kötü ruhlar bilhassa evin çevresinde dolaşır, fırsat buldukça eve girmeye çalışırlar. Eve girdikten sonra temiz ruhlar (aruu neme) den kaçıp bohça, "karyola ve saire gibi ev eşyasının arkasına saklanırlar.

Kötü körmös'ler dikenli nebatı sevmezler; gök gürlediği ve şimşek çaktığı zaman karanlık yerlere dökülüverirler.

Bu kötü ruhlar - Erlik'in ordusunu teşkil ederler; doğrudan doğruya Erlik'in idaresi altında bulunurlar. Aç gözlü Erlik insanların canlarını avlamak için bu ruhları yer yüzüne gönderir; çünkü o, halik •olması itibariyle insanların canları kendisine ait olduğu iddiasındadır. Fakat kötü ruhlar ekseriya kendi keyifleri için insan canını yemekten çekinmezler.

Bu kötü ruhlar meyamnda unvan sahibi olan şahsiyetler de vardır, meselâ Ak Yaysang adlı ruh eski Kırgızların başbuğlarından biri olmuştur.

İşte bu kötü ruhlardan insanları korumak için aruu körmös'ler mücadele eder, evden kovarlar; insanın içine girip işkence etmeye başlarlarsa şaman onları aruu körmös'lerin yardımı ile def eder.

Evin ve ailenin koruyucusu olan aruu körmös'leri Altaylılar "evin muhafızı (alapçıktıng sakçızı)" tesmiye, şu veya buna benzeyen bir dua ile ona hitap ederler:

Ermen ağaç eelüü
Üç üyelüü pay Kurmuş
Ada bolup sakıgan
Aygır bolup küdüp kalgan
Altı ayırdıng kuşağı!
Yazı yerding yamanına yol perbeytten

Kızıl ağaç sahipli
Üç boğumlu Bay Kürmüş
Ata olup koruyan
Aygır olup (sürüler) güden
Altı çatalın (çadırın) zırhı (koruyucusu)
Yazı yerin kötüsüne yol vermiyorsun!

Aruu körmös'ler yüksek ilâhlar ve diğer ruhlarla insan arasında vasıtacılık ederek büyük hizmet gösterirler.

Üç âlemin ruhları ile Altaylı ancak aruu neme zümresine dahil kendi ruhları vasıtasiyle münasebette bulunabilir, başka bir türlü münasebete imkân yoktur. Aruu neme'ler Altaylının hayatında çok mühim rol oynar: aileye hastalık ve hayvanlara kıran.

gelirse bunlara müracaat eder; yola ava, fındık toplamaya, yahut başka bir işe giderken dahi bunlara ibadet eder. ilkbahar ve yaz mevsimleri Altaylının kalbinde Ülgen'e onun oğullarına, saygılı körmösle-rine ve dağ ruhlarına karşı şükran ve minnet hissi doğurur.

Aruu körmes'lerin vasıtacılığı şaman âyinlerinde bilhassa açıkça görülür.

Şaman âyini daima bu aruu körmös'lerin tasvirlerine rakı ve şarap serpmek (arakı saçar yahut çaçılgı) ile başlar. Bu saçı (çaçılgı) merasimi, mahsus davet edilen şaman veyahut bizzat ev sahibi tarafından yapılır. Şarap veya rakı serperken şu duayı okurlar :

Askan kazanın ürsü, çök!
Açuu aştıng takuu, çök!
Kalbak pılasuzunduu, çök!
Kara arakı sugattuu, çök, Kayrakan!
Ak it purul pisket poluş, çök
Ak manyağı tügülgen
Alfan kozo yüktengen
Ülbürçktüü kuş pörük
Üç üyelüü ak mangak, çök
Ak çaçılga tengdelip,
Azuuluu tamdolup,
Munang alıp amzaptur!
Askan kazanmg tadızı!

Asılmış kazanın çorbası, çök
Acı aşın parçası, çök

Bir kaşık kadar su, çök!
Suvatı kara rakı olan, çök!
Boz Ak it bize yardım et, çök!
Ak manyağı dökülmüş
Altmış tef yüklenmiş
Ülbürekli kuş külah
Üç boğumlu ak manyak, çök (6)
Ak çaçılga denklensin,
Azılı kurban olsun,
Bundan alıp tadına bak!
Asılmış kazanın tatlısı!

Bundan sonra en mutantan diğer bir âyin başlar. Bu âyinde Şaman, aruu körmös'leri, gizlice konuşmak için davet eder. Bu, "ruhları çağırma âyini" körmöstü kagı yat" tesmiye olunur (7), ve gecenin karanlığında, şaman âyinlerine müteallik kaide ve ananeler (rituel) bütün teferruatiyle tatbik edilerek yapılır.

Körmös'ler geldikten sonra Şaman bunlarla gizlice musahabe eder, kendilerinin ve diğer ruhların ne istediklerini öğrenir. Âyinin bu faslı "im sa-nap yat" tesmiye olunur (8) Aruu körmös'ler şamanın suallerine cevap vererek o veya bu ruhun merhamet ve lutfunu celb için yapılması gerekli olan âyin, merasim ve kurbanlar hakkında malûmat verirler.

Bu musahabe esnasında şaman ruhların verdikleri cevapları çok alçak ve esrarlı bir sesle tekrarlar,

Aruu körmös'leri dinlemek ve onlarla konuşmak Altaylı için o kadar tabii görülüyor ki, Ortodoks iba-

det ve âyinlerini anlamayanlar bize "sizin papazlar âyin yaparken ruhlar ne gibi cevap veriyorlar!" diye soruyorlardı

"Gizli musahabe" âyini bittikten sonra şaman körmöslerin malûmatı anlatmaya başlar. Hazır bulunanlar şamanın sözlerini fevkalade bir dikkatle dinlerler, ilk sual ev sahibi tarafından sorulur.

Şaman körmös'lerden işittiklerini bütün teferruatiyle anlatır. Suallerin bazılarına iyi ve gönül avutucu cevaplar, bazısına da fena haberler verir.

Saydış denilen bir obada elim bir manzaraya şahit olduk: Ölüngçi adlı bir kadın şaman "gizli musahabe" âyininden sonra "bu obaya körmös'ler felaket gönderecekler, aile efradından biri ölecektir" demişti. Hazır bulunanların hepsi dehşet içinde kaldılar; bir ağlaşma ve feryaddır koptu...

Aruu körmös'lerin yardımı, gök ve yeraltı ruh-lariyle münasebete girmek için de zaruridir. Çünkü ruhlara giden yollarda müteaddit engeller vardır. Bu engeller, âyinlerde okunan dua ve ilâhilerde bütün teferruatiyle tavsif olunmaktadır. Şaman, bu engelleri ancak aruu körmös'lerin yardımı ile bertaraf edebilir. Şamanın göklere veyahut yeraltına seyahati esnasında bu aruu körmös'ler hayat kuvveti olarak şamam her türlü tehlikelerden korur ve şerir ruhlarla mücadele ederler. Aruu körmös'ler şamanın etrafını sararlar: omuzlarına, başına, kol ve ayaklarına yerleşip bütün vücudunu kuşak gibi kuşatırlar. Bundan dolayıdır ki onlara kurcu (zırh yahut çenber) denir.

Aruu körmös'ler bazı şamanın yanında çok ve bazısında az olur. Büyük şaman (yaan kam) ların körmös'lerinin sayısı ona kadar çıkar; küçük şamanlar (keçenek kam) in ise iki, üç ve hatta bir tanecik olur.

Şamanın koruyucu ruhlarının başında samanlığı tevarüs ettiği babalarından birinin ruhu bulunur. Yâni bu ruhların idaresi şamanın kendi kanından olan bir ruhun elindedir.

Aruu körmös'lerin az veya çok olması şamanın şahsî istidat ve manevi kuvvetiyle mütenasip olur. Büyük manevî kuvvete malik olan şaman pek çok körmösler çekip alabilir (tartıb yat). Onos ırmağı kaynaklarında bize şöyle bir hikâye anlattılar: Sata adlı bir kadın şamanın bütün aruu körmös'lerini buradan 65 kilometre uzakta, Çiçka Çargı ırmağı sahilinde yaşayan bir kadın şaman çekip almış (tartıb algan); halbuki Sata kadın, haksız olarak, hâlâ şöhretini muhafaza etmekte imiş...

Çapoşu ırmağı sahilinde, Balandı adlı bir şamanın evinde gece toplantısında Altaylılar meşhur şaman Taştan hakkında konuşuyortardı. Onun şöhretine sebep ruhlarının çokluğu imiş. Şaman Balandı'mn babası ihtiyar Kartıçak bir gün Taştan'm okuduğu ilâhileri dinlerken onun ruhlarının çokluğuna hayran olmuştur. Bunu anlatırken ihtiyar Kartıçak "Taştan o kadar çok körmös'ler çağırdı ki bir araba yükü olur: dehşet içinde kaldım!" diye gülerek sözünü bitirdi.

Şamanizm'de böylece mühim rol oynıyan Aruu körmös'ler Ülgen, Erlik, onların oğulları ve Yersu

ruhlarına nazaran aşağı derecedeki ruhlardır. Bununla beraber bu yüksek ruhlarla münasebetleri, onlar tarafından verilen vazifeleri yoktur.

Aruu körmös'lerin varlığı yüksek ruhların varlığı ile kaimdir. Yüksek ruhlar tös (yâni esas, mebde), aruu körmös'ler ise tayanganım (yâni istinad-gâhım, dayançım) tesmiye olunurlar.

Her körmös'ün bir tös'ü vardır. Eğer bir aruu körmös'ün bir tös'ü dağ mеselâ Ak Kaya olursa o körmös tös'ü olan dağa yaslanır (yölöngön) eğer tös'ü göl, meselâ Altın göl ise körmös o gölde yıkanır (yunup yat).

Aruu körmös'lerin dağ ve göl ruhlarına olan mutasavver münasebetleri bilhassa şaman dualarında pek açık olarak tebarüz ettirilmektedir.

Kökkö möngkü kırluu kışta,
Kök ayas tep ayttırgan,
Tengerçülü tedirgen, Ada
purkan tep ayttırgan! Abu
Kandil tayangan, Altın Kölge
yuungan. Abugaym Sangızaki

Kışın hep (daima) göklere çıkan, Mavi
ayas diye isim alan, Semavî tesmiye
edilen, Ata Burhan adını alan, "Abakan"
(dağına) dayanan, <:Altın göl"de
yıkanan, Büyük babam, Sangızak!

NOTLAR

1) A. V. Anohm Materialli Po Şamanstvu u Altaystsev (Publication du müse de Antropologie et d'Ethnog. de l'Acat. des Sciences des Kussie". Volume IV, 2 (1924).

2) Köspekçi (kös - göz) kökünden yapılmış bir kelime olup basiretli (clairvoyance) mükaşefe sahibi mânalarını ifade eder. A. İ.

3) Eadloff'm fikrine göre körmös kelimesi iki türlü yolla meydana gelmiştir: 1) Türkçe körmös (görünmez) yani gözle görünmeyen nesne ve, 2) Türkçe Mani metinlerindeki Kormuzda, Kormuzda'yı Altaylılar kendilerinin körmös'leriyle karıştırmışlardır. Bundan dolayıdır ki bu kelime hem ölülerin canları hem de yer altındaki karanlık alemin hükümdarı Erlik mânasında kullanılır. E. D.

4) Altaylılarm bu izahları Eus memuru olan Anoxi'nin hatırı için olduğunda şüphe yoktur. Manas destanında adı geçen Akpadişah, Radloff'un hatırı için, Kırgız şairi tarafından Eus Çarına çevrilmiştir (Bakınız: Proben, V. mukaddime, s. XIII; Almanca tercüme, s. XIV) (A.I.)

5) Ülgen'in yedinci oğlu da Kanım adını taşımaktadır.

6) Şaman dua ve efsunlarında öyle kelime ve terimler vardır ki tercümesine imkân yoktur. Metinlerde geçen bu gibi kelime ve terimler ancak izah edilebilir. Bu metinde geçen kelimelerin izahı şudur: Çök şaman dualarında bir nidadır, amin! demek gibi bir söz; manyak şamanın âyin yaparken giydiği cüppe; Ülbürek dağ kurbanı âyinine iştirak edenlerin külahlarını süsledikleri kartal tüyü, çaçılga saçı, libation; sugat hayvanları sulayacak yer; purul, bozrenk; Ak İt bir ruhun adı (A.I.)

7) Harfiyen: Körmös'leri sarsıyor, vuruyor demektir. Fakat buradaki kak, Şamanizm terimi olarak ruhları çağırmak; arka ve göğsünü okşamak ifade eder. Başkurt kadınları korkan çocuğu derhal kargalar, yâni göğsüne ve arkasına vurarak sarsarlar. (A. İ.)

8) Harfiyen: işaret, alâmet, düşünüyor demektir (A.I.)

ALTAY ŞAMANLIĞINA AİT MADDELER

A. V. Anohin (*)

Şaman Davulu

Altay Samanlarının kullandıkları davul konuşma dilinde tüngür veyahut çaluu (1) tesmiye olunur. Hakikatte ise bu kelimeler iki ayrı şeyi ifade eden teıimlerdir: Tüngür davulun bizzat kendisini çâluu ise davulun ağaçtan yapılmış sapıdır ki, ölmüş bir şamanın suretini temsil eder. Her şaman, baba veya ana tarafından olan büyük babalarından veya analarından ölmüş bir Şaman ozo kam'ın varisidir ve hâmisi ve selefi olan bu ruhun talebi ile davul sahibi olur. Hiç bir Şaman kendi arzu ve isteğiyle davul yaptıramaz, tıpkı "manyak" meselesinde olduğu gibi, ruh davul yaptırmak için Şaman'a telkinlerde bulunur. Mesleğe yeni giren Şaman ruhun arzularına tâbidir, onun istediği gibi davul yaptırır, şekil ve bütün teferruatı ruhun hayatta iken kullandığı davula uygun olur.

Bazı Altay Samanları temiz ruhların (anı neme) ve dağ Tanrılarının (yersu) telkin ve ilhâmla-riyle davul sahibi olurlar. Bu suretle elde edilen davul ilâhi hediye ve mübarek sayılır. Bundan dolayı -

(*) A.V. Anohin, Altay Samanlığına Ait Maddeler, Kusça-dan çeviren: A. İnan, Ülkü S. 95, cilt XVI, İkincikâ-nun 1941.

dır ki, bu gibi davul sahibi olan Şamanlar, bunun Abu Kaan, Adığan, Kara Kaya ve bunlara benzer yersu Tanrılarından verildiğini söylemekle zevk duyarlar. Geçmiş Samanların menkibelerinde de dağ ruhları (yer su Tanrıları) tarafından verilen davullar hakkında hikâyeler vardır.

Şaman, hâmisi olan ruh tarafından âyin icrasına icazet verildiği gibi bir davul tedarik eder. Bu icazet zamanı 6 ile 50 yaş arasında olur. Bununla beraber 20 yaşta Şaman olanlar ekseriyeti teşkil ederler.

Davul (Tungur) ün büyüklüğü Şamanın yaşma göre olur: Çocuk Şamanlar için küçük, büyük Şamanlar için büyük tüngür yapılır.

Erkek Şamanın davulu ile kadın şamanın davulu arasında fark yoktur.

Davul (tüngür) daire veya beyzi şekilde olur; daire şeklinde olan davulun kutru bir arşın, beyzi şekildeki davulun ise uzun kutru bir arşın, kısa kutru 3/4 arşın uzunluğunda olur.

Davul yapmak için şu maddeler kullanılır: Ağaç, demir, bakır, deri ve kıl sicim.

Bu maddeler arasında en ehemmiyet verileni hoş (kayıng) ve sedir (möş ağaş) ağaçlarıdır. Bunlara dair ananeler de mevcuttur. Hoş ağacı temiz, sağlam ve evlerden uzakta bitmiş, hayvanlar yaklaşmamış ve insan eli dokunmamış olmalıdır. Sedir ağacı da böyle olmalıdır. Davul, bu işin mütehassısı olan usta (us kiji) tarafından yapılır.

Yeni yapılmış davul, âyin yapılmadan önce ardıç, arçm dumaniyle tütsülenir, üzerine de rakı (ara-kı) serpilir. Bu merasimden sonra davul mukaddes şeyler cümlesine dahil olur. Dinî âyinlerde kullanılır.

Davulun değeri 15-20 ruble olur; "manyak"la beraber, evin üst başında, bir köşede saklanır. Davulun esas kısmı olan ağaç ve demir hiç bir zaman değiştirilemez; derisi ise değiştirilebilir. Biri ölen evde bulunan davul Erlik'in elçisi olan Aldaçı'nm yaklaşmasiyle kirlenmiş (yaman - bolt) ve kuvvetini kaybetmiş sayılır. Böylece kirlenmiş ve kuvvetini kaybetmiş olan davulların derisi derhal değiştirilir. Bu gibi hadiselerde davulla beraber bütün şaman mukaddesatı da -manyak, yalama, bayrı, yayık muhafaza edilen torba da - kirlenir, "habis" olur. ihtiyat -kâr şamanlar ve ev sahipleri, hastanın öleceği anlaşıldığı dakikada şamana ait eşyayı evden çıkarırlar.

Davulun derisi ateş düşüp delinirse şaman için fena alâmet sayılır ve değiştirilir.

Davulun derisi çok kullanmakla yıpranır veya keskin bir şeyin dokunmasiyle delinirse yama ile iktifa edilir. Davuldan çıkarılan eski deri ormana götürülüp bir ağacın dalma asılır.

Manyak'la davulu başka bir obaya götürmek icap ettiği zaman başkası getirir. Şamanın kendisi bunu yapmaz.

Davul bir yere götürülürken çıngıraklı parçaları şeritlerle bağlanır. Âdette bu nakil bir süvari ta-

rafından yapıldığından, davulun üzerindeki resimler aşınıp bozulmıyacak bir vaziyette süvarinin arkasına (yağmurlu havada cepkene sarılır) kuşakla bağlanır.

Her davul Şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp, parçalandıktan sonra bir ağacın dalma asılır; şamanın ölüsü de bu ağacın yanma gömülür. Şamanın defni esnasında hususî âyin ve merasim yapılmaz, ilâhiler de okunmaz.

Şamanlar, mümkün olduğu kadar, obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamıyacağı yere defnedilirler (2).

ölen şamanın vasiyeti üzerine bazı akrabası yeni davul yaptırır ve eski ananeye göredir ki samanların evinde iki davul bulunur: bunlardan biri âyinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır.

Bazı istisnai vaziyetlerde Şamanlar davul yerine yölgö (küçük yay) kullanırlar. Fakat yölgö ile âyinin ancak bir kısmı yapılır, tam âyin yapılamaz. Yölgö ile âyin yapabilmek için önce koruyucu ruhların arzuları anlaşılmış olması gerektir.

Bazı Şamanlar bir çok âyinlerde yalnız yölgö kullanmakla iktifa ederler. Fakat bunlar ancak kendi akrabalarının dinî ihtiyaçlarını tatmin için âyin yapan samanlardır.

Davulun Kısımları :

I. Davulun gövdesini, sedir ağacından yapılan kasnağı kaş teşkil eder. Kasnağın (çemberi) daire-

si 10 -12 karış, derinliği 14 - 22 cm. olur. İki başı kayışla bağlanır.

Tört talaluu aba yıştmg tübüneng. Dört köşeli büyük ormanın kökünden (dibinden) Taldap etken pu kajım! seçerek yaptığım kasnağım(3).

Davul kasnağı için sedir ağacı obadan uzak bulunan ormandan kesilir.

*

II. Davulun iç kısmı :

a) Davulun iç kısmını sap iki müsavi parçaya ayırır. Bu sap temiz ve yaş hoş (yaş kayıng) ağacından yapılır ve sahibi (eezi) tesmiye olunur; eezi, sap üzerine yapılan insan tasviridir ki, namına bu davulun yapıldığı müteveffa şamanın sembolüdür.

Eezi'nin başı beyzi şekildedir; yüzü üzerine oyarak kaş (kabak), burun (tumçuk), ağız (uuz), sakal (sagal), yapılmıştır. Göz çukuruna bakır toka konur. Bazı davullarda kaş, burun, ağız ve sakal ince kırmızı bakır levha (kaplama) ile kapatılır.

Eezi'nin göğsü üzerinden, örülmüş demir çubuk geçirilmiştir, ki buna kiriş denir. Bu demir çubuk eezi'nin kolunu (çaluunung koli) tesmiye eder.

Eezi'nin aşağı tarafı ikiye ayrılır, bu çatal ayakları temsil eder. Bazı davullarda bu çatal yoktur. Çatalın üzerinde, bazı davullarda, küçücek bir insan resmi bulunur; bu resmin âyin yapan Şamanın kendine mahsus (poyunung eezi) resmidir.

"EezF'nin bu şeklinden başka Altaylı şaman davullarında iki başlı (eki paştuu) "eezi"ye de tesadüf edilir. Bu başlardan biri "eezi"nin çaluudun pajı, ayak yerindeki baş ise şamanın kamnıng pajı'-dır.

b) Kiriş 3,5 karış uzunluğunda bir demir çu buktur; örülmüş, (tolgamaldu tong kiriş = örülmüş, kuvvetli kiriş) ve adi çubuk halinde kullanılır. Bu demir kirişin her iki tarafında, omuzları (ün) tem sil eden, çıkıntılar vardır. Kirişin sağ tarafına 5, sol tarafına da 4 tane (bir toguz) demir parçası asılır, uzunlukları 9 -10 Sant. olan bu demir parçasına "çıngırak" (kongura) denir. Bunlar şerir ruhları (yaman körmöstör) kovmak için kullanılan okları temsil ederler. "Kongura" ile beraber bir veya iki ok (yebe yahut ok) asılır. Bunlar da şerir ruhları korkutmaya yarayan silâhlardır.

Okların sayısı Şaman'ın aruu tös'lerinin (yâni koruyucu ruhlarının) sayısına göre olur. Oklar şamana tös tarafından verilir. Bazı davullarda ok bulunmaz.

c) Kirişin boyun çukuru yanma 3,5 karış uzunluğunda türlü renklerde şeritler bağlanır. Bu şeritlere "Könge" denir; bu şeritler şamanı âyin yap maya davet edenler tarafından bağlanır; sayısı mu ayyen değildir.

ç) '.EezF'nin yüzünün her iki tarafında orağa benziyen küçücek, 5-6 Sant. büyüklüğünde, çengeller vardır. Bunlara kulak ve küpe (ay kulak, sırga) denir. Âyin esnasında şaman bunların çıkardıkları

sesler vasıtasıyle (kam kijining ay kulak tıngırtı) ruhların arzu ve iradelerini öğrenir.

*
**

III. Davulun Çenberi : (Tegerek)

a) Davulun çenberi sığır derisi (sığınterezi) istisnai vaziyetten genç at derisi (maldıng terezi) ile kaplanır.

Deri çenbere kendir iplikle dikilir; kenarları ise başka bir iplikle kıvrılarak dayanıklı bir hale getirilir, ki buna "yaka (yakka)" denir.

b) Çenberin yukarı - "eezi"nin başı üzerindeki - kısmını örten deri altına kayın ağacı çubuğundan kesilmiş beş veya dokuz parça konur; bunlardan hasıl olan çıkıntılara "hörgüç (örkeş)" denir. Bu "hörgüçler" davulun sesini takviye ederler (resana-tör vazifesini görürler).

c) "hörgüç" 1er arasına tahtadan iki dairecik konur; buna "kırlangıç (karlıgaç)" denir. Bu iki daireye "kulak" ile "sırga (küpe)" bağlanır.

*) A. V. Anohin. Materiali poşamanstvu u Altaytsev (Pub-lication du muse d'Antropologie et d'Etnog. de l'Acat. des Sciences des Eussie. Volume IV, 2. 1924)

N O T L A R

1) V..V. Radloff'un izahına göre "tüngiir" terimi komşu moğollardan alınmıştır; çaluu terimi ise Türkçe "çal mak" - yâni vurmak masdarmdan alınmış isimdir. Şu suretle "çaluu" hakiki Altay terimi olup davulun ismi dir; sonradan "davul sahibi" mânasına da gelmiş ola bilir.

(Redaksiyonun bu izahı esassızdır. Çaluu, Anohin'in dediği gibi, "davul sahibinin sembolü" dür. "çaluu" nun ne olduğunu bu tercümemizin sonuna ilâve edeceğimiz "eserdeki Şamanizm terimlerine dair notlar" kısmında izah edeceğiz. A.İ.)

2) İslâm olan Kırgız - Kazaklarda da Baksı (Şaman) lann umumî mezarlıklara gömülmediği anlaşılmaktadır. Kır gız - Kazak şairi Abav yalnızlığından halkına söz din letemediğinden şikâyet eden bir şiirinde:
Molasmday baksmın yalnız kaldım tapçınım "(Tam bir hakikat şudur ki baksmın mezarı gibi yalnız kaldım)" diyor A.İ.

S) Kazak - Kırgız baksıları kopuzlarını :

Üyöngkünün tübünon
Oyup algan kobuzum
Karagaydmg tübünön
Kayrıp algan kobuzum

diye tavsif ederler. Altay samanları ise

Söğüdün dibinden (kökünden)
Uyup alınmış kopuzum Çam
ağacı dibinden Koparıp alınmış
kopuzum

Aynı şeyi davul hakkında söylerler. A.İ. r

ALTAY SAMANLIĞINA AİT MADDELER(*)

Şaman Davulu

Davulun üzerindeki resimler

Davul üzerindeki resimler beyaz ve kırmızı {apagaç taş, kızıl taş) boya ile yapılır. Bu boyalar ırmak kaynaklarında bulunan yumuşak taşlardan istihsal edilir. Boyaları hazırlama usulü basittir: Yumuşak taşlar, ufak parçalara ayrıldıktan sonra, iki taş arasına konularak toz haline getirilir; sonra bu toz ıslatılıp işaret parmağı ile davul üzerine sürülerek, tecrübeli erkek ressam (yürüçi) tarafından, resimler yapılır.

⁂

Davulun içindeki resimler

a) Eezi (davulun sahibi)nin resmi.

Davulu iki müsavi parçaya ayıran düz ve kalın bir çizgidir ki, yukarı tarafında baş, aşağısında ayaklar görülür. Başın iki yanında iki daire vardır, M bunlar güneş ve ay (kün, ay)ı temsil ederler.

<*) A. V, Anohin, Altay Samanlığına Ait Maddeler, Eusça-dan Çeviren: A. İnan, Ülkü, cilt: XVII, Sayı: 100-45 Haziran 1941.

b) Kiriş davul sahibinin (eezi'nin) omuzları hizasından ufkî olarak kesen bir çizgidir. Bunun üzerinde omuzları gösteren iki çıkıntı (örköş) ve altında demir parçalarını gösteren bir kaç şakulî çizgi vardır.

c) Ebe kuşağı (solongo) resmi kavis şeklinde kalın çizgilerdir. Eeezi'nin sağ ve sol yanlarına tersim edilir. Solongo - kavsi kuzah (ebe kuşağı) demektir; her davula tersim edilir.

ç) Ebe kuşağı resminin altında (eezi) nin sapı yapılan mukaddes kayın ağacı (bay kayıng)nın resmi vardır. Umumiyetle Altay Samanlarının inanmalarına göre kayın ağacı Tanrıdan ayrılmıştır (ku-daydang ayrılgan). Bunun için bu ağaca yıldırım düşmez.

d) Sığın (meral) resmi. Davulun derisi de resmi yapılan bu sığından alınmıştır.

e) Kirpi (kamık) resmi. Bu kirpi Erlik oğullarından Pii - Batış'ın idare ettiği cehennemler dünyasındaki göllerin sahillerinde yaşar.

Ker yutpaluu Pii - Batış Yılanduu,
pakaluu, kamınktuu!

Yılanlar, kurbağalar, kirpiler
Diri diri yutan canavarlar sahibi Bay Batış

** Davulun

çenberindeki resimler

Davulun bu kısmında birbirini kateden çizgiler vardır. Bu çizgilerin arasına yıldızlar resmedilir.

Çenberde bulunan çizgilere pildür denir ki, tezyinat demektir.

**

Davulun derisi üzerindeki resimler

Davulun derisindeki resimler pek çoktur. Bu resimleri, "yere müteallik resimler" ve "semaya müteallik resimler" diye iki zümreye ayırmak mümkündür.

a) Bu kısımdaki resimlerin en mühimi bir insan resmidir, ki eezi (davulun sahibi) denir, geçmiş bir şamanın (ozo kamın) resmidir. Davullarda "eezi" iki türlü tersim edilmektedir. Birinci tip resim kalın bir çizgi, çizginin yukarısında kafa, iki göz, kaş, burun ve ağız; çizginin altında, çenberin yanında, çatal (ayrı) vardır ki, ayaktır; kafanın iki tarafındaki çizgiler kulak ve küpe, (kulak, sırga) dır.

İkinci tip "eezi" resmi: ortasında zikzak bulunan iki muvazi kalın çizgi resmin gövdesini teşkil eder; yukarı tarafında kaş, göz, burun, ağız ve sakal görülür; aşağı tarafında ayaklar ve bunların arasında küçük bir insan resmi vardır, buna da "eezi" denir. Bu, şamanın rehberi olan ruh (kör-mös)un resmidir. Bu ruha, Elgem tesmiye olunur. Bu ruhun vazifesi âyin esnasında Şamanı istiğrak haline getirmektir.

Kiriş — "Eezi"nin omuzları hizasından kesen bir çizgidir. Bu çizginin üzerinde iki çıkıntı vardır ki, bunlara "omuz" (ün) denir; bundan başka "ki-

riş"e asılı olarak, altı yedi yahut dokuz olmak üzere çıngırak (kongura) ve ok (cebe) 1ar tersim edilmiştir.

b) Davulun yukarı tarafında, Kiriş'in üzerinde çapraz iki çizgi ile dört müsavi parçaya ayrılmış iki daire vardır ki, güneş ve ay (kün, ay) in resimleridir. Bu dairelerin çevresinde, dışarıya doğru çıkan çizgiler vardır; bunlar ay ve güneşin ziyasını (yarkın) gösterirler. Ay, "Eezi"nin sağında, güneş de solunda bulunur; bütün davullarda böyledir; bu vaziyet ay ve güneşin yaz mevsimindeki seyirlerine uygundur. Samanların ilm-i haline (misteriologie'-sine) göre yılın bu mevsiminde kamlar göklere çıkabilirler. Güneş ve ayın yanında iki küçük daire bulunur: bunlardan biri tan (çoban) yıldızı (tang çolmon), diğeri de akşam yıldızı (enger çolmon) dır. Bu davulun güneş, ay ve mezkûr iki yıldızın bulunduğu kısmında bir çok noktalar vardır ki, bunlar da yıldızlardır. Bu noktaların sayısı onla seksen arasında olur.

Bu noktalar bazı davulların aşağı kısmında da bulunur.

Ayluu kündüü tengerem
Ak ayastan ayrılgan
Aylı, güneşli göğüm
Ak Ayaş (Ülgen) den ayrılmış

c) Solongı (ebekuşağı, eleyimsema) resmi. Bu resim yay şeklinde üç, dört veya beş kalın çizgiden ibarettir. Bu çizgiler ayrıca veya eezi'nin iki yayma insan kaburgaları gibi çizilirler.

Ebekuşağının sayısı Şaman ilâhilerinden anlaşıldığına göre, üç (üç solongo) ve altmış sekiz (alton sekiş solongo) dur.

ç) Bay Kayıng (mübarek kayın ağacı) resmi vardır. Bazı davullarda bu ağaca bağlanmış kurbanlık hayvan (mal) tersim edilir. Bununla, temiz ruhlara kurban âyininin bir sahnesi gösterilmiş oluyor.

d) Sedirağa'cı (möş ağaç) ve onun yanında meral resmi vardır. Davulun tokmağı sedir ağacından yapılır ve meral derisi ile kaplanır.

e) Kurbanlık hayvanın bağlandığı ağacın karşısında tam âyin kıyafetiyle (cübbesi, şeritlerle süslü külahı ile), elinde davul olduğu halde, Şaman tersim edilmiştir. Bundan başka daha bir insan resmi vardır ki, kurbanın başını tutanın (paş tutkan) resmidir. Bu resimler Şamanın kurbanlık hayvanı gökteki temiz ruhlara (aruu tös'lere), davul çalarak, baş tutan vasıtasiyle takdim ettiği sahneyi gösterir.

Merasimin bu sahnesi hayvanı gönderme (mal kagıp yat) tesmiye olunur.

f) Bazı davullarda ebekuşağı resminin altın da "tayılga" ya (1) müteallik nesnelerin resimleri vardır.

1) Pakan (kayın ağacından, ucu çatallı bir sırık (kazık), 2) Yükeli (bir ucu yerde, diğer ucu pakan'ın çatalından geçirilen çok uzun sırık; buna kurban derisi asılır), 3) Yeek (aralarına ip geçirilmiş iki kazık; ipe şeritler bağlanmış ve bir erkek tavşan (aygır koyon, aygır tuulay) derisi asılmıştır 4) Şongkor (songur denilen kuşun resimleri; bu re-

simler yeeke kazıkları üzerine yapılmıştır), 5) Tek-piş (merdiven), 6) şiree (taht demektir, dört kazık ve bunların üzerine konulan sırık ve çalı çırpıdan ibarettir) 7) Kazık (kurban öldürülürken Şaman bu kazık yanında durup dualar okur).

h) Ebe kuşağı üzerinde "pura" tesmiye edilen bir resim vardır, ki uzun üç boynuzlu koç şeklinde tersim edilir. Her davulda üç tane "pura" resmi bulunur, (üç pura).

"Pura" yukarı ucu çatal, şakulî vaziyette, dey-nekler şeklinde de tasvir olunur. Bu deyneklerin ufkî vaziyette bulunanlarının her iki ucu boynuz gibi kıvrılmış olur.

Süt köldüng (2) üç pura,
Aydıng kününg yayaganı,
Kaş pajınmg,
Karapura
Kanca töskö kamdaza
Mening bajıma kuyak bol!

Süt gölünün üç pura'sı, Ay ve
güneşin yarattığı,
(Davul) çenberinin başındaki,
(Duran) kara "pura"!
Ne kadar tös'e âyin yapılırsa (yapılsın)
Benim başıma zırh ol!

Altaylılar gök gürlemesini "puranm sesi" diye izah ederler.

i) Bazı davullarda kiriş'le solongı (ebekuşağı) arasında "eezi"nin her iki tarafında Ülgen'in dokuz

kızının (ağa kıstar, kıyandar'm) resimleri bulunur. Bazı Altaylı Samanların davullarında "eezi" nin resmi bulunmaz. Bunun yerine ay, güneş, üç "pura" üç ebekuşağı (eleyimsema), şimşek, yıldızlar, çoban yıldızı (çolmon) tersim edilir. Bu gibi resimler davulun yukarı kısmına yapılır.

Davulun tokmağı (orbu).

Davulun tokmağı körpe kayın ağacından (yaş kayıng) yapılır. Uzunluğu 17, kalınlığı 7-8 cm. olur. Sapının ucu deşilerek bir kayış (pildirge) geçirilir ve buna bir halka takılır. Âyin yaparken tokmağın elinden düşmemesi için şaman bu halkayı koluna geçirir.

Kayışa şeritler (könge) ve örgüler (manyak) bağlanır. Bunlara üleker (süs, tezyinat) denir.

Tokmağın yüz tarafı hayvanın parça derisiyle kaplanır. Tokmağın diğer tarafı (ki buna alakan yâni avuç denir) üç veya dokuz (bir toguz) halka (teerbek) ile süslenir. Bu halkalar üçer üçer sıralanır.

Tokmak (orbu) Şaman dualarında "kapçı" tesmiye olunur; Çünkü onunla Şaman davulu döver (3).

Pildirgelüü say orbum,
Ülekerlüü say kamçı, Üç
üyelüü say orbum!

Kayışbağlı say (4) tokmağım
(Resimlerle) süslü süslü say kamçı, Üç
boğumlu say tokmağım!

NOTLAR

A. V. Anohin Materialı poşamanstvu u Altaytstev (pub-lications du Musee d'Anthropol. et d'Etnogr. de FAcad. d. Sciences de Russie. Vol. IV, 2, 1924).

"Tayılga" - kurban yeri (mensek) demektir. A. İ.

"Süt Köl" (Süt gölü) Kemçik ırmağına Ak Suğ ırmağının döküldüğü yerde bir göl adıdır.

Şaman dualarından anlaşıldığına göre davul şamanın hayalî seyahatlerinde denizleri geçerken kayığı, çölleri geçerken devesi, dağları geçerken merali olur, tokmağı da yerine göre "kamçı" veya "kürek" hizmetini görür (A.İ.).

"Say" kelimesini Anohin yayılan, yayılmış diye tercüme ediyorsa da doğru olmasa gerektir. Bize göre buradaki "Say" kelimesi, manası çoktan unutulmuş kelimelerden biridir. Bunun eski manasının ne olduğunu bilmiyoruz: Fakat bunun silâhlara sıfat olarak kullanıldığını görüyoruz: Say yarık - zırh DL. T. 111, 118, Say - Kez - bir nevi ok, sıfatı Radloff, WB. IV, 219; "Sadak Tolgan say cebe" Radloff. Proben. 111, 91; "üç yüz say cıdalu yiğit..." Dedekorkut, Orhan Saik, 98 (A.I.).

DÎVANÜ LÛGAT-ÎT TÜRK'DE ŞAMANİZME AİT KELİMELER

Mahmud Kâşgarî bu çok kıymetli eserini Türklerin bir devlet olarak islâm dinini kabul ettiklerinden bir buçuk asır sonra Irak'ta, ihtimal Bağdad'da oturduğu zaman yazmıştır, islâm dünyasının kültür merkezi olan Irak'a ne zaman geldiğini bilmiyoruz. 1069-74 yıllarında en fasih ve beliğ arapça ile büyük bir eser telif edebilen Kâşgarî'nin her halde uzun müddet islâm kültürü merkezlerinde bulunmuş olduğuna şüphe yoktur. Onun, 1041 yılında müslüman. Türklerle müşrik Yabaku ve Basmıl Türkleri arasında cereyan eden büyük savaşa iştirak eden Türk gazilerini görmüş ve onlarla konuşmuş olması (III, 227) eserini yazdığı tarihten aşağı yukarı otuz yıL önce Türk'standa, Kâşgarda ve çevresinde bulunmuş olmasını gerektirir. Kâşgarî koyu bir müslümandır. Müşrik Türklerle savaşan, budistlerin tapınaklarım yıkıp putlara en ağır hakaret eden gazilerin destanlarından parçalar nakletmektedir (I, 343, 483). Bir müslüman Türk bir budist Uyguru öldürdüğünü öğü-nerek anlatıyor: "bana bir müşrik Uygur geldi, dedim: şimdi sen yat, kuşlara et ol, seni kerkes ve kurd istiyor" (I, 36). Bu gibi şiirleri naklederken Kâşgarî mutaassıp bir müslüman heyecaniyle izah ediyor. Fakat müslüman Türklerin eski şamanizm kalıntılarından olan kelimeleri ve terimleri izah ederken tam bir şamanist Türk gibi konuşuyor. Ba-

1976 — Birinci Basılış — F. &

zan, şamanist kalıntısı olan inanışları ifade eden kelimeleri ve terimleri anlatırken "Türkler böyle inanırlar", "bu inanış çok yaygındır" demekle yetinir. Kâşgarî'nin "umay" üzerine verdiği bügiler dikkate değer. O, bu dişi tanrıyı unutturma gayretini, bilerek göstermiştir.

1 *abacı:* umacı, bununla çocuklar korkutulur, ağır basma, kâbus (I, 136).

1[a] *abakı:* göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk (I, 136).

2 *arva:* afsunlamak, "kam arvaş arvadı" şaman afsunladı (büyü yaptı) (I, 283).

arvaş: birlikte afsun söylemek. "Kamlar kamug arvaştı" kamlar anlaşılmayan sözler söylediler, cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir (I, 236).

3 *arvaş:* afsun, "arvış arvadı" büyük afsun yapıldı demektir (I, 249). Bakınız (3).

4 *çivi:* Cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlardı ki: iki bölük birbirleriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırların-

da saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir (III, 225).

5 *ıduk, idik:* kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır (I, 65).

6 *ırk:* falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlünde-kini bilmek (I, 42). *ırkla*—: kehânet etmek. "Kam ırkladı" şaman kâhinlik etti, ırka baktı (m, 443).

7 *ısnk:* çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek "ısnk, ısnk!" denir ki "ey peri ısırılmış olasın!" demektir d, 99).

8 *kam:* kâhin, şaman (III, 157).

9 *kaş:* beyaz ve siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşı bulunanlara yıldırım isabet etmez. Türklerin inancına göre böyledir (III, 22, 152).

10 *kovuç:* cin çarpması eseri. Böyle olan adamın, yüzüne soğuk su serperler, sonra "kovuç, kovuç!" denir, üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir.. Bu "kaç, kaç!" demek olsa gerektir (I, 163).

11 *kovuz:* Oğuzlar "kovuç" kullanırlar, "yel kovuz bitiği" denir ki, cm çarpmasına karşı afsun üfürük demektir. (III, 163.)

12 *kösgük:* göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlara dikilen nazarlık (korkuluk) (II, 289).

13 *monçuk:* atın boynuna takılan değerli taş; arslan tırnağı, muska gibi şeyler (I, 475).

14 *temür* (demir): Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut söz-leştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar "bu gök girsin kızıl çıksın" derler ki "sözünde durmasan kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar (I, 362).

15 *tiki:* geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir kere toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır (III, 230).

16 *uçguk:* uçuk, ingi (I, 98).

17 *umay:* son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu atalar sözünde de gelmiştir: "umaya tapınsa oğul olur". Kadınlar onu uğur sayarlar (I, 123).

18 *us:* Kerkes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüm işaretidir (I, 228).

19 *üngüjin:* çölde insan öldüren umacı, gulyabani (I, 146).

20 *ürüng:* afsuncuya, arbagcıya verilen para (1,134).

21 *yârın:* kürek kemiği. Türklerin şöyle bir atalar sözü vardır: "kürek kemiği karışırsa memleket karışır" (Ut, 21).

22 *yat:* taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için ya pılan bir büyücülük (I, 159).
yatla—: "yatçı yatladı" yada taşı kullanan yada-cı yada taşı ile afsun yaptı (III, 307).

23 *yel:* cin; "er yelpindi" denilir, "adama yel (cin) çarptı" demektir. (III, 108).

24 *yelpin*—: cin çarpmış, "oğlan yelpindi" denir ki "oğlan yele, cine çarpıldı" demektir (III, 108).

25 *yelvi:* büyük, sihir, büyücüye "yelviçin" denir (m, 33).

25[a] *yelbüke:* Ejderha, şu savda dahi gelmiştir: "yeti başlığ yıl büke yedi başlı ejderha (UT, 227).

26 *yog:* ölü gömüldükten sonra üç yahut iki güne kadar verilen yemek (III, 143).
yogla—: ölü için yemek vermek. Türklerin göreneği böyledir (III, 309), Kâşgarî'nin Alp Er
• Tongamın yog törenindeki ağıttan aldığı şu be yitte bu yog töreni şöyle tavsif ediliyor:

Herkes kurt gibi uluşuyor
yakasını yırtarak bağırıyor
• ünü çıkınca haykırıyor
gözü örtülesiye kadar ağlıyor (I, 89).

27 *yog basan:* ölümden sonra yedi gün verilen ye-
, mek (HI, 399).

3. Büyüleme anlamına gelen sihrî bir terimdir. Kıpçak grupu Türk boylarında "arbav", Orta Asya Türk leh çelerinde "arbağ" denir. Ali Şir Nevaî bir şiirinde "yılan
' arbağ"ı deyimini kullanmıştır:

Zülfî sevdasında bilmezler Nevaî nüktesin çün cünün
guftaridir yahut *yılan arbağı*

Yılan afsunu Türk uluslarında çok yaygın bir folklor maddesi teşkil ediyor. Ali Şir Nevaînin şiirindeki "ar-bağ" kelimesini "Abuşka" sözlüğü yazarı şöyle açıklıyor: "yılanı ininden çıkarmak yahut zehrini gidermek için okunan afsundur (Vilyaminov-Zernov neşri, s. 16; yine bk. A. İnan ',Ali Şir Nevaî ve Folklor" T.F. Araşt. 1966. no. 198, s. 3510).

5. Çağdaş Türk lehçelerinde "ızık iyik, ıtık". Şamanist Türklerde bir koruyucu ruha, binit olmak üzere salıverilen, binilmeyen, boş bırakılan at. "Salıvermek, göndermek" mânasmdaki "id-" kökünden partisiptir, "mübarek, mukaddes" anlamlarını, galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.

6. Eski Uygurlarda Orhon harfleri ile, IX. asırda yazılmış olduğu tahmin edilen "Irk Bitig" adlı fal kitabı V. Thomsen tarafından okunmuş ve neşredilmiştir.. Bu eser H. N. Orkun tarafından "Eski Türk Yazıtları" adlı eserinin II. kitabında (s. 71-91) yayınlanmıştır.

13. "muncuk". Bu kelime XVI-XVIII. asırlarda Ukrayna ve Lehistanlılara askerî terim olarak (boncuk) geçmiştir. Onlara Osmanlı Türklerinden geçtiği kabul edilmektedir. "Tug" teriminin kendisi geçmediği halde tug'un süslerinden ve şehrî mahiyeti olan "boncuk"un geçmesi izah edilemiyor. Osmanlılarda da *tug,* eski anlamıy-le değil, "sor<ruç"a tug denilmiştir. Ş. Sami'nin tug kelimesini izahına göre böyledir ("Kamusı Türki" 452). Eski tuğlardaki "munçuk"lar, her halde, nazarlık olarak kullanılmış olsa gerek. Kâşgarî'nin izahından da bu anlaşılmaktadır.

16. "uçguk". Bu kelime çağdaş Türk lehçelerindeki "uçuk" kelimesinin eski şeklidir. En çok dudaklarda peyda olan içi sulu kabarcıklara denir. Hararetli hastalarda görülür. Bir çok Türk boylarının inanışlarına göre bu, *uçuk* denilen kötü bir ruhun marifetidir. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilerek afsunlanır. Bu hastalığa "uçuk-lama", tedavi eden kocakarılara "uçukcu" denir.

17. "Umay". Bilindiği gibi Umay eski Türklerin dişi tanrılarından biridir. Mahımıd Kâşgarînin bu ruh hakkın-

da verdiği bilgi pek fazla "islâmlaştırılmıştır". Bununla beraber "umayka tabmsa oğul olur", "kadınlar bunu, uğur sayarlar" diyerek eski inanışa da işaret etmiştir (bk. A. İnan "Umay ilahesi hakkında" Türkiyat Mec.
II, 1926; "Makaleler ve İncelemeler" 1968, s. 397-399).

20. "ürüng". Asıl anlamı beyaz, ak demektir. Göçebe Türk boyları süte ve sütten elde edilen gıda maddelerine (yoğurt, yağ, kurut, ayran, kımız gibi) ("ürün" der ler. (K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* s. 37). Yakutlarda da. süt ve sütten yapılan gıda maddelerine "ürüng as" der ler (E. Pekarski, *Yakut sözlüğü,* "as" kelimesi izahın da, s. 163). Anadolu'da bu kelime eski anlamı olan "sütten yapılmış gıda maddeleri *(Söz derleme dergisi III, 1936)* anlamını muhafaza etmiştir. Şaman ve üfü rükçüye verilmesi gereken ücrete Başkurt ve Kırgızlar- da tıpkı Kâşgârî'de olduğu gibi (elig ürüngi ber) "üfü~ rükçiye akını ver!" derler.

21. Kürek kemiği falı için bk. A. İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm,* s. 151-159.

22. Havaya tesir etmek için okunan (söylenen) afsun ile kullanılan taşa *yada, eada, yat* denilmiştir. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri pek yaygın olan inanca göre Türk Tanrısı Türklerin büyük dedelerine *yada* denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taşla istenildiği gibi yağmur, kar, dolu yağdırabildiğine inanmışlardır.

Ali Şir Nevaî *Favaidül kibar'mda.* "yada" taşını zikreder:
yada taşıga kan teyeç yagm yagkadenk, ey saki' yağar yağmurdek eskim çün bolur serab alud. 25. "yel—yil" umumî olarak çağdaş pek çok Türk boylarında şerir ruh anlamına "yel—yil" kelimesi kullanılır. 25[a]. "yilbüke" kelimesinin değişmiş şekli olan "yelbigen" Al-tay ve Televüt Türklerinde tesbit edilmiştir ki müdhiş garibe ve insan yiyen bir yaratıkmış (Radlov, W., III, 357). Aynı yaratığın adı Hakaslarda "çilbigen" şeklinde söylenir (N. Baskakov, *Hakas sözlüğü,* s. 316).

DEDE KORKUT KİTABINDA ESKİ İNANÇLAR VE GELENEKLER

Destanlar, çok eski inançları, görenek ve gelenekleri tıpkı ayna gibi aksettiriyorlar. Müslüman Türklerin İslâm dinini yaymak için savaşan gazi kahramanlarının hayatını anlatan destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, yas ve defin törenleri islâmdan çok önceki devrin izlerini taşıyorlar.

Eski Türk-Oğuz destanının hikâyeler şeklini almış kalıntılarından olduğunda şüphe olmayan Dede Korkut hikâyeleri bu bakımdan ilgi çekicidir.

islâmdan önceki yalnız görenekleri değil, pek çok eski inanç ve şamanizm âyinlerini bile muhafaza eden bu Dede Korkut Oğuzları "sası dinlü" Gürcüler ve Abhazlarla İslâm dini için savaşıyorlar, ara-sıra arı sudan aptes alıp iki rekât namaz da kılıyorlardı. Din meselelerinde, XIX. asırdaki Kazak-Kır-gızlar gibi, kayıtsız idiler.

Kazan Beyin oğlu Uraz babasına darıldığmda şöyle konuşuyor: "demez olur-isen kalkubanı yenimden men tutaram, kara gözlü yiğitlerimi boyuma menaluram, Kan Abhaz iline men giderem, *altun haça men başaranı, filom giyen keşişün elini men öperem,* kara gözlü kâfir kızını men aluram... (K 68; ME47). Gazi erenler kahramanı Kazan Bey bu konuşmaya kızmıyor. Beşinci hikâyenin kahramanı Deli Dumrul "mere, Azrail dediğünüz ne kişidür

kim, bu adam canını alur" diyor (K87; ME61). Bu hikâyelerin tercümesine yazdığı önsözde W. Bart-hold, Dede Korkut Oğuzlarında dinî taassup olmadığını kaydetmiştir *(ZWO,* VIII, 203-208). Fakih ve hocaları acemlerden ya da şehirli *tatlanmış* Türk sof-talarındandı. "Salkım salkım tân yelleri esdiğinde, sakallı bozaç turgay, sayradıkta, *sakalımuzun tat eri* banladıkta" (K 7, 12; ME 4, 8).

Dede Korkut'un Oğuz boylarında bu "tat" hocalar eski şamanizm âdet ve gelenekleri ile mücadele edecek güçte olmamışlardır. Şehirli din âlimleri bu göçebe Oğuz boylarını gerçek müslüman saymamışlardır. Horasan Türkmenlerinin "kâfir" olduklarına dair fetva veren Mevlâna Nizâmeddin Abdurra-him al-Havafî'yi cezalandırmak için Türkmenler 1338'de Herat üzerine yürümüşler, Mevlânâ'yı yakalayıp öldürmüşlerdir (F. Köprülü, *Oğuz etnolojisine dair tarihi notlar Türkiyat Mec.* s. 195 not). Son zamanlara kadar Anadolu Yörüklerinin dinî anlayış ve görüşleri hakkında şehirli hocalar tarafından söylenen anekdotlar bunu göstermektedir, öyle anlaşılıyor ki, bu "Kitâb-ı Dede Korkut alâ lisân-ı tâifa-i Oğuzân" Doğu Anadolu'da XIV-XV. asırlarda gö-çüp-konan gelenekçi Oğuz boyu içinde okur-yazar bir ozan tarafından tesbit edilmiş olsa gerektir.

Dede Korkut kitabında anlatılan doğum, evlenme, ölüm, kurban törenleri formülleri çok eski çağların şamanizm devrinin hâtıra ve kalıntılarıdır. Bu oğuzlarda hatta totemizm çağının hâtıralarına bile rastlanmaktadır.

*

Dede Korkut kitabındaki hikâyelerde er. eski âdet ve şamanizm kalıntılarından açıkça göze çarpanları şunlardır :

1. *"Dokuzlama".* Hediye, bahşiş ve ceremeler de, çağdaş Kazak-Kırgız'larda olduğu gibi, "dokuz lama" âdetidir ki, buna çoğunlukla "dokuz dokuz" denilmektedir. "Dokuzlama" Dede Korkut kitabında

•

iki yerde geçmektedir: "Kuşun ala kanını, kumaşın arasını, kızın gökçeğini dokuzlama çırgap çuha han lar ham Bayındır'a pencik çıkardılar" (K 67, 119; ME 46, 84). Bu "dokuzlama" âdeti Kırgızların "Ma nas" destanının kahramanlarından Serek'in şu söz-

*

lerinde açıkça görülmektedir: "Manas'm dirildiği gerçek ise, koyundan dokuz alayım, sığırdan dokuz alayım, deveden dokuz alayım, at sürülerinden dokuz alayım. Kırk Curanın herbiri için birer dokuz gene dilek edip kurban edeyim" *(Proben,* V, 135). Kırgız * hayatında *toğuzda-dokkızda-* adedi son yıllara kadar önemli rol oynamıştır. Altay-Yenisey Türklerinin destanlarında da bu dokuz saysma çok rastlanır.

2. *"Ad verme"* Dede Korkut hikâyelerine gö- •
re "ol zamanda bir oğlan baş kesmese, kan dökmese, ad komazlardı" (K 39-41; ME. 27-28). Oğlan savaşta yahut avda yararlıklar gösterdikten sonra, boyun bütün üyeleri toplanır, boyun "din adamı" Dedem Korkut alkışlarla (dua ve kutlamalarla) oğlana gerçek adını verirdi.

Türklerin destan ve masallarından pek açık #
olarak anlaşıldığına göre, çok eski bir çağda kahramanlık gösterinceye kadar gençler boyun gerçek üyesi sayılmaz, babasının iğreti olarak verdiği isim-

den başka ad taşıyamaz ve at sahibi de olamazdı. Hanın oğluna ad verirken babasına şöyle diyor: "Sen oğlunu Basam diyü ohşarsın, bunun adı *boz ay-gırlı Bamsı Beyrek* olsun!" (K 41; ME 29).

Kırgızların Manas destanında Manas'ın oğluna ad verme töreni şöyle tavsif ediliyor: anne babası Karahan büyük düğün yapıyor, ilini, ulusunu, topluyor, çocuğa ad vermelerini istiyor. Toplanan hak ad bulamadı. Derken aksakallı, elinde asa, akboz atlı bir ihtiyar peyda oldu ve çocuğu eline alarak şöyle dedi: "dolaştığı tepede kızıl söğüt bitsin, Tanrı yardımcısı olsun, çevresinde dolaştığı evlerin etrafında kızıl söğütler bitsin, Koca Hızır arkadaşı olsun, süngüden kalan bir bayrak, Manas'tan kalan bir armağan... bunun adı kahraman Semetey olsun!" diyor ve gözden kayboluyor *(Proben,* V, 297). Manas destanının kahramanlarından Er Tüştük yıllarca adsız gezerken anası babasına "oğlanın adı yok, ad verelim" diyor. Babası ilini yurdunu topluyor; bir ak sakallı peyda olup çocuğa ad veriyor: "bunun adı Er Tüştük olsun!" diyor.

Yakut destanlarından anlaşıldığına göre, eski Yakutlarda çocuklara ilk ad, oturmaya başlarken verilirdi. İkinci gerçek ad ise, yay çekip ok atmaya başlarken verilirdi (Seroşevski, *Yakutı,* 530).

Hakas Türklerinin destanlarında da ad verme motifi Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibidir. V. Titov tarafından XIX. asrın ortalarında tesbit edilen destanların kahramanları kahramanlık göstermedikçe ad alamıyorlar. Bu destanları tetkik eden Titov "kahramanların adı ve atı vardır, âdi kişilerin

adı ve atı yoktur" diyor. Altay-Yenisey ve Kırgız -Kazak destanlarında ad verme töreni masallaştırıl-mıştır; Dede Korkut hikâyelerinde ise devrinin gerçeğine uygundur.

Dede Korkut hikâyelerinde Kaban-göcü, Domuz -göçü gibi çok eski şamanizm devrini hatırlatan adlar bulunmaktadır. Bu gibi çirkin adlar, şamanizm kalıntıları olarak, Müslüman Kırgız-Kazaklarda da rastlanmaktadır (Bokmurun, Itbay, Italmaz, Çoçka-bay gibi).

3. Dede Korkut hikâyelerinde tavsif edilen evlenme ve düğün âdetleri çok eski devrin hâtıralarıdır. Bu âdetlerin başında ekzogami yasasının tatbik edildiğini görüyoruz. Oğuz kahramanları, bir tehlike karşısında bulundukları zaman, karıları için "yad kızı helâlim" diyorlar. Kazan Bey'in oğlu Uruz esarette bulunduğunda şöyle diyor: "... üç ayda varmazsam öldüğümü ol vakit bilsin; aygır atım boğazlayıp aşım versin, yadkızı helâlime destur versin" (K81; ME57). Deli Dumrul Azrail'e "yad kızı helâlim var" diyor (K92; ME66). îç - Oğuzlardan olan Kazan Bey Dış - Oğuzlardan olan Aruz Bey'in yeğeni (yani hemşiresinin oğlu) dur.

Bu ekzogami yasası birçok Türk boylarında yerleşik hayata geçtikten sonra bile uzun müddet devam etmiştir. Başkurtlarda bu yasa XIX. Asrın başlarına kadar şiddetle tatbik edilmiştir. Yakutlarda bu yasayı teyit eden bir atalar sözü vardır: "Kız ogo omukka anallah kul boullaga = kız çocuk yabancıya tayin edilmiş yaratıkdır". iç - Oğuzlardan olan Beyrek'in karısı da Dış - Oğuz Beyi'nin kızı idi. Ge-

nel olarak Oğuzlarda ekzogami yasası yürürlükte olmuştur.

Kız isteme formülü çağdaş Altay-Yenisey destan ve masallarında tesbit edilen formüllerin aşağı yukarı aynıdır. Dede Korkut, Beyrek için Deli Kar-çar'm hemşiresini isterken şöyle diyor: "karşı yatan dağını aşmaya gelmişim, akmdılı suyunu geçmeğe gelmişim, dar eteğine, gen koltuğuna sığnu gelmişim, Tanrı buyruğu ile, peygamber kavliyle kızını almağa gelmişim" (K 45; ME 31). Kanturalı, tekfurun kızını isterken aynı formülü söylüyor (K 101; ME 71).

Türklerde bir ailenin çocuğu olmaması büyük talihsizlik sayılırdı. Çocuğu olmıyanlara saygı gösterilmezdi. Dede Korkut hikâyelerinden Derse Han Oğlu Bukaç hikâyesi, Oğuzların çocuksuz ailelere nasıl baktıklarını açıkça göstermektedir. Büyük toy eden hanlar hanı Han Bayındır bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuş, oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, kimin oğlu kızı yoksa kara otağa kondurun. Oğlu kızı olmayanı Tanrı kargamıştır, biz dahi kargarız" diye emir vermişti. Meğer Derse Han'ın oğlu kızı yoktu. Onu kara otağa koyup önüne kara koyun yahnisini getirdiler. Bu harekete dayanamıyan Derse Han ilini yurdunu toplayıp dilek diledi, bir oğlu oldu (K. 6-9; ME 4-6).

Dede Korkut kitabındaki bu hikâyeye çok ben-ziyen bir hikâye Radloff tarafından Kazaklarda tesbit edilen Dudar Kız hikâyesidir *(Pröben,* III, 309).

Evlenme töreninde görülen âdetler: "Oğuz zamanında bir yiğit evlense ok atardı; oku nereye dü-

serse, oraya gerdek dikerdi. Beyrek han dahi okunu attı. dibine gerdeğin dikti" (K 48, 67; ME 33, 46). Bu "ok atma" göreneğinin Başkurt Türklerinde de olduğu, eski masallardan anlaşılmaktadır. Bir baba oğlunu evlendirmek isterse, ok attırır, oku nereye düşse, oradan evlendirirmiş (M. Osmanî. Başkurtça hikâye. *"Dil yarışı",* Orenburg 1910, s. 53).

Damada kızıl kaftan giydirmek âdeti: Dede Korkut kitabındaki hikâyelerden birinin kahramanı Bamsı Beyrek evlenirken adaklısından ergenlik bir kırmızı kaftan geldi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldular. Beyrek "neye saht oldunuz?" dedi. Dediler. "Niye saht olmıyalım, sen kızıl kaftan giyersin, biz (ise) ak kaftan giyeriz." (K 48; ME 33).

Kazak Türklerinin Er Sayın destanında Boz Monayadlı bir zenginin doksan kölesi sahiplerine karşı ayaklanıyorlar. Köleler burada danıştılar, tepede durup şöyle konuştular: "Kızıl kaftan giymedik, güzel ata binmedik, Nogaylınm hilâl kaşlı yiğitleri gibi devran sürmedik, bu dünyanın böyle geçeceğini bilmedik, bu yürüyen Boz Monay bizi oğlu gibi görmedi, bölük, bölük mallarından bize kalın vermedi (bizi evlendirmedi, kızıl kaftan giydirmedi)" *(Pro-ben,* III, 167-168).

Damada kızıl kaftan (kazakça: çapan) giydirme göreneği Kazak Türklerinde XIX. asrın son yarısında bile devam etmiştir. Kazak edibi Muhtar Evezov tarihî *"Abay"* romanının baş kahramanı "Abay"a, evlenirken "kızıl sapan" giydirildiğini yazmıştır. Muhafazakâr olan Tobuktu boyunun bu göreneğe çok önem verdiği görülmektedir (M. Evezov. *"Abay?'* rusça tercümesi, Moskova 1950, s. 189-191).

4. Bütün Türk destanlarında yaygın bir motif olan kırk kız, kırk yiğit motifi Dede Korkut hikâyelerinde çok geçmektedir. Beyin ve oğlunun kırk yiğidi olduğu gibi hanımlarının da kırk kızı bulunuyor. Bunlar da Oğuzların kendilerinden olup, çoğu beyzadelerden olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz kahramanlarından Kanturalı kırk yiğidine hitaben şöyle diyor:

Hey kırk eşiğ kırk yoldaşım
Kurban olsun size menim başım (K 106; Me 75).

Kırgızların Manas destanmdaki bütün kahra-man-alplarm hepsinin kırk yiğidi vardır. Manas bu kırk arkadaşı için şöyle diyor:

Kâfir ile müslüman illerinden
seçip aldığım kahramanlar
ilim ile yurdundan
derlediğim topladığım erenler *(Proben,* V, 40).

Yakıp han oğlu genç Manas
işbu gece düş gördü
sabahlıym kalkınca
kırk yiğidin çağırdı:
Kırkın başı Kırgılım
Bozçolak ile Çalsayım *(.Proben,* V, 39)

Bazı destanlarda bu kırkların kölelerden seçildiğine rastlıyoruz. Türk Hanlarının kendi mensup olduğu boyun baskısından kurtulmak için savaşlarda esir aldığı yiğitlerden muhafız ve aynı zamanda savaşçı bir müfreze kurduğunu tarihler zikreder. Ka-

zak Hanlarından II. Abılay (1711-1781) Kazak boyları beylerinin baskılarından kurtulmak için muhafızlarını türlü boylardan ve bilhassa Altaylılardan dev-şirmişti. Hindistan hükümdarlarından Delhi Sultanı lltutmuş (1210-1236)'un da "kırklar" denilen azatlı emirleri vardı. Meşhur emirlerden Balaban bu "kırk"lardan biri idi. Anlaşılıyor ki, "kırklar kurumu" Oğuzlarda olduğu gibi Kıpçaklarda da XIII. asırda devam etmiştir.

5. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların and töreninde, eski Türklerde olduğu gibi, silâh büyük rol oynamıştır. Kanturalı adlı bir kahramanın içtiği and şöyle tavsif ediliyor: "Kanturalı *kılıcını* çıkardı, yeri çaldı, *kertti* ve şöyle dedi: "Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa, on güne varmasın, bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem" (K. 106; ME 75).

Hikâye kahramanlarından Segrek'i, esaretteki kardeşini kurtarmaya gitmek kararından döndürmek için evlendirip gerdeğe kapatıyorlar. "Oğlan kılıcını çıkardı, kızla kendi arasına bıraktı., ben kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem" diye and içiyor (K 146; ME 103). Yine "ağam başına and içmişim, dönmeğim yok" diyor ki, bu "sevdiğinin başına and içme" Mısır'daki Kıpçak kölemenlerinde de kaydedilmiştir[1]. Oğuz and törenindeki "yer kertme" ve küçük çocukları nişanlarken "beşik kertme", "araya

silâh koyma" en eski şamanizm devrinden kalma unsurlardır[2].

Manas destanının kahramanlarından alp Yulay at sürülerinin iki çobanı ile dostluk andı yaparken kendisiyle onların arasına bir ok koyuyor.

> "Korkmayın benden kaçmayın
> kıyamettik dost olalım" bir okun
> (okluğundan) çekip aldı arasına
> koydu *{Proben,* V, 376).

Altaylı Türk boylarından Telengit boyunun and töreni, A. Kalaçev adlı etnograf tarafından, tesbit edilmiştir. Onun verdiği bilgiye göre, Telengitlerin and töreninde en önemli unsur silâhtır. Bu şamanist Telengitlerde and içen adam eski zamandan kalma bir çakmaklı tüfek tutup şu formülü söyler: "işte ay, işte güneş, işte silâh. Ben bu silâhı yalıyorum. Eğer suçlu isem, güneşi gözüm görmesin, bu silâh beni öldürsün." [3]

6. Eski Türklerin dinî inançlarında önemli yer tutan kültlerden biri olan ağaç kültü Dede Korkut hikâyelerinde derin iz bırakmıştır.

Oğuzların Anadolu'yu yurt edindikten epeyce zaman sonra da, bu ağaç kültü izlerini muhafaza etmişlerdir.

Kazan Bey'in oğlu Uruz'un, ağaca asmak için getirildiği zaman, ağaca söylediği sözler bir ağaç himni denilecek derecede güzeldir. Uruz ağaca şöyle hitap ediyor:

Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç
Musa Kelimin asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin gemisi ağaç
Şah-ı Merdan Ali'nin düldülünün eğeri ağaç
Zülfikar'm kınıyla kabzası ağaç
Hasan ile Hüseyin'in beşiği ağaç...

Her hikâyenin sonunda, Dede Korkut'un "alkış" (dua) formülünde "gölgelice kaba ağacın kesilmesin" cümlesi tekrarlanmaktadır. Bu "alkış"lardaki "kaba ağaç" unsurunu Osmanlı tarihlerinde de görüyoruz. Neşri tarihi (s. 168-170) nde Geyikli Baba ile Osman Gazi hikâyesinde bir kavak ağacına (s. 212) "devletlü kaba ağaç" denilmektedir. Beyrek'in esaretten kurtulduğunu gören Banu Çiçek "Kola ağacın kurumuştu yeşerdi ahi" diyor (K 95; ME 45).

Ağaç kültü bütün Türk boylarının destan ve inançlarında çok derin iz bırakmıştır. Türklerin yaşadıkları alanın her yerinde paçavralar bağlanmış ağaçlar görmek mümkündür. Şamanizm dinî törenlerinde kayın ağacı en önemli unsurdur. Şamanist-lerin ilâhilerinde kayın ağacına "bay kayın" denilmektedir. Şamanizm kalıntılarını muhafaza eden müslüman Türkler de, özelliği olan ağaçlara, "bay kayın", "bayçavul" derler ve bunlara "nezir" diye paçavra bağlarlar. Mahmud Kaşgârî'nin bir yer **adı** olarak haber verdiği "Bay yığaç" *{DUT,* III, 158) bu bakımdan dikkati çekmektedir.

7. "Kazan'ı küçücük ölüm tuttu, uyudu. Meğer hanım, Oğuz Beyleri yedi gün uyurladı. Onun için

(uykuya) küçücük ölüm derlerdi (K 152; ME 108). Bu "yedi gün uyuma" motifi çok eski destanlardaki efsanevî (mitolojik) unsurdur. Dev tanrıların ve dev
• cüsseli efsanevî yarı tanrı kahramanların özellikle rinden en önemlisidir.

Altay-Yenisey Türklerinin destan ve masallarında bu motife cok raslanır. Titov tarafından tes-bit edilen Naloman Kam poemasının kahramanı Akatlı Ay Batır yedi gün yedi gece uyurdu.

8. Dede Korkut hikâyeleri totemizm devrinin izlerini de muhafaza etmiştir. Oğuz kahramanı Te-
• pegöz'e kendini tanıtırken "Atam adın sorar olsan, *kaba ağaç;* anam adın dir isen, *kağan aslan,* benim adım sorar isen, Aruz oğlu Basat'tır" diyor.

Salur Kazan, Tekfurun "Oğuz'a söv, bizi öv" dediğine karşı şu cevabı veriyor: "Kendi aslım kendi
• köküm, sımağım yok, seni öğmeğim yok... Ak ka yanın kaplanının erkeğinde bir köküm var, ortaç kırda sizin geyiklerinizi turgurmaya; ak sazın asla nında bir köküm var kaz alaca yurdunu turgurmaya,
. azvay kurt inüği erkeğinde bir köküm var, ağca yün-lü tümen koyununu gezdirmeye, ak sunkur kuşı er-keğinde bir köküm var, ala ördek kara kazın uçurmaya.." (K 158; ME 111). Kazan için *"türlü kuşun yavrusu"* denildiği gibi Bamsı Beyrek için "çalkara kuş erdemlü" denilmektedir. Dede Korkut hikâyelerini rusçaya tercüme eden W. Barthold, Salur Ka-zan'm *"kurdun yüzü mübarek"* demesini eski tote-
• mizm devrinin hatırası olduğunu kaydetmiştir.

9. Dede Korkut hikâyeleri arasında "Kazan be yin evini yağmalattığını tasvir eden hikâye dikka-

ti çekmektedir. Ziya Gökalp bu hikâyeye dayanarak eski Türklerde *potlaç* kurumunun bulunduğunu kesin olarak kabul etmektedir {*Türk Medeniyeti Tarihi,* s. 58-60, 178-181, 233-238). Fakat buradaki "eski Türkler"den hangi devrin Türklerini anladığını bilmiyoruz.

Çağdaş iptidaî kavimlerde görülen "potlaç" töreninin tarihin bildiği "eski Türklerde" bulunduğuna dair elimizde kesin bilgi yoktur. Oğuz boylarında potlaç'm bulunduğunu haber veren Dede Korkut hikâyesi, bizim fikrimize göre, çok eski bir geçmişin karanlık derinliklerinden gelen silik bir sesten ve destanlarda donmuş, kalıplaşmış mısralardan ibaret olsa gerektir; çünkü IV-X. yüzyılların Oğuzlarında tam poüaç gibi, çok iptidaî bir kurumun veya törenin bulunabileceğini sanmıyoruz. Bununla beraber çok eski, belki tarih öncesi çağlarda, Türklerin atalarında potlaç'ın veya buna benzer bir törenin bulunduğuna, Dede Korkut hikâyesinden başka da, bâzı görenek ve gelenekler delâlet etmektedir. Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmud'un "kençliyü" kelimesinin açıklanmasında verdiği bilgi dikkate değer. Kâşgarlı bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Kençliyü -bayramlarda ve hakanların düğünlerinde, yağma edilmek üzere, otuz arşın yüksekliğinde minare gibi yapılmış bir sofradır" *(DLT,* III, 438)[4].

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki XI. yüzyılda, eski çağlardaki potlaçm bir geleneği olarak, "kençliyü" denilen "yağma sofrası" yapılıyordu. Kâşgarlı Mah-mud bu "yağma sofrası"nı Karahanlılar sarayında veya Yağma boylarında görmüş olabilir.

10. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre Oğuzlar kopuzu takdis etmişlerdir. Oğuz alpları sıkıntılı saatlerinde kopuzun sesinden kuvvet kazanıyorlar. Birinci hikâyenin kahramanı Boğaç tekfurun buğası, buğra ve aslanı ile savaşırken arkadaşlarına "Hey kırk eşim kırk yoldaşım neye ağ-larsız, kolca kopuzum getürün, öğün beni" dedi (K 101; ME 71). Onuncu hikâyenin kahramanı Seg-rek karşısında bir gâvuru gördü ve öldürmek istedi. Fakat bu gâvurun elinde kopuz var. Dedi ki "Mere kâfir *Dedem Korkut kopuzu hörmetine* çalmadım. Eğer elinde kopuz olmasaydı, ağam başı için, seni iki para kılırdım" (K 149; ME 106).

"Kopuz" bütün Türk lehçelerinde müşterek olup, her hecenin fonetik özelliklerine göre kobus, komus, kumıs, komız şekillerinde söylenir. Öyle anlaşılıyor ki Türklerin ilk icat ettikleri saz âletlerinden biri olsa gerek. Bu müzik âleti Ukraynalılarda *kobza* adiyle saz şâirleri (kobzar'lar) tarafından kullanılmıştır. Bu *kobza* adı Ukrayna tarihinde ilk defa 1584 yılında geçmektedir. Ukraynalılar bu saz âletini, şüphesiz, Türklerden almışlardır. Bu sazın adı daha XI. asırda Kâşgarî *(DLT,* I, 19, II 235, m 173) tarafından tesbit edilmiştir.

Kazak-Kırgızların kopuza karşı derin saygı gös-terdiklerini Sibiryalı Gazi Molla şöyle anlatıyor:

> Bunu işitip çevreleri tahsin kılar
> kopuzunu afsuncanun tekrik kılar
> çevredeki hastalar top top gelir inanıp
> çoğu kâfir olur imdi.
>
> *(Proben,* IV, 174)

11. Dede Korkut hikâyelerinin IV. hikâyesin
de şöyle denilmektedir: "Agçakale Sürmeliye gelip
Kazan kırk otak diktirdi; yedi gün yedi gece içme
oldu. *Kırk evli kulla kırk câriye oğlu başına çevirdi,*

,
azat eyledi" (K 86; ME 60). II. Hikâyede de aynı törenin yapıldığı anlatılmaktadır: "Kazan beg ordusunu, oğlanını, uşağım aldı, geri döndü... yedi gün yedi gece yeme içme oldu. Kırk baş kul kırk kırnak •oğlu Uruz başına azat eyledi" (K 37; ME 25).

Bu başına *çevirme töreni* en eski şamanizm ka-
İmtısıdır. Bu törenin en eski şekli A. Pozdneev ta
rafından Moğolistan'da müşahede edilmiştir. Onun
tavsifine göre "Moğollar biri hastalanırsa *dzolik*
gargahu denilen bir tören yaparlar. Bu tören, has
tayı kurtarmak için bir can feda etmek, *can yerine*
•can vermektir. Bu can hastanın bütün hastalıklarını
ve bütün günahlarını kabul ederek hastanın etra- •
fmda döner, dolanır. Fakat bu zamanda böyle bir
fedaî bulmak güçtür. Bundan dolayıdır ki bir kukla
yaparak hastalığı bu kuklaya *göçörürler* ve onu kır
lara atarlar. Büyük beylerden biri hastalanırsa la
malar beyin tebaasının birine "göçürme"yi teklif
■ederler ve törenden sonra zavallıyı kabileden koğar-
lar[5].

Moğolların *dzolik gargahu* dedikleri bu töreni, dikkate değer ki, çok iyi Müslüman olan Bâbür Şah, oğlu Muhammed Hümâyun hastalandığı zaman yapmıştır. Bâbür-nâme'nin *{Vekâyi-i Babür)* kaydettiğine göre olay şöyle olmuştur: "Muhammed Hümâyun ağır hastalandığında doktorlardan fayda görülmedi. Büyük bir adam olan Mir Abdul-Kasım: "Böy-

le hastalıkların ilâcı şudur; yüce tanrının sıhhat ver mesi için iyi şeylerden birini nezir etmek lâzımdır" , diye arzetti. "Muhammed Humâyun'un benden başka daha iyi birşeyi yoktur. Ben kendimi nezir edeyim. Tanrı kabul etsin" diye hatırıma geldi. Yanındakiler buna mâni olmak istediler, fakat ben oğlumun *başı ucunda üç defa dönerek* "Ne derdin varsa, ben üzerime aldım" dedim. Bunun üzerine ben ağır-laştım, o ise hafifledi. "Bu törenden sonra Bâbür Şah öldü[0]" Dede Korkut'un Deli Dumrul hikâyesi bu bakımdan dikkate değer. "Allahu Teâlâ'ya Deli Dum-

• rul'un burada sözü hoş geldi. Azrail'e nida eyledi kim, çün deli kavvat benim birliğim bildi, birliğime şükür kıldı ya Azrail, Deli Dumrul *can yerine can bulsun, onun canı azat olsun"* (91 ME 64).

Bu hikâyedeki *"can yerine can"* Moğolların "dzolik gargahu" su ve Bâbür'ün oğlunun *cam yerine kendi canını "nezir"* etmesi aynı törenin varyantlarıdır. Şamanizm geleneklerini muhafaza eden Kırgızlar ve Kazaklarda bu tören "aynalu" ve "ay-

• lanu" terimleri ile ifade edilir. Kazakça-Rusça söz lükte[7] "aynalaym" sözü şöyle açıklanıyor: azizim, canım (sevgi ifade eder), harfiyen "etrafında döne yim, dolanayım" demektir. Şamanizm kültü ile ilgi li bir deyimdir. Kırgızca sözlükte "aylan" kelimesi şöyle açıklanıyor: 1 — dönmek, bir nesneyi dolan mak, dolaşmak. 2 — etnoğrafik bir terimdir. Başka biri için kendini feda etmek; "aylanayın- senin et rafında döneyim, yani "senin için kurban olayım" demektir. Bir hastanın hastalığını yahut başına ge len felâketini başka birine yahut başka bir nesneye nakletmek için hastanın başında gerçekten yahut

sembolik olarak dolaştırmak, çevirmek bu kurban töreninin en önemli unsurudur[8].

Başa çevirip sadaka vermek âdeti Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde tesbit edilmiştir. Bu satırları yazan da bu âdeti İstanbul'da bile müşahede etmiştir. Kırgızların, başa çevirip hediye verdiklerini, böyle yapmanın hediye alana mutluluk getireceğini sandıklarını Radloff "alasla-" kelimesinin izahında kaydetmiştir *(WB,* I, 363).

Türklerin "başa çevirme" (aynalma, aylanma) Moğolların "dzolik gargahu" törenlerinin bir varyantı da "göçürme" terimi ile ifade edilen bir törendir. Bu törene kırgızca "köçöt" denilmekte ve şöyle izah edilmektedir: hastalığı yahut bir felâketi başka bir nesneye, meselâ özel bir törenle mezardan çıkarılan kuru kafaya göçürme (geçirme) töreni[9].

12. Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların defin törenine ait pek az bilgi vardır. Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak bulunduğu zaman iline gönderdiği haberde "Aç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin, *aygır atım boğazlayıp aşım versin"* (K 81; ME 57) diyor.

Düşman elinde esir bulunan kardeşini kurtarmaya giderken, *Seğrek* eşine vedalaşırken, "Kız, sen bana bir yıl bakgıl, bir yılda gelmezsem, iki yıl bak-gıl, iki yılda gelmezsem, üç yıl bakgıl, gelmezsem, o vakit benim öldüğümü bileşen, *aygır atım boğazlayıp aşım vergil"* (K 146; ME 103) diyor.

İç Oğuz beylerinden Beyrek, Taş Oğuz beyi Aruz tarafından ağır surette yaralandıktan sonra

şöyle diyor: "Yiğitlerim yerinizden örü turun, *ak boz atımın kuyruğunu kesin,* Kazan'm divanına çapıp varın, ak çıkarıp kara geyin, sen sağ ol Beyrek öldü deyin!" (K 169; ME 118).

"Beyrek"in babasına anasına haber oldu. Ak evi eşiğinde şiven (feryad) koptu, kaza benzer kızı gelini ak çıkardı kara giydi. *Ak boz atının kuyruğunu kestiler.* Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar. Kazan beye geldiler, sarıkların yere vurdular "Beyrek!" diye çok ağladılar (K 170; ME 119).

Beyrek düşmanlar tarafından esir alınıp götürüldükten sonra, babası, sarığını çıkarıp yere vurdu, çekti yakasını yırttı "oğul, oğul" diye bağıra bağıra ağladı; anası acı tırnak ak yüzüne çaldı, al yanağın çekti yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu... Bunu işitip Kıyan Selcük oğlu Deli Dündar ak çıkardı kara giydi" (K 49; ME 34).

Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların cenaze ve yas törenleri, biraz islâmlaşmış olmakla beraber Hunlar ve Gök-Türklerin cenaze ve yas törenlerinden farksız olmuştur, ölünün bindiği atının kuyruğunu keserler[10] bu atı boğazlayıp aşını verirler, bağıra bağıra ağlarlar, yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlardı. Oğuz kahramanının "aşımı veriniz" sözü üzerinde duralım.

Eski Türkler ölülerine "aş verme"yi en önemli vazife saymışlardır. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. Manevî kültür geliştikten sonra bu tören "sevabını ölünün ruhuna bağışlamak" üzere fakir-

îere yemek, helva vermek şeklini almıştır. Bu âdet doğulu müslüman Türklerde "atau" ve "tögüm ~> döküm" terimleriyle ifade edilmiştir[11].

"Ölü aşı" hakkında Oğuzların inanış ve anlayışları Salur Kazan'm tekfurun karısıyla yaptığı konuşmada açıkça görülmektedir.

Salur Kazan, tekfur tarafından esir alınmış ve yer altı zindanına kapatılmıştı. Tekfurun karısı bu ünlü Oğuz'u görmek için zindana gelip "Kazan Beğ nedir halin, dirliğin yer altında mı hoştu, yoksa yer yüzünde mi hoştur? Ne yersen, ne içersen, neye binersen?" diye sordu. Kazan "ölülerine aş verdiğin vakit ellerinden alırım, hem yorgasına binerim" dedi (K 153; ME 108). Kazan'm bu sözleri, Gürcü veya Abhazların inancı değil, Oğuzların eski inançlarının yankısıdır. Kırgızların Manas destanındaki hikâyeye göre babası Yakıp Han, dostlarının Ma-nas'ı unuttuklarından, ruhuna «§ *Jcoymadiklanndan* şikâyet ediyor *(Proben,* V, 131).

Kazak-Kırgızlarm eski şamanizm kalmtılariyle mücadele eden Argın boyu hocalarından Sıddık Hacı Sıçkanoğlu "ölü aşının" büyük bir bid'at olduğunu 1908 yılında bana anlatmıştı. Onun verdiği bilgiye göre, cahil, dinden habersiz Kazaklar kendileri gibi cahil mollalarla beraber "ölü aşı" yedikten sonra mezara gidip Kuran okuturlar ve "aştan" kalan artıkları ve kımızı ölünün mezarına dökerlermiş. Kasım Hanlı Alikey Atalık'ın vasiyetnamesindeki "il törü-sünce *ataumnı, töküvümnü* atasunlar" cümlesindeki "atau" ve "töküm" terimleriyle ifade edilen tören işte bu törendir (Bk. not 11). Salur Kazan'ın Gür-

cüler elinde tutsak olup zindanda bulunduğu günlerde tekfurun karısıyla yaptığı muhaverede geçen "ölülere verilen aş" (K 153; ME 108) konusu Gürcülerin değil, Oğuzların eski inanışlarıdır.

13. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları, Tepegöz müstesna, hepsi tabiî kişilerdir. Bununla beraber bazı kahramanların tavsifindeki mübalâğa lar şaman ilâhilerindeki dev cüsseli tanrıları hatır latmaktadır.

Kazan Bey'in kardeşi Kara Göne şöyle tavsif ediliyor: "Kara buğa derisinden beşiğinin örtüsü olan, açığa tutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığın ensesinde yedi yerde düğen..."

Oğuz kahramanlarından Aruz Koca'nın tavsifi şaman dualanndaki korkunç tanrıların tavsifinden farksızdır: "Altmış erkeç teke derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı ergeç derisinden külah etse kulaklarını örtmeyen at ağızlı Aruz Koca..." (K 35; ME 24). Bu tavsifler bize Kırgız-Kazak bak-sılarmın, Altay-Yenisey kamlarının ilâhilerini hatırlatmaktadır. Meselâ, Kazak baksı ilâhilerinde "Toksan koydun ferisinden ton çıkmayan Çarabaş, seksen koydun terisi börk çıkpargan Çarabaş" (doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisinden külahı çıkmayan Çarabaş)[12]. Bütün şa-man ve baksı ilâhîlerinde bu gibi tavsifler çoktur.

14. Dede Korkut hikâyelerinde, bütün Türk destanlarında olduğu gibi, at kahramanın en yakın arkadaşıdır. Kahramanlar öldükten sonra bile atla rından ayrılmak istemiyorlar. Eski Türkler ölen kah-

ramanlarmı silâhlan ve savaş atlariyle beraber gömüyorlardı, îslâmiyetin kabulünden sonra ise "atını boğazlayıp aşını vermekle" yetindiler. Osmanlılar devrinde de ata karşı derin sevgi ve saygı, bütün eski destanî gelenekleriyle, devam ettiği anlaşılmaktadır. Sultan II. Osman'ın (1618-1621) ölen bir kır atının mezar taşı bulunmuştur ki, bu bakımdan dikkate değer. Atların cenaze törenindeki yerleri de Osmanlılarda en eski şamanizm devrinin geleneğine uygun olmuştur. IV. Murad'ın cenaze töreninde onun binip harbe gittiği üç atının tersine eğerlenip tabutu önünde götürüldüğünü Naima Tarihi'nde söylüyor[13]. Cenaze töreninde ölünün atının tersine eğertenmesi âdeti Kırgız-Kazaklarda da müşahede edilmiştir. Yolda ölen bir Kazak-Kırgız'ın atı tersine eğerlenip ölünün elbisesi ve külahı bu eğer üzerine konulup evine götürülür[14].

Dede Korkut hikâyelerinden III. hikâyede "deniz kulunu boz aygır" (K 39, 40; ME 27, 28) dan bahsedilmektedir. Bu at, Türklerin destan ve masallarında "gökten inmiş at" (Yakut inancı), Başkurtların masallarına göre "sudan çıkmış aygır" neslinden olan attır. Azerbaycan Türklerinin "Köroğlu" destanına göre Köroğlu'nun kır atı Ceyhun nehrinden çıkmış bir aygırın soyundan türemiştir[15].

Dede Korkut kahramanlarından Karagöne oğlu Karabudak'ın atı hakkında "bahri hotuzlu" denilmektedir. (K 35; ME 24) ki bu "notuz" yahut "ho-taz" Doğu Türk metinlerinde "kutas" şeklindedir. Bu kutas şekline eski Osmanlı metinlerinden, bizim bildiğimize göre, ancak Yazıcıoglu Ali'nin *"Tevârih-i*

Âl-i Selçuk"unda raslanır. Onun verdiği bilgiye göre, "Âdet ve türe şöyle gelmiştir ki, her alp er ki, alay hassa ve bahadırlık edip düşmana bahadırlarını ak-tarsa atının boynuna altmlu kutas takarlardı."[16]

Eski Türklerin "tuğ"larmda yaban sığırı k*u*-tuz'un boncuklarla süslenmiş kuyruğu bulunuyordu. Çok eski çağlarda tuğ ve onun boncukları büyülü sayılır, onda savaş tanrısının bulunduğuna inanılırdı. Moğollar müslüman olup, Türkleştikten sonra bile tuğu takdis âyini yapmışlardır. Dayısı Mahmut Han'ın böyle bir âyin yaptığını Bâbür Şah görmüş ve *"Hatıratımda* tavsif etmiştir[17].

Bu kutası temsil eden bir parçası sembolik olarak atın boynuna takılmış, bir parçası da sorguç olarak atın başı üzerine konulmuş ve sahibinin yüksek mevki işgal ettiğinin alâmeti sayılmıştır.

Eski devrin bu *Jıotuz ~ kutuz'uiîa* Kazak-Kırgız destanlarında "tumar" (muska, tılsım) denilmektedir ki, en eski mahiyetini ifade eder.

Eski Türklerin hotuz (kutas) kuyruğundan ibaret olan tuğları boncuklarla süslenmiş bir değneğe bağlı bulunduğu için olsa gerek, bu tuğlara Ruslar ve Lehliler "bunçuk" demişler ve Türklerde olduğu gibi, egemenlik alâmeti olarak kabul etmişlerdir. Bu Türk tuğunun Islavlara geçmesinin Avar'lar devrinde (VI. asırda) olduğu tahmin edilmektedir[18].

Dede Korkut Kitabı'ndaki Oğuz kahramanlarının atları düşmanın yaklaştığını haber veriyor. "Al aygır kaçan kim yağı (düşman) kokusun alsa ayağını yere dökerdi, tozu göklere çıkardı" (K 138;

ME 97). "Meğer yiğit aygır binerdi, hanım, at kulağı sak olur; çekerek oğlanı uyardı" (K 147; ME 104). Bu sahibini uyandırma, uyarma motifi aşağı yukarı bütün Türk destanlarında vardır. Kazakların Er Tar-gın destanının kahramanı Targm'a, Tarlan adlı att düşmanın yaklaştığını haber veriyor (Kazan baskısı, 1883, s. 25; *Proben,* III, s. 146). Yine Kazak kahramanlarından Kütübar Batır'm kızıl atı düşman geldiğini sahibine haber vermek için dövünür, toprağı havaya kaldırırdı[19].

Bütün Türk destan ve hikâyelerinde en çok tekrarlanan ve sevilen at kır boz attır. Dede Korkut hikâyelerinden, Türk dünyasında en yaygın olanı da "akboz atlı Bamsı Beyrek destanıdır"[20]. Orta Türk destanlarından Sayın Batır'm atı da "Akboz"dur *(Proben,* III, 203). Eski Türklerin kurban için tercih ettikleri akboz aygır veya akboz kısrakta Kırgızların Manas destanına göre babası, oğlu Manas'ın ruhuna akboz kısrak kurban etti *(Proben,* V, 133).

Dede Korkut kahramanlar için dua ederken "Akboz atın büdürmesin (sürçmesin)" diyor.

VII. asrın ilk yansında Gök-Türk hakanı Kieli ile Çin İmparatoru barış sözleşmesi yaparken akboz at kurban kesmişlerdi (Hyacenth, II, 302). Şamanizm geleneklerine sadık kalan Moğollar güz mevsimi bayramında akboz kısrağın sütünden yapılan kımızla tören ve saçı yaparlardı[21].

15. Dede Korkut hikâyelerindeki kahramanların kopuza çok önem verdikleri görülmektedir. Derse Han oğlu Buğaç hikâyesinde Derse Han *"kolca*

kopuzun elime veriyi, ol yiğidi (düşmanı) döndüreyim" diyor (18; ME 12). Kanlı koca oğlu Kantu-ralı ağlıyan arkadaşlarına "Hey kırk eşim kırk yoldaşım niye ağlarsız, kolca kopuzum getirin, öğün beni dedi" (K 101; 71-72). Esarette bulunduğu zaman "Mere kâfirler kopuzun getürün, sizi öğeyim dedi" (K 154; ME 109). Her hikâyenin sonunda Dede Korkut kopuzu ile meydana çıkıyor, "şadılık çalıyor". Bu bakımdan Dede Korkut'un Kazak-Kırgız-ların baksılarmdan, Altay-Yenisey şamanist Türklerinin kam ve hikayecilerinden farkı olmamıştır. Kazak baksı ilâhîleri "Üyenki ağacının dibinden oyup aldığım kopuz" diye başlar ve Baksınm (müsluman kamın) muhakkak kopuzu olur. Altay-Yenisey destanlarında hikâyelerini kobuzla terennüm ederlerdi[22].

NOTLAR

1) Meselâ bk. *El-kavânînii'l-külliye li-zabti'l-lûgatı't-Türki-ye,* s. 43.
2) Bk. A. İnan, *"Gerçek" kelimesi üzerine not (T. Dili, C.* VIII, s. 687).
3) A. Kalacev, *Poesdka k telengitam (Javaya Starına,* 1896 IV. kısım, s. 485) yine Bk. A. İnan. *Eski Türklerde ve folklorda "ant" (Makaleler ve incelemeler, s.* 317-330).
4) Bk. A. İnan *"Han-ı yağma" deyiminin kökeni, "T. Dili",* 1957, sayı 70, s. 513-546.
5) A. Pozdneev, *Oçerki bıta buddeyskı monastorey i budd. duxovenstva v Mongolii.* Petersburg 1887, s. 454-451.
6) *"Vekâyı-Baburun Hatıratı"* R. R. Arat tere. s. 434.
7) G. B. Bigaliyev-M. F. Gavrilov, *Kazakça-Orısça sözdük,* Kızıl-Orda 1936, s. 21.
8) Bk. K. K. Yuhadin, *Kızgızça-Orisça sözdük,* Moskova 1965 (2. baskı), s. 31, tere. s. 68.

9) K. K. Yuhadin, *Sözdük,* s. 434, tercümeye bu izah alınmamıştır, bk. "köcöt" kelimesine.

10) Cenaze töreninde Hunlarm at kuyruğunu kestiği malûmdur. Bk. A. İnan, *Altay'da Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetinin Türklerin defin merasimi bakımından izahı (II. Tarih kongresi zabıtları,* 142-151; *T. Folklor Araşt.,* 211).

11) "atau" ve "töküm" terimleri Kasım hanlığı büyüklerinden Alikey Atalık'm 1639 yılında yazılan vasiyetnamesinde de geçmektedir. Kasım hanları ve şehzadeleri hakkında büyük eser yazan V. V. Vilyaminov -Zernov bu terimlerin mânâsım anlayamamıştır *(Issledovanie...,* 1866, III, s. 237, 259).

12) A. Divaev. *Kırgız İnançları Dünyasından, Kazan,* 1899. Bk. A. İnan, *Makaleler ve incelemeler* (T. Tarih Kurumu yayını) s. 177.

13) Halil Etem *Bir atın mezar taşı* (T. Tarih Encümeni Mecmuası), XV. sene No. 9 (86) Mayıs 1341, s. 196-199.

14) W. Radloff, *Wb* III, 1474 "tulda- (tulla-)" verilmesinin açıklanmasında, ölünün atının kuyruğunu kesmeye de "tulla-" denir (krş. *Proben,* III, 78).

15) A. Hodzko, *"Köroğlu"* .Azerbaycan Rivayeti). Tiflis 1856, s. 1-7, 181-183.

16) Yazıcızade Ali. *Tevârih-i Â.I-İ Selçuk* (Houtsma neşri) s. 211.

17 R. R. Arat tere. (T. Tarih Kurumu yayını) s. 105.

18) *Ensikl Slovar* (Brockhaus.Efron neşri) cilt IV A, *"bunçuk"* maddesi.

19) Yusuf Bek Hoca neşr "Ayman Çolpan", Kazan 1910, s. 16-17.

20) Kazak, Özbek ve Başkurtlarda Bamsı Beyrek destanının bir varyantı olan Alpamşı, hikâyeleri meşhurdur..

21) Dorji Banzarov, *Çernaya Vera,* s. 39.

22) V. Titov, *Bogatırskie poemı Minusinskih tatar,* Peters-burg, 1855.

BAŞKURT TÜRKLERİNDE ŞAMANİZM KALINTILARI

Tarihin bildiği zamandan beri Ural Dağları ve onun doğu ve batı taraflarını yurt tutan Başkurt Türklerinin, X. asırdan itibaren İslâm kültürü nüfuz ve tesiri altına girmiye başlamaları ve XIV. asırda, Özbek Han (1313-1340) zamanında tam Müslüman olmalarına rağmen şimdiye kadar Şamanizm gelenekleri ve inançları sürüp gelmiştir. Başkurt ülkesinin tamamiyle Rus müstemlekesi olduktan sonra Rus bilginleri tarafından Başkurt etnografya ve folkloruna büyük önem verilmiş, iki asırdanberi Rus emperyalizmine karşı amansız savaşan bu ulusun iç hayatı Rus devlet adamları ve âlimlerinin dikkatini çekmiştir.

1740-1750 yıllarında Rus bilgini Rıçkov, Başkurt tarihini ve etnografyasını yazmış, 1760-1770 yıllarında akademisyen Lepechin, etnografya ve folklorunu tetkik etmiştir. Böylece 250 yıldanberi Rus ilim müesseseleri, meraklı etnograf ve folklorcular, durmadan Başkurtların hayatını tetkik etmişlerdir. Başkurtlar hakkında yazılan bu etnografya ve folklor edebiyatımızın büyük kısmını gözden geçiren bir Başkurt ve ayni zamanda folklorcu olduğum halde bu muazzam edebiyatın biz Başkurtların hayatını

tam olarak aksettiremediğine kani oldum. Şuna inandım ki, bir ulusun folklor ve diniyatını ancak o ulusun kendi öz evlâdı olan folklorcular toplıyabi-lirler.

Bu satırları yazan, gelenekçi bir aile ve ortamda büyümüş, 16-17 yaşına kadar içinde yaşadığı çevrenin bütün gelenek ve göreneklerine bağlanmış, inanmış olduğundan, kendi tetkikleri için de bizzat kendisi folklor konusu olmuştur. Her folklorcu arkadaşa evvelâ kendilerini folklor konusu olarak tetkik etmelerini tavsiye ederim. Folklor, milletin kültür hazinesindeki tarihi, dili, edebiyatı, dini kadar kıymetlidir. Bütün Türkleri birleştiren kıymetlerden biridir.

I. Başkurtlar, dudaklarda peyda olan "UÇUK" (vücuttaki ısıdan dudaklarda beliren fiskeler, kabarcıklar) un ağzı şeytanın yalaması neticesinde meydana geldiğine inanırlardı. Bunun tedavisi şöyle idi: Emci kadın, bir paçavrayı tutuşturup hastanın başı üzerinde dolaştırıp tekrar ocağa atar. Sonra ekmek parçalarını uçuk (başkurtça "usuk") üzerine dokundurup köpeğe yedirir. Bu "ameliyat" a "uçuklama (usuktav)" denir. Başkurtlar hakkında çok önemli eser yayınlayan S. I. Rudenko, "Başkurt dimyatından" kısmında "uçukçu (usukçu)" yu zikrettiği halde "uçuk" tedavisinden bahsetmemiştir ("Başkiri" 1955, ikinci baskı s. 323).. Bu yazar, eserinin başka yerinde bir hastayı tedavi eden (emleyen) bir bakı-cının "hastalık yapan ruh" u koğmak için iki tane

kukla yaptığını ve bunlara da "uçuk" denildiğini yazıyor (sah. 324). Bu kuklalara bakıcı "uçuk ruhu" nu yerleştirdiği için bunlara "uçuk" denildiğini", yazar, farkedememiştir. "Uçuk" Altay samanlığında bir kötü ruhun adıdır. Bu ruhun adı bin yıllık Müslüman Anadolu Türklerinde bile unutulmamıştır.

II. Kurşun dökme. Başkurtlar buna "KUT KU-YUV" derler. Onların inançlarına göre insan korkar, ya da başka sebeple hastalanırsa ona "kut kuymak" (kut, ruh, can demektir), yani "can dökmek" gerekir. Bu "ameliyat" şöyledir: Kurşun (başkurtçar kurgaş) ateşte eritildikten sonra hastanın başı üzerine konulan kap içinde bulunan suya dökülür. Hastaya bu sudan bir yudum içirilir. Emci kadın kurşunu dökerken şu afsunu söyler :

Hop, hop yüreğin - avzınan kirhen kötünen sık Hop,
hop kutkaym - bardığın yerden keri gel Hop, hop kut
kuydum - kutun kutun kutuna..

S. İ. Rudenko şu afsunu tesbit etmiştir :

Kurayt kutum, kurayt kutum - kel kutum, kel kutum
Irmak başından kel kutum - Kün batıştan kel kutum
Kurayt kutum, kurayt... (sah. 325).

Suda kurşunun aldığı şekle bakıp emci kadın hastalığın sebebini söyler. Kurşun yürek şekline az çok benzerse "hastalık korkudan olmuş", "hastanın kutu uçmuş" der. Başkurtlar korku halini "kutum uçtu", "yüreğim yarıldı" ve "ötüm yarıldı" diye ifade ederler.

Sudan ahnan kurşunu muska olarak hastanın elbisesinin göğsüne dikerler.

III. Sığırların bulaşıcı hastalığına Başkurtlar "ölet" derler. Bu hastalık, insanlara benzeyen peri ler güruhu imiş. Bunlar zaman zaman Ural dağla rına "hac" kılmak için gelirlermiş. Bu öletler için, ormanlara, ya da kırlara ekmek, yağ ve başka ye mekler koymak gerekirmiş. Bu güruh bu yemekleri yedikten sonra ineklere dokunmazlarmış. Bu satır ları yazan bu "ölet" efsanesi üzerine topladığı folk lor materyallarını hikâye konusu olarak kullanmış "Ölet" adiyle yayınlanmıştır ("Şura" dergisi, Oren-burg 1916, sayı 3).

Bu bulaşıcı sığır hastalığını Başkurtların nasıl "tedavi" ettiklerini tesbit eden S. i. Rudenko, "ağaçları bir birine sürmek suretiyle elde edilen ateş ile hayvanları tütsülerler", diyor (s. 325). 1910 yılında benim tesbit ettiğim malzemeye göre bu tutsüleme "ameliye" sine "alazlama" denirdi. Dinî âyin ve törenler için ilkel usul ile ateş elde etmek Çuvaş Türklerinde de tesbit edilmiştir (P. V. Denisov, Çuvaşların dinî inançları, sah. 9; bk. A. İnan, Türk Kültürü, sayı I, sah. 55 (bibliyog.).

IV. "Alaslama". Paçavrayı tutuşturup hasta nın çevresinde, "alas alas" diyerek, dolaştırmaya "alaslav" denir. Bu da en eski devirdeki ateş kültü nün kalmtısıdır. Altay şamanistlerde bu "alas, alas" her âyinde tekrarlanır. Bu eski şamanizm terimi Anadolu türkçesinde "alaz^alev", "alazlama" keli-

V. Dağ kültü. Bu kült cihanşümul bir külttür. Eski Yahudiler Sina dağını, Yunanlılar Olimp, Araplar Arafat, Hindular da Himalaya dağlarını takdis ederlerdi. Başkurtlar, bütün Ural Dağlarını kutlu sayarlardı, bununla beraber her boyun kutlu bir dağı (kiyeli tav) bulunurdu. Uralın orta kısmındaki boylar Tura Tav, Kırktı Tav denilen dağlan mukaddes sayarlardı. S. i. Rudenko Kırktı Dağındaki bir ağacın üzerine nezir olarak bağlanan paçavraların ağacı tamamiyle kaplamış olduğunu görmüştür.

ZİYA GÖKALP VE YAKUT-ALTAY FOLKLORU İLE DÎNİYÂTI

Büyük mütefekkirimiz Ziya Gökalp'm Türk ilmine getirdiği mühim yeniliklerden biri en eski Türk topluluğu konusu üzerinde araştırmalar yaparken tarihi vesikalarla beraber Türk etnografya ve folklor materyallerini kaynak olarak kullanmanın gerekliğini göstermesi ve kendisinin de bu materyalleri esas kaynak olarak kullanmış olmasıdır. Onun son eseri olan "Türk medeniyeti tarihi" (birinci kısım İslâmiyetten evvel Türk medeniyeti, 1925) adlı eseri tarihî vesikalardan ziyade Türk folkloru, bilhassa Altay-Yakut Türklerinin etnografya ve folkloruna dayanarak yazılmıştır.

Ziya Gökalp bu "Türk medeniyeti tarihi"ni yazarken eline geçen her kaynaktan ve her materyalden faydalanmış ve bunların yardımiyle eski Türk medeniyetini, daha doğrusu tarihten önceki Türklerin iptidai cemiyetinin yapısını meydana çıkarmaya çalışmıştır. Bu konuyu müellif kupkuru bir ilim adamı gibi değil, ayni zamanda milletine ve milletinin mazisine âşık bir şair gibi işlemiştir.

Gökalp bu eserinde en eski Türk menkıbe, efsane ve destan parçalarını naklederek en eski Türklerin tarihini tetkik için bunların ehemmiyetini be-

lirtmiştir. Bununla beraber bu materyalleri tahlil ederek ortaya koyduğu neticeler, eski Türk cemiyeti ve dini üzerine ileri sürdüğü mütalâalar sosyoloji ve bilhassa, iptidaî cemiyetler üzerine yapılan araştırmalarla bugün elde edilen bilgilere uymayabilir. Arkeoloji ve etnoloji alanındaki yeni buluşlar ilk topluluklara dair pek çok yeni bilgiler meydana koymuş ve XIX. asrın büyük etnologu Morgan ve onu izleyenleri çok geride bırakmıştır.

Ziya Gökalp eski Türk cemiyetinin yapısını ve dinî inançlarını meydana koymak için Altay ve Yakut Türklerinin etnolojisine ve folkloruna dair toplanan bilgileri kullanmıştır. Hele Yakut içtimaî bünyesi ve dinine dair elde edebildiği materyallere çok ehemmiyet vermiştir. Onun fikrine göre "eski Tür'k dini Yakut Türklerinde hâlâ yaşamaktadır. Sieros-zewskiy (Seroşevskiy)nin fransızca "Dinler tarihi" mecmuasında Yakutlara dair neşrettiği tetkikname bu din hakkında oldukça mühim malûmat vermektedir" (s. 48).

Ziya Gökalp'ın son eseri olan "Türk medeniyeti tarihi"nin en çok hangi kaynaklara dayanarak yazıldığını bilmiyoruz. Eserde bu konu üzerine yazan müelliflerden Ed. Chavannes, Durkheim, Rad-loff, Fuat Köprülü, Ebulgazi Bahadır Han, Reşided-din (Cami'üt-tevarih), Grenard, Yusuf Hacip (Ku-tadgu Bilig), Hober, Levi Bruhl, Sieroszewskiy (Se-roşevskiy), Mahmud Kâşgarî, Dede Korkut ve başkalarının adları geçmektedir. Bunlardan Z. Gökalp'ın en çok faydalandığı müellif Venceslas Sieroszews-kiy'dir. Gerçekten bu müellif Batı etnologları ve din-

lerin tarihi üzerinde çalışan bilginleri için Yakut şamanizmi konusunda yegâne kaynak sayılmıştır. Gökalp'm ve Yakut "dini" için faydalandığı yegâne kaynak ta onun "Revue de l'histoire des religions" ve "Annee söcialogique" de yayınladığı iki etüd olmuştur. Bu eserlerden "Türk medeniyeti tarihi"ne alınan parçalardan anlaşıldığına göre Sieroszevvskiy" nin bu makaleleri "Yakut" (Petersburg 1896) adlı büyük eserinden alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Seroşevskiy 1880 yılında Lehlilerin hürriyet ve istiklâl hareketine katıldığı için Rus hükümeti tarafından Yakutistan'a sürgün edilmişti. O zaman ancak yirmi yaşında bir gençti. Yakutlar arasında on yıl kalmıştır. "Yakut" adlı eseri işte bu on yıllık araştırmalarının mahsulüdür. Bununla beraber Seroşevs-kiy'nin türkolog olmadığı eserinde göze çarpmaktadır. Yakutça kelimeleri çok yanlış tesbit etmiştir. Yakutların aile ve boy-soy teşkilâtlarını araştırırken o zaman Rus hürriyetçi aydınlan Morgan'ın "iptidaî Cemiyefindeki nazariyesini göz önünde bulundurur, Sibirya'daki Türk boylarını da onun Amerikalı "Erokez"leri seviyesinde sayarlardı. Bu bakımdan bazı tetkiklerinde, hele iptidaî Türk topluluğu üzerine ileri sürdükleri "nazariye"lerde hataya düşmekten kurtulamamışlardır. Yakut "dini" üzerine Seroşevskiy'den sonra çok tetkikler yapılmış, onun eseri tenkit ve tashih edilmiştir. Yakut dili ve etnolojisi üzerinde çok mühim araştırmalar yapan yaku-tolog V. tonov "Yakutların inanışları üzerine edebiyatın icmali" başlıklı etüdünde *(Jivaya Starına,* 1014. vip. 3-4) Seroşevskiy'nin eserini şiddetli bir dille tenkit etmiş, hatalarını göstermiş ve son söz

olarak şöyle demiştir: "Seroşevskiy'nin Yakutların içtimaî bünyesi, teşkilâtı, dinî inanışları üzerine verdikleri bilgilere itimat edilmez, onun eseri bu konularda kaynak olarak gösterilemez" (s. 372).

Gökalp "islâmiyetten evvel Türk ailesi" babında (s. 251-257) "sop" terimini açıklarken yakutçada bu kelimenin müradifi "sip" olduğunu "Annee socia-logique" in V. cildinin 364. sahifesine istinaden beyan ediyor. Biz elimizde bulunan "Yakut sözlüğü"nde ve yakut halk edebiyatı, etnoloji tetkiklerinde "sop" mânasına gelen "sip" kelimesine rastlamadık. Eski Türkçede bu mânada bir "sip" kelimesi bulunsa idi bu kelime yakut dilinin fonetik kanununa göre "ip" olması icap ederdi. Eski Türkçedeki "s" sesi ile baş-lıyan kelimelerin "s" sesi (Anlaut) yakutçada sıfırdır, (mes. su -u, süt-üt, sen-en, saçı-ısı gibi). Bana öyle geliyor ki Seroşevskiy Fransızca yazdığı makalede yakutçada "soy" ifade eden terimi Almanca "Sippe" ile ifade etmiş, Ziya Bey de bu Fransızca olmayan kelimeyi yakutça sanmış olacaktır. Okul ders kitaplarına kadar giren (bk. N. Sadak. *Sosyoloji,* 1936, s. 22) bu şüpheli terimin tashihi zarurîdir.

Gökalp bu "sip" anlamını ifade eden kelime-te-rimin Kırgızlarda da "sibit" şeklinde bulunduğunu yazıyor; fakat, kaynak göstermemiştir. Bu da şüphelidir. Kırgızca sözlüklerde ve elimizdeki metinlerde bu kelimeye rastlanmıyor.

Gökalp yakutların "ısıah" (izyah şeklinde yazıyor) ve "ayısıt" (ayzıt yazıyor) törenlerine çok ehemmiyet vermiştir. Gerçekten bu âyinler şama-• nizmin epeyce tekâmül ettiği bir safhasının mahsu-

lü olsa gerektir. Bu törenleri tavsifi Seroşevskiy'nin "Yakutı"sındaki tavsife uygundur (s. 673-675; Gökalp, s. 138-139, 291-293).

'Isıah" (harfiyen "saçı=libation" demektir) bayramı hakkında verdiği bilgiler de Seroşevskiy'-den alınmıştır. Bu bayram Kazak Türklerinin ilkbaharda yaptıkları "kımız murunduk" dedikleri bayrama benzemektedir. Yakutların "ısıah" bayramı Pekarskiy'nin "Yakut sözlüğü"nde "ısıah" maddesinde izah edilmiştir (III, 3834-3835). Yakut samanının "toteminden" bahsederken Gökalp her yerde "iye kila" yazmıştır. Bu terimi "ije kııl" (= ana hayvan) yazmak gerektir. Bu "ije kul" ile Mahmut Kâş-gari'deki "eş" (DLT, I, 46; ter. 47) kelimesinin ilgili olduğu hakkında Gökalp'ın mütalâası çok isabetlidir[1]. Bu kelime üzerine B. Atalay'ın Brockelmann'ın tercümesine itirazı (Dizin, 197, haşiye) haksızdır. Gökalp Orkun yazıtlarını kaynak gösterirken "Balbal (matem merasiminin reisi). Bunlar [yani Gök Türkler] dost hakanlardan birini intihap ederek yog merasiminin icrasını onun idaresine verirlerdi" diyor (s. 93). Bu yanlış izah ilk defa bu yazıtları alelacele tercüme eden Radloff'a aittir. Fakat o bu hatasını "Moğolistan'dan eski Türk yazıtları" adlı eserinin ikinci baskılarında tashih etmişti (1895). Radloff'un tashih ettiği bu hatası bizim ilim adamlarımızın eserlerinde tashihinden sonra otuz yıl devam ettirilmiştir. (M. Ş. Günaltay, *Türk Tarihi).*

Gökalp eski Türklerin içtimaî teşkilâtı bahsinde iptidaî topluluklarda müşahede edilen "potlaç" müessesesine çok ehemmiyet vermiş, bilhassa "Dede Korkuf'taki "Salur Kazanın evinin yağmalandı-

ğı" hikâyesi üzerinde durmuştur. Ona göre tarihî devirde bile Türk-Oğuzlarda bu çok iptidaî müessese devam etmiştir. Gerçekten bu "potlaç" geleneği divan edebiyatındaki "hân-ı yağma" deyiminde de muhafaza edilmiştir. Bazı farsça lügat kitaplarında bu deyim izah edilirken "Türklerde böyle bir âdet vardır" denilmektedir[2]. Ziya Beyin bu konuya dair gözünden kaçmış bir mühim kayıt Mahmut Kâşga-rî'de vardır (DLT, III, 323; ter. 438). Bu kayda göre XI. asır Türkleri "han-ı yağma"ya "kençliyü" demişlerdir. Bu geleneğin Orta Asya Türk boyları arasında Moğol istilâsından sonra devam ettiğine dair elimizde tarihî bilgi yoktur. Moğollar, Temür ve oğulları devrinde yazılan tarih kitaplarında Türk ve Moğol gelenek ve göreneklerine çok ehemmiyet verilmekte, en küçük hâdiseler bile yazarların gözünden kaçmamaktadır. Durum böyle iken "potlaç"ı andıran bir âdetten bahsedilmemiştir.

Gökalp "Altay Türklerinin dinî sistemi" nden bahsederken "Karahan" ve "Ugan" adlı tanrıları zikrediyor. Bunlardan birincisi "Kayrakan"dır. Ekseriya Şaman ilâhilerinde o veya bu tanrının sıfatı olarak söylenir. Altaylıların tanrılar Panteonunda "Ugan" diye bir tanrı tesbit edilmiş değildir. Altay dini üzerinde verilen bilgiler Radloff'tan (fakat ikinci bir elden) alınmış olsa gerektir. Radloff'un Altay dini üzerine verdiği bilgiler onun klâsik eseri olan "Sibiryadan" adlı eserindedir (bk. Ahmet Temir tercümesi II, 8-64). Bu eserde Karahan ve Ugan adlı tanrılar yoktur.

Gökalp'm "İslâmiyetten evvel Türk dini" babm-daki (s. 25, 95) mütalâasının bir kısmı tashihe muhtaçtır. O, eski Türklerde bir "toyunizm" adını taşıyan bir din tasavvur etmiştir. Halbuki izahını yaptığı bu din budizmden başka bir din değildir. Toym, yabancı (galiba Çince) bir kelime olup budizm rahibi mânasını ifade eder. Toyın kelimesini izah ederken Kâşgarî'nin verdiği misâlden de bu kelimenin budist rahiplerini ifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu misalde "toyunun burhana - yani Budaya-sec-de ettiği" anlatılıyor (DLT, III, 60, tere. 84). Pe-karskiy'nin izahına göre "toym— toyun kelimesi yakutça da efendi, bey, devlet memuru" demektir. Bu mânası ile "toyun" kelimesi bütün kuzey uluslarında (çukçı, kamçadallar, Alevut adaları yerlileri) kullanılmaktadır *{Yakut sözlüğü,* IH, 2706-2708). Gökalp, "eski Türkler dine 'nom' adını verirlerdi. Din kitabına da 'nom' derlerdi" diyor. (s. 25). Kaynak olarak DLT ve Clhângûşâ'yı zikrediyor. Bu iki müellifin bahsettikleri Türklerin budist oldukları malûmdur; 'nom' terimi de Yunanca bir kelime olup manihaistler tarafından getirildiği isbat edilmiş bir gerçektir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Z. Gökalp'm eski Türk dini olarak tasavvur ettiği din, yani "toyunizm", budizmden, "nom" dediği din kitabı da budist ve manihaistlerin dinî kitaplarına verdikleri isimden ibarettir.

Büyük türkçü ve mütefekkir rahmetli Ziya Gökalp'm külliyatı yayınlanırken kullandığı kaynaklara ve bazan da kendisine ait olan ufak tefek yanlışların, notlar ilâvesiyle tashih edilmesi faydalı olacaktır.

NOTLAR

1) "ije kul" ve "eş" konusu için bk. Abdülkadir înan, Yakut şamanizminde "ije kul" (Türkiyat Mecm. X, 213-216). Yine bk. Ziya Gökalp, Eski türklerdeki içtimaî teşkilât (MTM, I, sayı 3, s. 450-451).

2) A. înan. "Hân-ı yağma deyiminin kökeni" (Türk Dili, VI. C, No . 7).

HURAFELER VE MENŞELERİ

GÎRİŞ

Büyük ve kitaplı dinlerin hiç biri eski cahiliyet devri dinlerinin bıraktıkları kalıntılardan kurtulamamışlardır. Halk tabakasının eski dinlerinin tören ve göreneklerinden ayrılamadıklarmı bütün kitaplı dinlerin tarihleri göstermektedir. Halk tabakası ilâhî dini öğreten peygamberlerinden zaman bakımından uzaklaştıkça eski müşrik dinlerinden kalma hurafeleri, hattâ âyinleri canlandırmışlar, nihayet putperestliğe kadar sukut etmişlerdir. Bu kavimlere Tanrı tekrar peygamberler göndermiş ve doğru yola çağırmıştır. Tarih-i mukaddes baştan başa peygamberlerin şirk ve hurafelerle mücâdelelerinin hikâyesidir. Peygamberlerin öğrettikleri dînin esaslarına sadık olan din bilginleri her yerde bu hurafelerle mücadele etmişler, bunların mukaddes ilâhî dinin talimatına aykırı olduğunu, bunlardan çoğunun mü'minleri küfre ve şirke kadar götürdü-

günü anlatmağa çalışmışlardır. Bu din adamlarından bazıları hurafelerle mücadelede zaıf göstermişler, vaızları ile kaldıramadıkları bazı hurafeleri, siyasî veya şahsî menfaat düşünceleriyle, "kitaba uydurmak" gafletini göstermişlerdir. Dinler tarihinde buna pek çok misaller vardır. Hazret-i îsa'nm öğrettiği ilâhî dinin mü'minleri peygamberlerinden üç dört asır geçer geçmez mukaddes dinlerini eski Roma ve Yunan paganizmi ile doldurmuşlardır. Hıristiyan din bilginleri bu paganizm kalmtılariyle mücadelede aciz göstererek bunların çoğunu Hıristiyanlık bakımından izah etmişler, itikad kitaplarına ve ayinlerine sokmuılar ve böylece isa peygamberlerin öğrettiği ilâhî dinden uzaklaşmışlardır. Her milletten Hıristiyan olmuş halk tabakası da kilisenin kabul ettiği hurafelerden başka daha birçok yerli dinlerinin kalmtılariyle Hıristiyanlığı süslemişlerdir. Sözde İsa ve Meryem'in resim ve heykelleri eski putların yerini tutmuştur...

Bütün Hıristiyan mezheplerinin kabul ettikleri dinî bayramlardan İsa'nın doğum günü bayramı en eski âlemşümul müşrik bayramlarından biridir. Hıristiyanlığın ilk üç asrında böyle dinî bayram yoktu. İlk Hıristiyanlar ikinci asra kadar ancak *ruhullcudüs'ün* zuhuru ve İsa'nın vaftizi hatırasına ocak ayının ilk haftasında âyin yaparlardı. Bu devirde Hıristiyan din adamları Roma'nın eski Saturnalia bayramı ve Mitra kültü bayramiyle mücadele ediyorlardı. Bu eski müşrik bayramları güneşin dönümü olan 20 - 25 Aralık günlerinde yapılırdı. Bu Mitra kültü Hind, ix*an ve Mitanlardan Anadolu'ya gelmiş ve birinci asırda bütün Roma İm-

paratorluğunda yayılmış ve devlet tarafından himaye edilmişti. Hele İmparatorlardan Commodus (180 -192) ve Diokletian (280 - 305) bu kültü himaye ve müdafaa ettiler. Nihayet dördüncü asırda Hıristiyanlık zafer kazandıktan sonra Saturnalia bayramı İsa'nın doğum günü bayramı olarak kilise tarafından kabul edildi. Bu "Mevlid-i İsa" bayramı ilk defa Roma'da tes'îd edildi. Hıristiyanlıkla beraber başka ülkelere de yayıldı.

Hıristiyanların Paskalya bayramı da, menşei bakımından, eski insanların tabiata taptıkları çağdaki cihanşümul yaz bayramının devamından ibarettir. Milâttan önceki üçüncü bindeki göçebe ve Yahudi kavmi bu bayrama Pesah adını verirdi. Tanrının merhametini celb için davarlarının ilk dölünden kurban keserlerdi. Yahudiler Filistine yerleşip ziraat hayatına geçtiklerinden sonra bu kurban törenine hamursuz ekmek de karışmış oldu. Daha sonraları bu tören Yahudilerin Mısır'dan çıktıklarının şükranı olarak dinî bayram sıfatım kazandı. Halbuki menşeinde bu tören "kışın ölüp ilkbaharda dirilen" neşvü nema tanrısı şerefine yapılan müşrik bayramı idi.

Hıristiyanlar bu paganizm devrinin bayramım "kitaba uydurup" İsa'nın ölüp dirildiği şerefine yapılan muhteşem dinî bayram olarak kabul ettiler. İranlıların Mihrigân ve Nevruz bayramları da aynı kaynaktan gelen bayramlardır. Bizim Türk'lerin "Hızır îlyas" bayramları da bu makuledendir, En eski inancın izi "Hızır" (yeşil, yeşillik) adında muhafaza edilmiştir. Türk folklorunda tesbit edilen

"Hızır-tlyas" gelenek ve görenekleri de en eski Mit-ra kültünün izlerini taşımaktadır.

însan topluluğu peygamberlerin öğrettikleri İslâm dînini kabul etmiş göründükleri halde nesillerden nesillere gelen eski iptidaî müşrik âdetlerinden, şirke götüren birçok inançlardan ayrılamamışlar ve ruh sapıklıklarından kurtulamamışlardır. Gerçek din adamları bunlara "Bu yaptıklarınız ve bu inançlarınız küfürdür. Peygamberlerin öğrettikleri ilâhî dine aykırıdır" der. Gerçek din adamlarının arasına sokulmağa muvaffak olan menfaatperestler cahil halk tabakasının âdet ve arzularına uyarak atalardan kalma hurafeleri sırf çıkarlarını düşünerek terviç etmekten çekinmemişlerdir.

Hazret-i İsa'nın öğrettiği ilâhî dini sözde kabul eden Hıristiyan halk tabakası eski müşrik Roma'lılann ve Helenlerin putperestlik gelenek ve göreneklerinden bir türlü ayrılmadıkları için Hıristiyan din adamları, halkın arzularına uyarak, putların yerine İsa, Meryem, havariler ve azizlerin resim ve heykellerini ve haçı ikame ettiler. Hıristiyanlık böylece putperestliğin bıraktığı birçok hurafelerle bulaşmış oldu. Hıristiyanlığa bulaşan bu müşrik-lik hurafesini, VII. asırda, İslâmiyetin yaydığı ışığın tesiri ile, bazı Hıristiyan din adamlarının Bizans'da açtıkları "put kıranlar" hareketi bile ortadan kaldıramadı (1). Böylece İsa Peygamberin öğrettiği temiz ve basit ilâhî dinin ibâdetleri Roma'lılann ve Helen'lerin muhteşem ve mutantan putperestlik âyinlerine benzetilmiş oldu.

Her yerde ve her zamanda insan toplulukları birbirinin aşağı yukarı aynı olduğu için eski kavimlerde olduğu gibi Müslüman kavimlerde de birçok hurafeler islâm dîni'nin emirleri imiş gibi yerleşmiştir. Muhtelif dinlere mensup olan kavimler Müslüman olduktan sonra bu hurafeler çoğalmağa başlamıştır. Çünkü her kavim İslâm cemaatine eski dinlerinden bir şeyler getirmişlerdir. Bu putperestlik devrinin kalıntıları olan hurafeler, dinler tarihi araştırmalarından anlaşıldığına göre, ilâhî gerçek din (islâm) için her devirde bulaşıcı "içtimaî hastalık" olmuştur. Gerçek din bilginleri her devirde bu hurafelerle mücadele etmişlerdir. Gerçek din bilginleri yerine cahiller geçtikçe hurafeler bulaşıcı hastalık gibi yayılmağa devam etmiştir.

Sözlerine inanılır İslâm âlimlerinin tetkiklerine göre hurafeler yalnız halk tabakasının muhafaza ettiği eski dinlerin kalıntısı değil asrımızın islâm âlimlerinden Abdülaziz Çaviş "Hârût ve Mârût" hakkındaki âyetler üzerine müfessirlerin islâm dini için çok zararlı masallar anlattıklarından şikâyet ederek diyor ki : "Bil ki müfessirler bu konu üzerine hadisler, rivayetler ve isnadlar getirdiler. Bunlarla Kur'ân'a ve İslâm'a ne kadar çok zarar getirdiklerini bilmiş olsalardı bunlardan bir satır yazmadan kalemlerini kırarlardı.

إعلم ان المفسرين فى هذا الموضع اتوا باحاديث وروايات
واسانيد لو علموا مقدار ما جلبوا بها على القرآن والاسلام
من المصايب لحطموا اقلامهم دون تسطير شىء منها (2).

Gerçekten müfessirlerin bazısı isrâiliyat ile, yani Yahudilerin Tevrat, Talmud ve benzeri kitaplarından ve Sâmî kavimlerin folklor malzemelerinden faydalanmak suretiyle yaptıkları tefsirlere bilmeyerek bir takım hikâyelerin ve Kur'ân-ı Kerîm'in esas talimatına aykırı hurafelerin girmesine sebep olmuşlardır. Meselâ Hârût ve Mârufun, iki melek oldukları halde, günah işledikleri, hattâ puta taptıkları bundan dolayı ikindi ve akşam namazları arasında işkence edildikleri hakkındaki masal islâ-miyetin melekler hakkındaki talimatına aykırıdır. Bu, binlerce misallerden biridir. Bu gibi birçok hurafeleri cahil hocalar İslâm dininin hakikatleri imiş gibi halka anlatırlar.

1. *Eski Türk'lerde din*

(Türk'lerin câhiliyet devri)

Türk'ler Müslüman olduktan sonra mukaddes dinlerine eski dinlerinden ne gibi hurafeler kattıklarını ve bu eski dinlerinin bıraktıkları meş'um miraslardan hangilerini şimdiye kadar muhafaza ettiklerini öğrenmek için Türk'lerin eski dinleri hakkında bazı bilgilere sahip olmamız faydalı olur. Bununla beraber eski Türk'lerin dinleri hakkında pek az şey biliyoruz. Bütün bildiklerimizin en eskileri Çin yıllıklarında verilen malûmattan ibarettir. VI. asra âit oldukları tahmin edilen Yenisey ve VII - VIII. asırlara ait Gök Türk yazıtlarında da o devirdeki Türk'lerin dinî inançları hakkında pek az bilgi vardır.

Çin kaynakları Hunların kültüründen bahsederken tapınakları bulunduğunu zikrederler. Bu haberlere göre Hun Hakanının karargâhında bulunan tapmakta her yılın başında âyin ve tören yapılırdı. Bu âyine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederlerdi. Yılın beşinci ayında Lung -Çeng denilen şehirde toplanıp atalarına Gök Tanrıya, yer - su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharda atların iyi beslendiği zaman orman yanında toplanıp orman çevresinde dolaşırlardı. Hakan her sabah çadırından çıkıp güneşe, geceleri de aya secde ederdi.

Milâddan önce 121. yılda cereyan eden Hun-Çin savaşında Çinliler bu Hun beğinin karargâhını ellerine geçirmişlerdi; aldıkları ganimetler arasında bir altın put bulunuyordu. Çin yıllığının verdiği malûmata göre Hun beği bu putun karşısında Gök Tanrıya kurban sunardı (Hyacenth, Sobrani-yesvedeniy... 1, 15, 16, 32; Eberhart, Çin'in şimal komşuları 76 - 77).

Hunlardan sonra Orta Asyada devlet kuran türlü sülâlelerden ve uluslardan bahseden Çin kaynakları, bunların dinleri ve âdetleri arasında fark görmüyorlar.

Milâddan önce n. asırda Hunlara tâbi olan ve sonraları müstakil devlet kuran Wu - Huan ulusunun dini hakkında verilen malûmat Hunların dini hakkında verilen malûmattan farksızdır. (Hyacenth, I. 154, Eberhart, 48).

Milâddan sonraki III. asırda devlet kuran To-ba sülâlesi devrinde de Hunlar devrindeki din de-

vam etmiştir. Çin kaynağına göre Tuba'lar ilk baharın ilk ayında Gök Tanrıya, doğu tarafında bulunan tapınaklarında, atalarına kurban keserlerdi. Son baharın ilk ayında yine Gök Tanrıya âyin yaparlar ve kurban sunarlardı. Ataların tapınağı olarak bir taş oyarlardı. Kuzeydeki yurtlarından güneye göç ederken bu taş üzerinde Gök Tanrıya, yere, Hakanın atalarına kurban sunarlar ve âyinden sonra kayın ağacı dikerlerdi. Bu kayın ağaçlarından Tanrısal, kutsal bir orman meydana gelirdi.

VI. yüzyılda büyük Türk devletini kuran Gök Türk sülâlesi şamanist boyların yetiştirdiği soy idi. Bu sülâle devlet idaresinde millî yazı ve millî dil kullanacak derecede gelişmiş bir milleti temsil ediyordu, iyice gelişmiş olan bu kültür seviyesine rağmen VII - VIII. yüzyılların Gök Türk'lerinde bu günkü Altaylı şamanist Türk'lerde görülen iptidaî putların bulunduğunu yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu kaynaklara göre "Gök Türk'ler tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deriden yapılmış torbalar içinde saklarlardı. Bu suretleri iç yağı ile yağlarlar ve sırık üzerine dizerlerdi. Yılın dört mevsiminde bu putlara kurban sunarlardı (Eberhart, 87). Bu putlar bu günkü Altaylı şamanistlerin *tös,* yakutların *tanara,* Moğolların *ongon,* tesmiye ettikleri putlardır.

Gök Türk'lerin hakanlarından Toba-Han (572 -581) bir Çinli budist rahibin teşviki ile Buda dinini kabul etmiş, çok mutaassıp bir budist olmuştu. Hakanlarının kabul ettiği bu yeni din halk üzerinde ne gibi bıir tepki yarattığını açıkça bilmiyoruz.

Bu olaydan yüz elli yıl sonra yazılan Gök Türk yazıtlarının koyu şamanizm ruhunda te'lif edildiğine göre budizmin ancak Toba Hanın sarayına ve çevresindeki yakın beylerine mahsus din olarak kalmış olduğunu tahmm etmek mümkündür.

Dikkate değer ki Gök Türk yazıtlarında, şamanizm ruhunda te'lif edilmiş olmasına rağmen iptidaî şamanizmdeki kötü ruhlardan, keçeden yapılı putlardan ve bunlara benzer ilkel şamanizm unsurlarından kat'iyyen bahsedilmiyor. Bu kitabelerde zikredilen şamanizm unsurları *Gök Tanrı, yer - sîi,* çocukları ve hayvan yavrularını koruyan merhametli dişi ruh *Umay* ve defin törenlerinden ibarettir. Defin töreninde ağlıyanların yüzlerini parçaladıkları, kulaklarını ve saçlarını kestikleri zikrolunu-yor. (Orhun kitabeleri *II.* yazıtın güney tarafı *12.* satır: "Saçlarını, kulaklarını biçtiler"). Gök Türk'ler büyük Yog (yas) töreni ve âyinleri yaparlardı.

IX. yüz yıldan ibtibaren eski Türk'lerin dinleri hakkında İslâm - Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinde epeyce malûmat verilmeğe başlamıştır. Eski Türklerin defin ve yas törenleri İslâm kaynaklarında da, tıpkı Çin kaynaklarında anlatıldığı gibi, tavsif edilmiştir. Hicretin 110. yılında (M. 728) bir Türk kumandanının ve Hicretin 121. yılında (M. 739) Türk hükümdarlarından Kürsul Hanın ölümleri münasebetiyle yapılan defin

ve yas törenleri Tabarî'de (Cilt II, S. 1520, 1691) tavsif edilmiştir.

فقطعوا اذانهم و جردوا وجوههم يبكون عليه

Eski Türkler ölülerinin hatırasına büyük *aş* (ziyafet) törenleri yaparlar, zenginler yüzlerce hayvan keserlerdi (3). Hazırlanan yemeklerden bir kısmını ölünün mezarı üzerine dökerlerdi. Bu müşrik âdetinin izlerine doğu ve batı Müslüman Türk'leri arasında rastlandığı etnografya ve folklor meraklıları tarafından tesbit edilmiştir (4).

Eski Türkler cahiliyet çağında kişi oğlunun basit aklına hayret veren tabiat olaylarına taparlardı. Mahmud Kâşgarî (Divanü Lügat it-Türk III, 278 - 279, çevirme 377) *"Tanrı"* kelimesini izah ederken şöyle diyor : *Tanrı* - yüce ve ulu *Allah...* helak olası kâfirler göğe de Tanrı derler. Yine böyle büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her nesneye Tanrı derler. Bundan dolayı da buna benzer nesnelere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye de *tenrıken* derler. Bunların sapıklıklarından Allah'a sığınırız" (5).

Büyük İslam âlimlerinden El-Birûnî (uUljlVl 264) Oğuz Türklerinin bir pınar yanındaki yere [kayaya] ve üzerindeki izlere secde ettiklerini ve şayanı hayret bereketli olan bu pınarı şöyle tavsif ediyor (6):

[Tus ile Abraşehir arasında bulunan küçük göle benziyen] tatlı sulu bir pınar Kimâk ülkesinde Menkür denilen dağda bulunuyor. Bu pınar büyük bir kalkana benzer. Suyu kenarı ile bir seviyededir. Bu pınardan ordu içse bile suyu bir parmak kadar dahi eksilmez. Bu pınarın yanında [kayada] secde eden bir insanın ayak ve parmaklariyle elinin ve dizlerinin izleri vardır. Yine bir çocuğun ayak ve eşeğin tırnak izleri bulunuyor. Oğuz Türkleri bunları gördüklerinde yere kapanırlar [secde ederler]".

Eski Türklerde su kültü de çok yaygın olmuştur. XI. yüzyılda Irtiş ırmağı boyunda yaşıyan Ki-mâk kabilesi Gardizî'nin verdiği malûmata göre "trtiş ırmağına taparlar, su, Kimâkların Tanrısı derlerdi.

و مردمان کیماك آن آبرا بزرا: دارند اورا پرستند و چنین کویند
ایشان که آب خدای کیما کیان است (7)

Aynı müellif, Tügiş ve Çiğil Türklerinin bir dağı Tanrının makamı saydıklarını ve onunla yemin ettiklerini yazıyor (8). Mani veya Buda dininde oldukları halde dokuz Oğuzlar, ülkelerindeki büyük bir dağa taparlar. Ve o dağa kurban keserlerdi.

وفى بلاد التغز غزالجبل العظيم الذى هو جبال الارض و
فيه يدعون و يتقربون و يذبحون الذبايح (9)

Su kültü çok eski müşrik dinlerin kalıntısı olarak cihanşümul bir hurafedir. Bu hurafe Hırıs-

tiyanlarda da yaygın idi. istanbul'daki ayazmalar Bizans paganizminin hâtıralarıdır.

Cahil ve menfaatperest kimselerin bu eski cahi-liyet devrinin kalıntısı olan hurafeyi nasıl istismar ettikleri muhtelif îslâm memleketlerinde müşahede edilmiştir. Kazan vilâyetinde eski Bulgar merkezine yakın bulunan "Hocalar dağı" denilen dağda yapılan bid'atlerden Kazan'h bir din adamı şöyle şikâyet ediyor : "Cahil halk nerede bir dağ veya pınar görürse oraya bir kayın ağacı diker ve oraya "keramet" derler... "Hocalar dağı" nda bir pınar vardır. Hocalar "bu pınarın suyu zemzem kuyusun-dan geliyor; buradaki Kız dağı, Arafat dağı gibidir. Bu dağa çıkmak ile hac sevabı kazanılır." derler. Burada kurbanlar kesilir, ibadet yapılır." (10).

Dikkate değer ki, bu pınarı Rus köylüleri de kutsal sayarlar, buraya küçük bir tapmak yapmışlardır. Herhalde burası eski Bulgarların cahiliyet devrinden kalma bir tapınma yeri olsa gerektir.

Cahiliyet devrinde Türklerde su, pınar, dağ kültleri olduğu gibi orman ve ağaç kültü de çok yaygın olmuştur. Altaylı şamanist Türkler son yıllara kadar ağaç ve dağ kültlerini, eski devirlerdeki bütün âyinlerini teferruatiyle muhafaza etmişlerdir.

Kutlu ağaç kutlu pınarlar bilhassa kısır kadınların ziyaretgâhlarıdır. Kırgız kadınlarının şeriata aykırı bid'atlarından şikâyet ederek bu âdetleri şiddetle tenkid eden Molla Gazi şöyle diyor : "Sahrada tek başına biten bir ağaç, ya bir pınar, ya da büyük bir taş (kaya) bulunursa kısır kadınlar onu

ziyaret eder, kurban kesip orada geceyi geçirirler" (11). Ağaç kültünün izleri Anadolu'nun muhteMf bölgelerinde de tesbit edilmiştir. Adana civarında yaşıyan ahalinin âdet ve inançlarını tesbit eden bir öğretmen, Dörtyol ile Çay arasında bulunan bir ağaçtan bahsediyor. Halk bu ağaca "Cennet ana" derlermiş. Bu ağaç çocuk hastalıklarını tedavi eden kutlu ağaçtır. Hasta çocuk bu ağaca paçavra bağlar ve öper (12). Resmen Hıristiyan sayılan Yakut Türkleri son zamanlara kadar eski dinlerini (şamanizmi) bırakmamışlardır. Kısır Yakut kadınları kutlu saydıkları bir ağacın dibinde akboz atın derisi üzerinde yökünüp yer tanrısına yalvarıp dua ederler.

Müslüman Oğuzların ağaç kültü geleneğini muhafaza ettiklerini yalnız folklor'da değil, kitaplarda da görüyoruz. XV. yüzyılda tesbit edildiği tahmin edilen Dede Korkut kitabında Korkut Ata "Kaba ağacın kesilmesin!" diye dua ediyor. Geyikli Baba menkibesinde "Devletlü kaba ağaç" adiyle bir kavak ağacı zikrediliyor (Neşri tarihi, S. 168-170).

Cahiliyet devrinin orman kültü İranlı Karako-yunlu Alevî Türklerde tam canlı olarak yaşadığı müşahede edilmiştir. Profesör Gordlevskiy tarafından verilen malûmata göre (13) Maku hanlığının doğusunda yirmi altı köyden ibaret Kara Koyunlu Alevî Türkler vardır. Köylerinden birinin (Sofu köyünün) çevresinde bunların kutlu saydıkları bir orman vardır. Bu ormandan ağaç kesmek kesin olarak yasaktır, ilkbahar gelince Karakoyunlular bu ormanın ağaçlarına çiçekler bağlarlar, kurban keser-

ler ve kurbanların kemiklerini bu ormana gömerler. Orman için kesilen kurbanlık hayvan erkek hayvan olmalıdır... Bu ormana "Kara oğlan" derler. Ormanın ortasında kutlu ocak bulunur.

Bu müfrit Alevîler şamanizmnn orman kültünü hiç değiştirmeden muhafaza etmişlerdir. Umumiyetle Türk Alevîler eski Türk dini şamanizmin miras bıraktığı hurafeleri İslama bulaştırmışlardır. Şamanizm geleneklerini bilhassa halkla siki temasta bulunan ve halkın manevî ihtiyaçlarını tatmin etmekle meşgul olan cahil dervişler yaymışlardır. Hele Moğol istilâsından sonra samanlıktan yahut Budizmden yeni ayrılmış olan Müslüman Moğol ve Türkler şamanizm geleneklerini ve hurafelerini din unsurlarından sayan şeyh ve dervişlere çok bağlılık göstermişlerdir. 1403 yılında İspanya Kralı tarafından Semerkand'e, Timur sarayına gönderilen elçi Clavijo Anadolu'dan geçerken Erzurum çevresinde uğradığı bir dervişler köyünü şöyle tasvir ediyor : Pazar günü Deliler kenti denilen bir köye geldik. Bu Müslüman köyüdür. Zahidler gibi yaşarlar. Bunlara âşıklar denir. Hastaları tedavi ederler. Müslümanlar bunları ziyaret ederler... Bu âşıklar saç ve sakallarını traş ederler. Çırıl çıplak sokaklarda gezerler. Gece gündüz davul çalıp türkü söylerler. Evlerinin önlerinde hilâl resmi bulunan siyah bayrak asılıdır. Bayrağın altında geyik, koç, teke boynuzları asılı bulunur. Sokaklarda gezdiklerinde bunları beraber taşırlar... (Clavijo seyahetna-mesi. Rus İlimler Akademisi yayımı 1881, S. 151 -152) Clavijo'nun gördüğü bu dervişler muhakkak ki Müslümanlık ismi altında bir sürü şamanizm hu-

râfelerinıi yaşatıyorlardı. Sarı Saltuk, Barak Baba, Hacı Bektaş ve başka derviş şeyhlerin menkıbelerinde eski şamanizm unsurları İslâm unsurlarından daha çoktur. Saltuk menkıbelerini duymuş olan îbn Battuta onun hakkında şöyle diyor : "Badehu Baba Saltuk namıyle maruf bir belde'ye muvasalat ettik... Saltuk'un mükâşefe sahibi olduğu menkul ise de hakkındaki rivayet şer'i şerife mugayir görünüyor." (Şerif Paşa tercümesi, cilt 1 S. 386).

Bununla beraber şunu da itiraf etmeliyiz ki bu dervişlerin şamanist ve Budist Türkler arasında îslâmiyeti neşir ederek dinimize büyük hizmetler ettikleri de tarihî gerçeklerdir.

77. *Türklerin İslâm dünyası ile ilk temasları.*

Horasan ve Cürcan Türklerinin, yâni iran-Tu-ran sınırlarındaki ülkelerde beylikler kuran Türklerin, İslâm ordularıyle Halife Hz. Ömer zamanında (14 - 25) temasda bulunduklarına dair haberler mevcuttur, Tabarî'nin naklettiği bir rivayete göre Cürcan hükümdarı olan Sul-Türk İslâm kumandanı Suveys Îbn Mukarran ile Hicretin 18 (=639) yılında bir anlaşma yapmıştır (Tabarî. Leiden basımı, S. 2658). Bu rivayet doğru ise bazı Türk bey-liklerinin Islâmlarla teması Kadisiye zaferinden iki yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Mevsuk olan al-Madainî rivayetine göre Cürcane 30 (= 650) yılında Hz. Osman (25-35) zamanında Sa'id ibn al - As (14) tarafından fetih edildi ve Sul-Türk ile ilk muahedeyi o yaptı (Taba-

rî, Sh. 2827). Fakat Cürcan ahalisi muahede hükümlerine riayet etmediler. Nihayet 99 (= 717) Yezid ibn al-Muhalleb (15) Cürcanı tekrar zapted-di ve Müslümanlığı kabul eden Sul-Türk ile yeni bir barış sözleşmesi yaptı. Böylece Cürcan ülkesi kesin olarak islâm ülkesine ilhak edilmiş oldu.

Cürcan beyi Sul-Türk Kuteybe ibn Müslim al-Bahilî (16) ile iyi geçinmiş olsa gerek ki Yezid ibn al-Muhalleb "Allah Kuteybeyi kahretsin! Bunları [Türkleri] Arapların kalbinde bırakıp Çin seferine çıkmış" demiştir.

Horasan ve Toharistan Türklerinin islâmlarla teması bir rivayete göre 32 (= 653) yılında Sehr b. Kays al-Ahnef tarafından Balh üzerine yapılan akınlarla başlamıştır. Bu seferde al-Ahnef Toharistan Türkleri (Karluk kabilesi) ile çarpıştı; Balh çevresinde Türklere rasladı. Rivayete göre, bunlar al-Ahnef'e teslim oldular. Fakat al-Ahnef'in bu seferi bir akından ibaret olmuştur. Balh 42 (= 663) yılında Kays b. al-Hayşam tarafından zaptedildi. O, bu şehirdeki meşhur ve büyük Buda manastırlarını (Nevbaharı) yıktırdı. Bu tarihten birkaç yıl sonra Badgis beyi Nezak Tarhan isyan etti. Bu isyan 51 (= 671) yılında bastırıldı. Bu Balh bölgesindeki budistlerin mukavemeti çok şiddetli idi. Çin devleti de buradaki ahaliyi islâmlara karşı kışkırtıyordu. Buradaki mukavemeti kırmak için Araplar budist-leri de "ehl-i kitab" saymağa, Müslüman olup da sonradan eski dinlerine dönenlere şeriat hükmünü tatbik etmemeye mecbur oldular. Bu, islâm Hu-kuku'na giren yeni görüşler ve yeni fetvalar idi.

Bu rivayette adı geçen Nezak Tarhan Toharistandaki Türk yabgusuna (melikine) tâbi bir beydi, budist ya da ateşperest idi. Nezak Tarhan iran'ın son hükümdarı III. Yazdegerd (632-651)'in hayatına son veren faciada önemli rol oynayan adamdır.

Bu Nezak Tarhan ve Toharistan Türkleri ilk Horasan fütuhatı devrinde islâm ordularına karşı en çok mukavemet gösteren unsur olmuşlardır.

Nezak Tarhan ve Toharistan'm Türk hükümdarı (Yabgu), Merv şehri islâmlar tarafından alındıktan sonra islâm kumandanı al-Ahnef'in 32 (= 653) yılında Balh'a kadar yaptığı akınlar sırasında ona itaat ederek barış andlaşması yapmışlardı. Fakat bu andlaşma Kays bin al-Hayşam tarafından Balh'in zaptedilmesi tarihine kadar kâğıt üzerinde kalmıştır. Balh'm zaptından sekiz yıl geçtikten sonra Nezak Tarhan'm tekrar yakalandığını ve bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra onun gene affedildiğini görüyoruz. Bu devirde Horasan'daki Arapların kendi aralarında geçimsizlik başgöstermişti. Hele Abdülmelîk bin Mervan'ın (685-705) tahta çıkmasıyle bu geçimsizlik çok şiddetlenmişdi. Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyir (683 - 692) Horasan'a kendi adamlarını naip (vali-i umumî) tayin ediyordu. Horasan valisi Abdullah ibn Hazm (683-691) Abdülmelik'e bi'at etmekten istinkâf etti ve ona bi'at eden emirlerle savaştı. Horasan'ın İslâm devletine ilhakından yarım asır geçtiği halde yerli ahali İslâmlaşmaktan çok uzak bulunuyorlardı; Arapların kendi aralarındaki kavgalarını fırsat bilen yerli beylikler birer birer

istiklâl kazanmak hevesine kapıldılar. Araplardan da istiklâl dâvası güden emirler vardı. 691 yılında öldürülen Abdullah ibn Hazm'm oğlu Musa, Ter-mezde tam müstakil olarak hüküm sürüyordu. Ma-veraünnehir üzerine yapılmakta olan akınlar devam etmekle beraber İslâm ordusunda intizam çok sarsılmış bulunuyordu. İşte bu sırada devletin ve sülâlenin menfaati için hiçbir şeyden, hatta Kabe'yi tahrip etmekten bile çekinmeyen Haccac bin Yusuf Irak ve Horasan naibi (75 - 95 = 694 - 714) tâyin edildi; Horasan'a kendi yetiştirdiği kumandanlardan Kuteybe bin Müslim'i 705 yılında naib tayin etti. Kuteybe idareyi ele aldığı gibi Türklerin bulunduğu Balh, Çaganyan ve bütün Surhan - derya ırmağı havzasını itaat ettirdi. Nezak Tarhan ile tekrar barış andlaşması yaptı. Araplar arasında birliği temin ederek Maveraünnehir üzerine seferler yaptı. Maveraünnehir'in büyük ticaret şehri olan Bay-kend şehrini zaptetti.

Buhara'ya ilk islâm akını Abdullah bin Zey-yad tarafından (54 = 674) yılında yapılmışdı. Bu sırada Buhara hükümdarı Türk soyundan küçük çocuk Tuğşad adına anası Hatun memleketi idare ediyordu. Bu Hatun, oğlu Tuğşad'ın naibi sıfatiyle ülkesini onbeş yıl idare etti. Buhara ve bütün Sogd ülkesindeki beylikler Gök Türk Hakanlığı'nın himayesinde bulunan beylikler idi. Bu beylikleri bir Türk prensi veya yerli sülâlere mensup hükümdarlar idare ediyorlardı. Kuteybe Buharayı aldıktan sonra Tuğşad'ı "Buhar-Hudat" tâyin etti. Tuğşad Müslüman olmuş ve oğluna Kuteybe adını koymuştur.

Kuteybe Buhara ve Sogd ülkelerine yaptığı seferlerde Türk hakanlığı ordularıyle karşılaştı. Arapların Türk hakanlığı ordusuyla ilk karşılaşmaları 689 da olmuştu. Kuteybe'nin ilk Maveraünnehir seferi 88 (= 706) yılında oldu. Bu savaş aylarca devam etti. Bir rivayete göre Türk Hakanı'nın ken-d'si de bu orduda bulunuyordu. Bu çetin savaş sebebiyle Kuteybe Basra'ya haber gönderemedi. Haccac bin Yusuf tam 4 ay Maveraünnehir cephesinden haber alamadı. Çok merak ve endişe içinde kıvrandı, islâm ordusu'nun zaferi için bütün camilerde dualar yapılmasını emretti. Bu sırada Baykend şehrinin fetih haberi geldi.

88 (= 707) yılında islâm ordusuna Türkler, Sogd'lular ve Fergane'lilerden kurulmuş yirmibin kişilik Türk ordusu Türk Prensi Kür Baganun kumandasında Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman bin Müslim kumandasındaki kıtaya saldırdı. Bu Türk prensi Çin hükümdarı'nm kızından doğmuştu. Kuteybe kardeşinin yardımına tam zamanında yetişti ve Türkleri püskürttü.

89-90 (=708-709) yıllarında Kuteybe, Buhara ve Sogd ülkelerindeki beylikleri birer birer fethetmekte ve Türklerle çarpışmakta devam etti. Bu çarpışmalarda Türk hakanının ve oğlunun yaralandıkları hakkında rivayet vardır.

Kuteybe, Sogd meliki Tarhun ile Türklerin arasını açmağa muvaffak oldu, Tarhun ile Barış and-laşması yaptı. Bu sırada ayaklanan Nezak Tarhan ile Toharistan yabgusunu eline geçirerek idam etti.

91 (= 710) yılında Kuteybe, Demirkapı geçidini geçerek Keş ve Nesef şehirlerini zaptetti. Tarhun ile barış muahedesini yeniledi. Tarhun, Semerkand hükümdarı idi. Bu sıralarda Tarhun ayaklanan teb'aları tarafından öldürüldü, yerine Gurek geçti. Sogd ahalisi Türk hakanına müracaat ederek Araplarla savaşmak için yardım istediler. Kuteybe Tar-hun'un intikamını alacağını ilân etti.

Kuteybe 93 (= 713) yılında Buharanm iç kalesinde bulunan Buda tapmağını cami'e çevirdi. Bu yıl Türklerle çok çetin savaşlar devam etti. Türklerin gelmeleriyle yerli ahali islâmlara karşı derhal ayaklanıyorlardı. Kuteybe'nin gayretlerine rağmen Maveraünnehir'de İslâmiyet çok yavaş yayılıyordu. Sogd ülkesini tamamiyle islâm ülkesine katmak çok güç oldu. Arapların Horasan ve Cürcan'da temas ettikleri Türkler küçük beyliklere bağlı askerlerden ibaretti; Maveraünnehir'de ise büyük Türk Hakanlığı ordularıyle savaşmak icabetti.

Kuteybe 97 (= 715) yılında Türk ve Çin Hakanlıklarına karşı sefer yaparken Fergane'de kendi askerleri tarafından öldürüldü. Yerine Yezid ibn al-Muhalleb tâyin edildi. Bu emîr de Haccac'm yetiştirdiği emirlerden biriydi.

Aşras ibn Abdullah as-Sülâmi'nin Horasan ve Maveraünnehir valiliği zamanında (109-111=727-729) da Türk akınları devam etti. Aşras Maveraünnehir ahalisini İslâm'a davet etti. Dehkanlar ve yerli beyler Müslüman oldular. Aşras Müslüman olanlardan vergi alınmayacağını ilân etti. Yerli ahali

vergi vermemek için toplu halde derhal Müslüman oldular; fakat bu teşebbüs Horasan ve Türkistan'ın malî durumunu berbat etti. Hazineye hiç vergi gelmedi. Durumu düzeltmek için Aşras eski bir andlaş-ma gereğince alınması icabeden meblağı taleb etti. Halbuki bu eski andlaşma çoktan unutulmuştu. Halk ayaklandı. Bu kargaşalıktan faydalanarak Türkler tekrar saldırmakta devam ettiler. Başarısızlığa uğrayan Aşras'm yerine al-Cüneyd ibn Abdur-rahman tâyin edildi. (112 = 730) O, Türklerle karşılaştı. Bu sırada Hakan'ın oğlu sarhoş halde av avlamakta iken Müslüman askerleri tarafından esir alındı ve Halife Hişam'a (105-125 = 724-743) gönderildi.

Bu halife zamanında islâmlar Batı Türkleri (Türgeşler) ile savaştı. Bu Türklerin hakanı Solu Han islâm ordularına karşı uzun müddet, 119 (= 737) yılına kadar, mukavemet gösterdi. Araplar ■ona Ebul Mazahim (tos vurucu boğa) lâkabını taktılar.

islâmiyet Türklerin mukavemetine rağmen kuzey'e ve doğu'ya doğru yayılmakta ve ilerlemekte ■devam ediyordu. Türklerden küçük kabile başbuğları Müslüman oluyor ve Müslüman olmayan Türklere karşı mukaddes cihat yapıyorlardı. Muhaddis, zahit ve fakihlerden Abdullah ibn Mübarek (vefatı 176 = M. 792) gayrimüslim Türklere karşı savaşlara, gönüllü olarak iştirak ediyordu.

Horasan ve Maveraünnehir Türklerinde islâmlaşma vetiresi çok yavaş devam ediyordu. Hele bu-

dist, ateşperest, hırıstiyan ve manihaist cemaatlarının Müslüman olanları ancak sözde kalıyordu. Buhara hükümdarı Tuğşad, Kuteybe'nin teklifi ile 121 (== 709) yılında Müslüman olduğu, oğluna da Kuteybe adını verdiği, islâm fütuhatına büyük yardımlarda bulunduğu halde îslâm ibâdetlerine bir türlü alışamadığı rivayet edilmektedir, ölümünden sonra (739) cenaze ve defin törenleri Zerdüşt dinine göre yapılmıştı. Oğlu Kuteybe de islâm ordularına önemli yardımlarda bulunmuştur, ilk Abbasî halifesine karşı Buhara'da ayaklanan Şerik bin Şeyh adlı bir Arab'ın isyanını bastırmakta Ebû Müslim'in kumandanı Ziyad bin Salih'e yardımda bulunmuşdu. Bunlara rağmen Ebû Müslim onu Buhara ülkesinde İslâmiyetin gerilemesinden mesul tutarak idam ettirdi (133 = 751) Tuğşad'm ikinci Oğlu Bunyad Halife al-Mehdi (775 - 785) zamanında zındık al-Mu-kanna isyanına yardım etmekle itham edilerek idam edildi. Yetmişyedi yıldan beri Müslüman sayılan Tuğşad ailesinin islâmiyete gönülden bağla-namadığı bu zatların haltercümelerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Halife al-Mehdi zamanında Maveraünnehr'de meydana gelen al-Mukanna isyanına da (770 - 780) Türkler iştirak ettiler. Kular Tegin kumandasındaki seçkin ve muntazam Türk kuvvetleri Semerkant çevresinde faaliyette bulundular. Bu devirde sözde Müslüman sayılan ahalinin çoğu manihaist ve ateşperesttik geleneklerine çok bağlıydılar. Mazda-kıstlerin gizli teşkilâtı, resmen tanınmış olan mani-haizm dini perdesi altında sinsi çalışmalarına de-

vam ediyorlardı. Al-Mukannâ tarikatı da mazda-kizm'in bir kolundan başka bir şey değildi. O devirde Abbasî hilâfeti için büyük belâ Karmatlar ile gizli Alevîler teşkilâtı idi. İslâm memleketinin bilhassa doğu vilâyetleri daimî huzursuzluk içinde bulunuyordu. Burada Karmatlarla Alevîlerin propagandaları çok kuvvetliydi. Karmatların gizli teşkilâtından Fatimî mezhebi dâilerti istifade ediyorlardı. Abbasî Devleti için doğu vilâyetlerinin Türklerle sınırdaş olması da ayrıca olağanüstü önemli bir mesele teşkil ediyordu. Çünkü *Alevî* ve maz-dakistler Türklerin manihaist olan cemaatlerinde kendi propagandaları için mükemmel zemin bulmuşlardı. Semerkant'daki manihaistlerin İslâmlar tarafından takibata uğradıklarında Dokuz Oğuz Hakanı mukabele-i bilmisU olarak kendi ülkesinde bulunan Müslümanlara katliam yapacağını bildirerek Halife al-Muktedir'i (908-932) tehdit ediyordu. Diğer taraftan Ahsa şehrini eline geçiren Karmatların Başbuğu Ebû Tahir Süleyman al-Canna-bî (914 - 943) yakın bir zamanda Türkleri elde edeceğini ilân ederek.

سأملك اهل الارض شرقا و مغربا
الى قيروان الروم والترك والخزر

eliyordu. Bu çok mühim bir tehdit idi.

Al-Birunî'nin naklettiği bir habere göre Zerdüştî'ler kitaplarında yazılan bir kehânete inanarak 319 (= 931) yılında dünya hâkimiyetinin kendi el-

lerine geçeceğini ateşperestlere müjdeliyorlardı. Bu hâkimiyet Zerdüşt'ün zuhurundan bin beşyüz: yıl geçtikten sonra olacaktı. Bu müddet, tarihlere göre, İskender Takvimi ile 1241'de (yâni Milâdi 931'de) tamam olacaktı (17).

Al-Mukte£i ve al-Muktedir zamanlarında Müslümanların kendi aralarında da mezhep ve tarikat kavgaları alabildiğine alevlenmişdi. Mansur Hallacın ve Ibn al-Azakirî'nin muhakemeleri bu cereyanların halife'nin (18) sarayına kadar nüfuz ettiğini göstermiştir. Hülâsa Bağdat sarayı çok kötü durumda bulunuyor, o da bütün ümidini Türklere bağlıyordu...

Bu sırada Volga'daki Bulgar Türklerinin Müslüman olup Bağdat sarayına elçi göndermesi Halife al-Muktedir'in ümidini kuvvetlendirdi. Horasan'da çıkan Alevî isyanını bastırmakla büyük yardımı dokunan Türk Hakanı Buğra'nm hareketi de herhalde Bağdat sarayına malûm olmuştu. Türkleri bed-mezheplerden ve islâm düşmanlarından önce kazanmak lâzımdı. Halife al-Muktedir 309 (921) yılında büyük ümitlerle Türk ülkelerinden birinin hükümdarı olan Bulgar Hanına bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyet kalabalık Oğuz ve Başkurt Türkleri içinden geçip Bulgar Hanlığına geldi. Bu yıllarda Oğuz ve Başkurtlar daha Müslüman olmamışlardı, şa-manist idiler. Bu kavimlerin dinleri hakkında elçilik kâtibi İbn Fadlan epeyce malûmat vermiştir. X. asrın başından itibaren kalabalık göçebe Türk kavimleri arasında İslâmiyetin Müslüman tüccarlara vasıtasiyle ve barış anlaşmaları yoluyle yavaş,

yavaş yayılmakta olduğunu görüyoruz. Abbasî halifelerinim ve Samanoğullarmm hizmetine giren Türk beyleri ve askerleri Müslüman oluyorlardı ve Hilâfetin devlet teşkilâtında önemli mevki kazanıyorlardı. Hazar ordusundaki Harzemiler îslâ-miyeti Doğu Avrupa ülkesine kadar getirmişlerdi. Hazar hakanının Yahudi dininde olmasına rağmen ordusu Müslümanlardan ibaretti ve başkent olan Etil şehrinde bir cami de bulunuyordu.

Çok kaba iptidaî şamanizmden ayrılamıyan savaşçı Oğuz boylarının bile islâmiyetin tesiri altına girmekte oldukları gene ibn Fadlan'm kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Oğuzlar Müslüman tüccarlarının hatırı için, inanmadıkları halde, kelimeyi tevhidi söylüyorlardı.

(وسمعتهم يقولون لا اله الا الله محمد رسول الله تقربا بهذا
القول الى من يجتاز بهم من المسلمين لا اعتقادا لذلك)

Oğuz beylerinden Küçük Ymal unvanını taşıyan başbuğ evvelce Müslüman olmuş, fakat Oğuzlar "Müslüman olursan bize başbuğ olamazsın" diye itiraz ettikleri için İslâm'dan vazgeçmiştir. Oğuzların subaşı (kumandanı) Etrek b. Katagan Müslüman olan Bulgar hanının damadı idi. Sefaret heyetinin tercümanı da Müslüman olduğu anlaşılan bir Türk (Tegm at-Türkî) idi. IX. asrın sonlarında aşağı Sırderya (Seyhun) boylarındaki Müslüman Karluk ve Oğuz Türklerinden teşkil edilmiş askerî kıtalar Samanoğullarının hizmetinde bulunuyorlardı.

X. asrın ilk yıllarında o devirdeki Türk devletlerinden Karahanlılar ülkesinde İslâm ışığının Türk çadırlarına kadar girmekte olduğunu görüyoruz. Karluk Türklerinin daha önce, IX. asırda Müslüman olmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Kara-hanlı Hakanı Satuk Buğra Han (ölümü 955) Müslüman olup Abdülkerim adını almışdı. O sıralarda dörtyüz bin çadır aile îslâm dini'ni kabul etmiştir ki bu kadar büyük bir kitle halinde birden ihtida vakası İslâm tarihinde görülmemişti. İbn Fadlan'ın şamanist olarak tavsif ettiği kalabalık Oğuz boylarının da bu sıralarda islâmiyet'i kabul ettiklerini tahmin etmek mümkündür. 980 yıllarında, yâni ibn Fadlan'ın seyahatinden 50 - 60 yıl sonra Selçuk Oğullarını ve bütün ulusunu (19) Müslüman ve Eh-lisünnet mezhebinde görüyoruz.

Türk hakanının ve kavminin Müslüman olup Ehlisünnet mezhebini kabul etmeleri Irak ve Horasandaki Karmat ve başka bed mezhep ve zındıkların ümitlerini kırdı; İslâm dünyası çok büyük tehlikeyi atlatmış oldu. Oğuz ve Karahanlı Türklerinin bu tarihten itibaren islâm dinine ve devletine, Müslüman Türk Devleti olarak, büyük hizmetler devri başla-mışdır. X.—XI. asırlarda Türklerin islâm dinine yaptıkları hizmetlerin büyüklüğünü metheden hadisler uydurulmasına da sebep olmuştur. XI. asır âlimlerinden Mahmut Kâşgarî'nin "Divanü Lûgat-it-Türk" adlı eserinde naklettiği hadisler bu cümledendir (20). Bu rivayete göre, Hz. Resul, "Türk lisanını öğreniniz. Çünkü mülk (devlet) uzun zaman Türklerindir; Cenabı Hak diyor ki:' Benim bir ordum vardır. Onlara Türk adını verdim, onla-

rı Doğu'da yerleştirdim. Bir kavme gazap edersem onları (yani Türkleri) o kavmin üzerine musallat ederim." demiştir. Bu gibi hadisler, uydurma olmalarına rağmen, Türklerin o asırda İslâm dünyasında kazandıkları büyük önemi göstermesi bakımından çok mühim belgelerdir. Tarihî gerçektir ki Türkler Allah'ın gazap ettiği Karmatlar, mazdakist-ler ve bütün zındıklar üzerine musallat olup islâm hilâfetini ve İslâm dinini büyük felâketlerden kurtarmışlardır, işte bu durum birçok din adamlarının Türkler hakkında hadisler uydurmalarına vesile olmuştur.

Müslüman Karahanlılar devletinin çevresinde budist Uygur Türkleri, irtiş ırmağı boylarında şa-manist Kimâk, Kıpçak, Yabaku Türkleri bulunurlardı. Karahanlılar bu müşrik Türklere karşı cihad açıyorlar, bunları da Müslüman yapmak için uğraşıyorlardı. Bu cihadlar hakkında söylenen destanlardan bazı parçalar Mahmut Kaşgari tarafından tesbit edilmiştir. Bu destanlarda Müslümanların Buda tapmaklarını yıktıkları, putlarına hakaret ettikleri anlatılmaktadır. Bir parçada şöyle denilmektedir :

Beçkem (21) vurup atlara
Uygurdaki tatlara (22)
Hırsız yavuz itlere
Kuşlar gibi uçtuk biz Seller
gibi aktık biz
Kentler üze çıktık biz
Burhan (23) evin yıktık biz
Burhan üze s... tık biz.

Buna rağmen Turfan harabesindeki eski bir Buda mağara - manastırı Doğu Türkistan Müslümanları tarafından Ashab-ı Kehf mağarası diye mukaddes sayılarak son zamanlara kadar ziyaret edilmekteydi. X. yüzyılda Karahanlılar Devletinde İslâm dini devlet dini olmuş ise de Yedisu eyaletinde Nesturi hıristiyan cemaatı bulunuyordu. Bu cemaat Timur devrine kadar hıristiyanlıkta devam etmişlerdir. Bunlardan Türkçe yazılmış bir çok mezar taşları kalmıştır. Uyguristan beyliğinde yaşayan Türkler Buda dinîni Çağatay hanlarının Müslüman oldukları XIV. asra kadar koruyabilmişlerdir. Yâni Orta Asya'da İslâmiyet epeyce yerleştikten sonra dahi bu Uygur budistler dinlerini üçyüz yıl muhafaza edebilmişlerdir. Sonra bunlardan İslâmiye-ti kabul etmeyen zümre, Tibet ülkesine göç etmişlerdir. Sarı Uygur denilen budist Türkler bu göçmenlerin torunlarıdır. Tibet'lilerle komşu yaşadıkları halde eski Türk dilini muhafaza etmişlerdir. Böylece bu asırda Müslüman olmayan pek az Türk boyları kalmıştır.

CAHÎLİYET **DEVRİNİN KALINTILARI**

En eski maddî kültürün kalıntılarını, toprak altı muhafaza ederek çağımıza kadar ulaştırdığı gibi gelenekçi insan topluluğu da, en eski devirlerin manevî kültür kalıntılarını ruhlarının derinliklerinde sürükleyip zamanımıza kadar getirmiştir. Çağdaş kültürün en yüksek seviyesine ulaşan garb-*h* milletlerin halk topluluklarında dahi bu eski çağ-

lardaki inançların tezahürlerine şahit oluyoruz.. 1924 yılının başlarında Güney Fransa'da bir kız çocuğun Hz. Meryemi görüp görüştüğüne bütün Fransa köylülerinin inandığını ve kızın bulunduğu kö-

yün Katolik köylüler için bir ziyaretgâh olduğunu Paris gazeteleri yazmışlardı. Aynı yılın sonlarında Almanya'nın kültür merkezi olan Berlin civarında faaliyette bulunan Hans Shermutsry adlı bîr "Tabip" hastalarına afsun öğrettiği, üfürükçülükle yalan yanlış tedavi ettiği için Tempelhof mahkemesi

kararıyle bir yıl hapse mahkûm edildiğini 25. Mart. 1925 tarihli "Morgen Post" gazetesi yazıyordu. Son yıllarda İsveç'te faaliyette bulunan Engstrands adlı bir büyücü kadın bütün İsveç köylülerini kendine hayran etmiş, hastaları afsunlarla tedavi ediyormuş. ("Hürriyet" gazetesi 10. Ağustos. 1961).

Umumiyetle hurafelerden bugünkü ulusların hiçbiri tam olarak kurtulamamışlardır, mukaddes dinlerine de bu hurafeleri eklemişlerdir.

Bir dinin esas talimatı, muayyen şekiller almış âyinleri başka bir din ahalisine geçmediği halde hurafeler, bulaşık hastalıklar gibi bir din ehlinden başka bir din ehline çabuk ve kolay geçmektedir.

Meselâ kuzeydeki şamanist kavimlerin ağaç kültü Hırıstiyanlara geçerek noel ağacı adeti olmuş, şimdi de bazı Müslüman Türk ailelerine bu adetin yavaş yavaş geçmekte olduğunu görüyoruz. Hırıstiyanlar bu ağaç kültü'nü İsanın doğumu hakkındaki bir efsaneye bağlıyarak kitaba uydurmuşlar ve ona dinî bir mahiyet vermişlerdir.

At nalını uğur saymak âdetinin de Türklere İtalyanlardan geldiğini iddia eden etnograflar vardır. Mavi boncuk ve "Maşallah" nazarlıklarının *Ramlara* Türklerden geçmiş olduğunu Pavlaki isminde bir aydın vatandaş söylemişti. İstanbul "ayazma" larmı kutlu saymak âdeti de Müslümanlara Rumlardan geçmiştir. Bu hurafe, Türklerin eski dinlerindeki kutlu pınar kültüne de uygun düşmüştür.

İslâm dinini kabul eden bütün uluslar bu mübarek dine atalarından kalmış birçok hurafeleri sokmuş olduklarını yukarıda bahis konusu etmiştik. Mühtedi yahudiler Talmud masallarını bazı müfes-sirlere ve muhaddislere rivayette bulunmuşlardı. Hıristiyanlardan Müslüman olanlar da yahudiler-den geri kalmamışlar, hıristiyanlığa mahsus hurafeleri getirmişlerdir. Türk ulusları da İslâmiyeti kabul ettikten sonra eski cahiliyet devrinden kalma birçok görenek ve geleneklerini islâm dininin emirleri imiş gibi muhafaza etmişlerdir. Bu etüdümüzde bu hurafelerden en yaygın ve İslâm dininin esas talimatına aykırı olanlarından birkaç misâl vererek bunların menşelerinden bahsedeceğiz.

Yaygın hurafelerden biri türbelere, kutlu sayılan ağaç ve çalılara paçavra bağlamak âdetidir. Bu âdet bütün Türk dünyasında Altaylardan Akdenize kadar uzanan geniş sahada tesbit edilmiştir. Bu âdetin Müslümanlıkla hiçbir ilgisi yoktur.. Eski cahiliyet devrinden, küfür ve şirk dünyasının karanlıklarında yapılan ilkel putperestlik âyinlerinden kalmış bîr hâtıradır. Bu paçavra bağlama âdeti Kuzey ve

Orta Asya uluslarının eski dinleri olan şamanizme mahsus önemli unsurlardan biridir. Bu âdet çağdaş Altaylı şamanistlerden son yıllara kadar devam etmiştir. Onlara göre bu âdet çok önemli bir dinî âyindir. Şamanist Türklerin inanışlarına göre her dağın, her kutlu pınarın, göl ve ırmakların, kutlu ağaç ve kayaların "izi" leri (yani sahipleri) vardır (24).

Çağdaş Altaylı şamanistlerin inandıkları iziler Gök Türklerin bıraktıkları yazıtlarda toptan "yer-su" ile ifade edilmiştir. Gök Türkler bu "yer-su" denilen ruhları Türk yurdunun koruyucusu sayarlardı. Altaylıların şamanizminde bu "yer-su" terimi muhafaza edilmiştir. Şamanistlerin dualarında
"Yer-suyum bizi yarlığa!" diye bu izilere (yani sahiplere) hitap edilmektedir. Altaylı şamanistlerin inançlarına göre bu iziler kişi oğlundan kurban isterler. Kurban sunmayanlara zararları dokunur. Bu ruhların çok kanaatkar olduklarına inanılır. Bunları bir paçavra parçası, bir tutam at kılı, hattâ kurban niyetiyle atılan bîr taş ile de tatmin etmek mümkündür. Ençok beğendikleri kurban (armağan) paçavra parçasıdır. Altaylılar bu paçavra parçasına "yalama" derler. Moğolistandaki Tuba (Uryanha) Türkleri sözde budist oldukları halde tapmaklarının önünde bulunan ağaca yahut direğe paçavra parçası bağlamayı ihmal etmezler.

Türklerin büyük çoğunluğu islâmiyeti. kabul ettikten sonra da bu eski müşriklik devrindeki

inanç ve göreneklerini büsbütün bırakamamışlardır. Orman, ağaç, su, kaya "izi" (sahip) lerine başka bir isim altında kurban sunmaya devam etmişlerdir. Tanrının dostları sayılan ölülerin türbe parmaklıklarına, kutlu sayılan ağaç ve çalılara nezir niyetiyle paçavra parçası bağlamak âdeti, gerçek din adamlarının yasak etmelerine rağmen, zamanımızda bile müşahade edilmektedir.

Erzincanda Salihiye camii imamı 8.10.1929 tarihinde bana yerli halkın inançları hakkında bazı malûmat verirken şöyle demişti : "Halkımız arasında şer'i şerife uymıyan âdetler çok... Ağaçlara paçavra bağlama bu hurafelerden biridir. Ama bu âdet kadınlar işidir. Kulak asma!" Hafız Hasan ile Kuyumcu Mustafa Nuri ise "Bu âdet erkekler arasında da var" dediler. Bu gelenek ve inanç Türkiye'nin muhtelif yerlerinde, hattâ İstanbul gibi dinî kültür merkezlerinde bile, tesbit edilmiştir.

Bu hurafeden bahsederken ibn Sa'd'in Hz. Ömer'in bir emri hakkındaki şu rivayetini hatırlamak yerinde olur : Rıdvan bey'ati ağacının شجرة بيعة الرضوان yanına gelip namaz kılan Müslümanları gören Hz. Ömer (R.A.) bunları korkuttu sonra bu ağacın kesilmesini emretti, ağaç kesildi (25).

Türbelere mum yakma âdeti de eski cahUiyet çağından kalma âdetlerden biridir. Eski çağlarda yalnız evliya sayılanların değil, başka ölülerin de mezarlarında yahut öldükleri yerde mum yakmak

yahut ateş yakmak bir nevi kurban sayılırdı. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kırgız-Kazaklar arasında ve bazı Türkistan şehirlerinde ölülerin en son bulun duğu yerde mum yakma âdeti vardı. Kırgız Kazak Müslümanları arasında yaygın hurafelerle yıllarca mücadele eden Molla Gazi adlı bir hoca manzum risalesinde bu hurafeden de bahsediyor. Ona göre Kırgız-Kazaklar ölünün ruhu için kırk tane mum hazırlar ve hergün bir tanesini yakarlar. Bu âdete okadar bağlanmışlardır ki Kuran hatim ettirmekten daha sevaplı bir ibâdet sayarlar. (Kazak ahvali... sh. 6).

Bu âdetin eski müşrik dinlerinden kalma bir âdet olduğu malûm ise de en eski menşei karanlıktır. Arkeologların çoğu bu âdetin ilkel ateş kültü ile ilgili olduğunu iddia ederler, yâni ateşperesttik ten kalma bir âdet olduğu tahmin edilmektedir. Hıristiyanlıktan önceki Helenler ve Romalılar mezarlarda ve mezar taşlan üzerinde meşaleler yakarlardı (26). Hıristiyan olduktan sonra da bu âdetlerini bırakmadılar. Bu paganizm kalıntısı hınstiyan din adamları tarafından "kitaba uydurulup" mum yakma âdeti hınstiyan dinî âyinlerine sokuldu. Hıristiyan din adamlarının izahlarına göre güya bu âdet ilk hınstiyanların karanlık mağara ve Katakomplarda gizlice ibâdet ettikleri zaman yaktıkları mum. ve meşalelerin hâtırası imiş...

Müslüman Türklere bu mum yakma âdeti muhakkak ki hıristiyanlar vasıtasiyle geçmiş. Anadolu Türkleri daha Orta Asya'da bulundukları çağlarda bu âdeti oradaki Hıristiyan cemaatlerinden almış ol-

maları mümkündür. Bizans kültür merkezlerini fethettikten sonra bu âdeti bir dinî âyin unsuru haline getirmişlerdir.

Müslümanlar arasında en korkunç hurafelerden biri muska (nuska) ve tılsımlara inanma âdetidir. Her türlü muska ve tılsımların menşei putperestliğin en ilkel şekli olan fetis'tir. ilkel kişinin inancına göre bazı nesnelerde uğur veya uğursuzluk bulunur; uğurlu saydığı nesneyi boynuna asar ya da yanında taşır. Bu nesne bir taş parçası, bir bitki, bir mavi boncuk, garip görünen bir böcek, kurt dişi, ayı ya da kartal tırnağı olabilir. Bu "muska-tılsım" ların hastalıklardan, nazardan, göze görünmez belâ ve kazalardan koruduklarına inanılırdı. Sonraları bu inancın daha ileri gelişme safhasında dinî formüller ya da garip işaretler yazılan kâğıt parçaları eski fetişlerin yerini tutmuştur.

Eski Romalılar (Plinius'e göre) zehirlenmekten korunmak için esrarengiz işaretler yazılmış muska - tılsımlar taşırlardı. Tılsım-muskalarm en eski şekli Mısır'lılarda bulunmuştur. Din adamları, bu muska-tılsım hurafeleri, yâni eski putperestlik kalıntıları ile çok eski zamanlarda da mücadele etmişlerdir, israil peygamberleri fetiş - tılsımları kesin olarak yasak etmişlerdir. Ahdiatik'in rivayetine göre Yakup peygamber ehli beytine ve yanında bulunanların hepsine şöyle hitap etti : "Yanlarınızda bulunan garip tanrıları defediniz, kendinizi temizleyiniz, giyimlerinizi de değiştiriniz." Onlar dahi garip tanrılarının hepsini ve kulaklarındaki küpeleri çıkarıp Yakuba verdiler, Yakup onları Sekim

yanında bulunan çitlembik ağacının altına gizledi (Tekvin, 35, âyet 2-4). Bu metindeki "garip tanrılar" fetişler mahiyetindeki tılsım - muskalardı.

Hıristiyan din adamları da "muska - tılsım" taşıma, saklama âdetiyle mücadele etmişlerdir. 366 yılında toplanan Laodice dinî kurultayı muska -tılsım taşımayı yasak eden bir karar ilân etmişti. Fakat hıristiyan cemaatı bu muska - tılsımlardan bir türlü vazgeçmiyordu. VIII. yüzyılda Papa II. Gregoare bu hurafe ile şiddetli tedbirler alarak seleflerinin yolunda yürüdü. Fakat halk bildiğinden, atalarından gördüğünden şaşmıyordu. Nihayet hı-ristiyan din adamları bu hurafeye taviz vermeye mecbur oldular : Muska - tılsımların yerine haç, hı-ristiyanlık sembolü olan balık resmi, "Agnus Dei" yazılı levhacıkları taşımayı tavsiye ettiler ve halkı buna alıştırdılar. Yani eski fetişizm yeni bir şekil alarak devam etti.

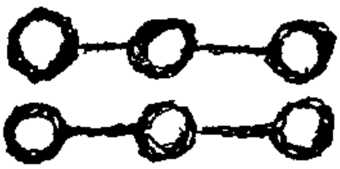
İlkel topluluklarda fetişizm cihanşümul bir kültür merhalesi olduğu için bunun kalıntısı olan muska - tılsımlara inanma da cihanşümul olmuştur.

Eski cahiliyet devrinde yaşamış olan Türk uluslarında da muska - tılsımlar kullanmak âdeti ve bu tılsımların her türlü belâ ve afetlerden koruyacağına inanma çok yaygın olmuştur. VIII - XIV. asırlarda budist ve manihaist Türklerin yaşamış oldukları Doğu Türkistanda yapılan arkeoloji araştırmalarında elde edilen malzeme arasında tılsım -

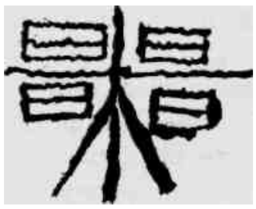
muskalar (muhtelif dinî formüller yazılı levhalar, tahtalar, kazıklar ve ağaç kabukları gibi şeyler) bulunmuştur.

Budist Uygurların dinî kitaplarında da tılsım şekillerine raslanmıştır. Bunlardan üç şekil Alman türkologu F.W.K. Müller tarafından neşredilen eski Türkçe Uygur metinlerinden birinde izahlariyle gösterilmiştir. "Uigurica" II, S. 99-100).

Bu üç tılsım ve izahları şöyledir :

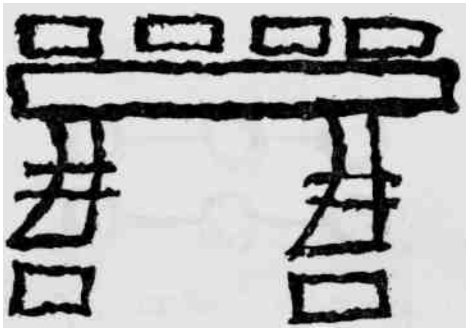

Bu tılsımın faydası eski Türkçe ile şöyle açıklanıyor : "Bu vu (27) etözde tutsar ad mangal bular, kop kösüs kanar (bu tılsımı bir kimse yanında tutarsa rahat ve saadet bulur.) Tisi tınlıg bu vu etözünde tutsar ucuz togurur (= bir kanlı dişi, canlı [kadın] bu muskayı vücudunda tutsa -sak-lasa- kolay doğurur, rahat ve sevinç bulur).

"Kayu kişi baş ağrığ bolsar bu vu borga tokıp içsin (= bir kişinin başı ağrıyor ise bu tılsımı şaraba karıştırıp içsin).

"Bars yılın kişi bu vu tutsar uzatı uzatı ma-nalıg bolar (= pars yılı [doğmuş?] kişi bu tılsımı saklarsa çok mesut olur).

"Kayu kişinin yılkısı öküş ölser bu vu kapıgka yapşursun (= Herhangi kişinin hayvanları çok ölüyor ise bu tılsımı kapıya yapıştırsın).

X. yüzyılda Türk ulusları büyük bir topluluk halinde İslâmiyeti kabul ettikten sonra eski cahi-liyet dinlerine hizmet eden kam (şaman) 1ar, bu-dizm ve manihaizm papasları kendi mesleklerini ortadan kaldırmakta olan yeni dine (İslama) karşı mukavemet göstermek istemişlerse de yeni dinin sağlam yerleşmekte olduğunu görerek bu dinin yarattığı ortama intibak etmeyi daha kârlı bulmuşlardır. Bunlar kendi mesleklerini kurtarmak için Müslümanlar arasında revaçta olan hurafelerden

faydalandılar. Zaten Arapların kendileri de cahili-yet çağının birçok âdet ve inançlarını, islâm dininin şiddetle yasak etmesine rağmen, muhafaza ederek Türkistana kadar götürmüşlerdi. Cahiliyet Araplarında sihir, afsun ve tılsım gibi hurafeleri

ifade eden azâim (عزايم), tivele (التولة)

rukye (الرقيه) temime (التميمه) neşre (النشره) ra'b

(الرعب) ve başkaları gibi bir çok terimler vardı.

Bu terimler, cahiliyet Araplarında olan mâna ve muhtevalariyle Orta Asyaya sokuldular. Yerli şaman ve sapık rahipler, Müslümanların cahil tabakasına bulaşmış olan bu hurafelerden faydalanmışlardır.

Türk hakanlığında islâmiyet temelli olarak yer-leştiğinden bir asır sonra telif edilen dinî ve siyasî ahlâk kitabı "Kutadgu Bilig' de müellif "muaz-zim" leri (üfürükçü ve muskacıları) cemiyet için gerekli bir sınıf olarak kabul ediyor ve şöyle diyor ;

Bularda basa 'keldi afsuncılar, Bu
yel yeklik igke bu ol emçiler,
Bularka yime-ük katılgu herek, Bu
yel yeklikke okıtgu kerek!

(= Bunlardan -yani hekimlerden- sonra afsuncular geldi, cin, peri (ruh) hastalıklarını tedavi eden bunlardır. Bunlara katılmak, ruh ve şeytan hastalıklarına okutmak gerek).

Sonra bu afsuncularla hekimler (fen adamları) arasındaki münasebetten bahsederek diyor ki :

Otacı onamas muazzim sözin, Muazzim otacığa evrer yüzin, Ol aymış otuğ yese iğke yarar, Bu aymış bitig tutsa yekler nar.

(Hekim, üfürükçünün sözünü beğenmez, üfürükçü hekimden yüzünü çevirir. O [hekim] "ilâç yerse hastaya iyi gelir" demiş; bu [üfürükçü] "muska tutsa -yani yanında bulundursa- şeytanlar ırak olur" demiş).

"Kutadgu Bilig" müellifi vezir Yusuf Has Ha-cıb'ın sözlerinden anlaşılıyor ki; XI. asırda eski kam (şaman) 1ar ve üfürükçü budist rahipleri kendilerine arapça "muazzim" demişler ve eski muska ve fetişlerini yeni dinin formülleriyle değiştirmişlerdir. Bu cahiliyet hurafelerinin muhafızları olan kamlar ve budist rahipler islâmla temasa geldikleri ilk günden itibaren eski hurafelerine, Ku-rân-ı Kerîm'den âyetler katarak, islâmî renk vermeye muvaffak olmuşlardır. Eski şaman afsunlarına Kabe, Levh-i mahfuz, ârş ve kürsî, zemzem isimlerini karıştırmışlardır. Doğu Türkistanda faaliyette bulunan "azaimcılar" bu "meslek" lerinin Hz. Fatıme (R.A.) tarafından kurulduğunu "isbat" eden bir "risale" tertip etmişlerdir ("Risale-i Perihan").

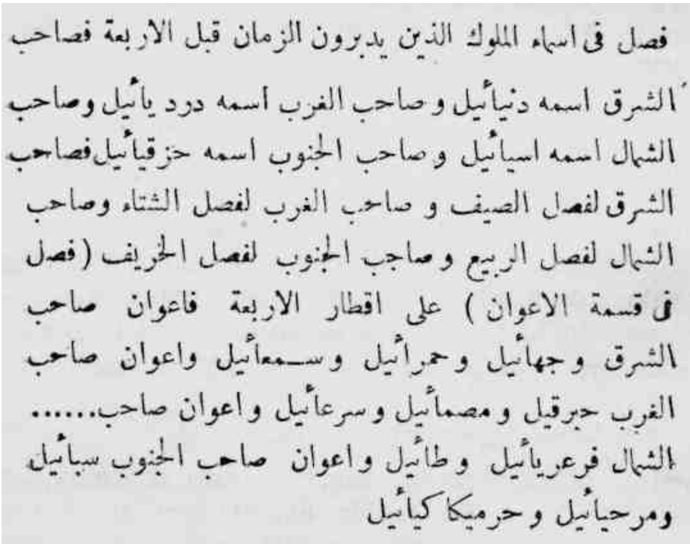
⁂

Çağdaş Müslümanların cahil halk tabakası içinde faaliyette bulunan afsuncu, muskacı, dolandırıcıların ellerinde en eski Babil ve Mısır müşriklerinin ve eski Türk budist ve şamanistlerinin kullandıkları put, afsun ve tılsımlardan hiç farkı olmı-yan tılsımlar ve afsunlar öğreten pek çok kitap ve risaleler bulunmaktadır. Bu kitap ve risalelerde düşmanı öldürmek, mal ve mülkünü imha etmek, birinin kalbini celp ve teshir etmek, servet ele geçirmek, cin ve melekleri kendi hizmetinde kullan-mak gibi işler için afsunlar ve tılsımlar öğretilmektedir. Bu saçma sapan afsun ve tılsımların kudretine sadedil ve cahil müminleri kandırmak maksa-diyle Kuran-ı Kerim'den âyetler, esma-i hüsnâ ve mübarek dualar karıştırılmıştır. Bu kitaplarla Doğu Türkistan azaimcilerinin "Risale-i azaimhan" la-rı ve Altay şamanistlerinin afsunları arasında fark yoktur.

Bu türlü kitaplardan Arapça "Şems-ül-maarif-il-kübra شمس المعارف الكبرى 485 sahife olup Mısır-da basılmıştır. Müellifi VII. hicri asır şeyhlerinden Ahmed b. Ali al-Bûnî'dir (28). Bu kitapta dört yüze yakın tılsım şekilleri bulunur. Bu kitapta öyle şeyler vardır ki bunları dini bütün bir müminin yazmış olduğuna inanmak güçtür. Meselâ, 52 nci sahifedeki

« فصل في اسماء الملوك الذين يدبرون الزمان » (Zamanı idare eden hükümdarların isimleri faslı) bu bakımdan dikkate değer. Bu fasılda anlatıldığına göre yılın dört mevsimini idare eden dört sahibi vardır. Bu

sahipler dünyanın dört tarafında bulunurlar. Doğu sahibinin adı Danyaildir. Yaz mevsimini idare eder. Batı sahibinin adı Dardyaildir. Kış mevsimini idare eder. Kuzey sahibinin adı Asyaildir. Bahar mevsimini idare eder. Güney sahibinin adı Hazkıyail-dir. Güz mevsimini idare eder. Bu sahiplerin de yardımcıları (الاعوان) vardır : Doğu sahibinin yardımcıları - Vechail, Hamrail, Sama'ildir. Batı sahibinin yardımcıları - Habrkıl, Masmail, Sar'aildir. Kuzey sahibinin yardımcıları - Far'aryil, Taildir. Güney sahibinin yardımcıları Sabail, Marhiyail ve Hamrmikakiyaildir...

فصل فی اسماء الملوك الذين يدبرون الزمان قبل الاربعة فصاحب
الشرق اسمه دنيائيل وصاحب الغرب اسمه درديائيل وصاحب
الشمال اسمه اسيائيل وصاحب الجنوب اسمه حزقيائيل فصاحب
الشرق لفصل الصيف وصاحب الغرب لفصل الشتاء وصاحب
الشمال لفصل الربيع وصاحب الجنوب لفصل الخريف (فصل
فی قسمة الاعوان) علی اقطار الاربعة فاعوان صاحب
الشرق وجهائيل وحمرائيل وسمعائيل واعوان صاحب
الغرب حبرقيل ومصمائيل وسرعائيل واعوان صاحب......
الشمال فرعريائيل وطائيل واعوان صاحب الجنوب سبائيل
ومرحيائيل وحرميكا كيائيل

Sonra her mevsime göre dualar öğretilmektedir, ilkbaharda yapılacak dua şöyle başlıyor :

بسم الله الرحمن الرحيم اقسمت عليك يا تيائيل و اعوانك
فرحوئيل .... وطاحول الرياح وماسول و ميسور وطش
وعلى الشمس والقمر

Her mevsim için böyle and ile acayip ve garip isimler zikrolunuyor ki bunlar meleklerin adı imiş.

(واسماء الملائكة يدبرون الزمان)

Bu "sahip" ve "yardımcı" lara bazan "melek" bazen "melik", bazan da "ifrit" denilmektedir.

Bu kitaptaki "melek" isimleri ve afsunlar cahil halkı inandırmak ve korkutmak için uydurulmuş hezeyanlardır, örnek olarak birkaç "melek" ismi alalım. Hımtıhılgıyail, Hımtıyail, Similhiyail, Ticyail, Şelkail, Hırhıyail, Mıhırkail, Sıfıryaıl, Tu-yail ve başkaları...

İfrit, cin isimleri de korkunç kelimelerdir: Hışıtışalkikuş, Keşikşeliğuş, Bıhelhelşıtuş v.b.

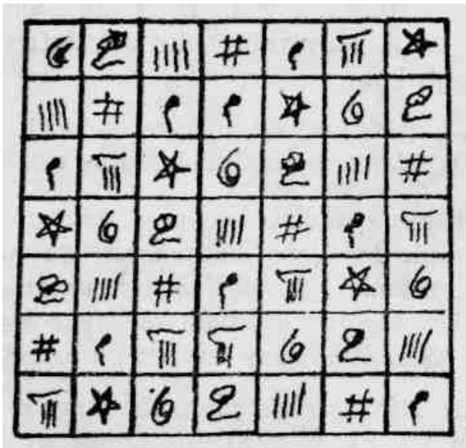
Öğrettiği afsunlara gelince; bunlar mezkûr şeytanî isimlerden daha korkunçtur. Şu muhabbet afsununa bakınız: *Beheltif Seltığ azmatun atvan hekeş bıkaş Myuruş behliyur alarMyaz hıyurş yanış alşılc alşkum mihranş başılhıt burunkus...*

Hiçbir dil ile izahı mümkün olmıyan bu saçma sapan sözlere bazı âyet-i kerimeleri karıştır-

maktadır ki, böylece bu saçmalara dinî nitelik vermek istemektedir. Müellife göre, bu manasız saçma kelimeler "nuranî isimler" imiş... Afsunlardan biri şöyle başlıyor : بحق هذه الاسماء النورانيه *tıhtıf lıalışkathud hilşılcthur bahif tayhup hin lahş-taf ifar kelşi li ismihi fe ecabe küllü hayyin lidâve-tihi tırfıkış hışrat veytaş küllü şeyin hilnali'eşlli-mut hu'tşuhış...*

Bu kitabın içindekiler dörtyüzden fazla tılsım ve binlerce böyle hezeyan afsunlardan ibarettir. Bu tılsım ve afsunlardan aşağıda vereceğimiz örnekler bu kitabın ve bu gibi kitapların mahiyeti hakkında açık bir fikir verebilir.

Çok büyük işler yapmıya muktedir olan tılsımlardan biri şu tılsım imiş (sah. 86) :

Fâsık düşmanı öldürmek için yapılan tılsımın şekli (sah. 287) :

Şu tılsım yazılarak hastaya içirilirse şifa bulacakmış. Düşmanı öldürmek için afsunla beraber kullanılacaktır. Şekil şöyledir (s. 372) :

٢٣٤	٣٢٧	٢٣٢	٢١٧
٢٣١	٢١٨	٢٢٢	٢٢٧
٣١١	٢٢٤	٢٣٥	٢٢٢
٢٣٦	٢٣١	٣٢٠	٢٣١

Bu afsunlu tılsım muhabbet celbi için kullanılır (s. 196) :

Bu türlü kitaplardan biri de, "Kenzül-havas Keyfiyet-i celb ve teshir" adlı Türkçe yazılmış dört ciltlik (920 sah.) kitaptır, ilk üç cildi 1332 yılında İstanbulda basılmıştır. Bu kitabın müellifi "es-seyyid" Süleyman el-Huseynî eserini okuyucu müs— lüman kardeşlerine şöyle takdim ediyor:

"Âyat-i Kuraniye ve esma-i şerife-i hüsnânm kaza-i hacat, teşfiye-i emraz, celb-i menafi, keşf-i gaib, teshir-i kulub gibi havass-i mubareke-i mü-cerrebeleriyle evliya-i kiram ve meşayih-i izam kad-dese Allahü esrarehüm hazaratının tertip buyurmuş ve seyf-i katı' gibi tesiratı bittecrübe tahakkuk eylemiş evrad-i celilerini ve bazı vafk ve hava-tim-i mübarekeyi cami bir eserdir."

"Es-Seyyid" Süleyman el-Huseynî'nin bu eseri, Ahmed el-Bunî'nin "Şems-ül-Maarif" inin Türkçeye

çevrisinden ibarettir. Bununla beraber başka kitaplardan yahut kendisinden bazı "mücerrep dualar" da ilâve edilmiştir.

Görülüyor ki tılsımlar, harfler ve rakamlar ile yapılmaktadır. Afsun ve tılsım kitaplarına göre harfler ve onların ifade ettikleri rakamlar tabiat-üstü esrarengiz kudrete mâliktir. Harfler "ebced, hevvez" deki sıraya göre adet ifade ederler...

Yazı tarihi tetkikleriyle isbat edilmiştir ki, "ebced, hevvez..." aslında hecâ harflerinin sırasını göstermek ve sırf harfleri hatırda tutmak için tertip edilmiş, manasız sözlerden (mühmelât) ibarettir. Her şeyde esrar arayan uydurma meraklıları bu "ebced" deki mühmelâtm Şuayib peygamber zamanında yaşamış olan altı Medyen hükümdarının adları olduğunu söylemişler ve yazmışlardır. "Kele-men" de bunların başkanı imiş, "Ebced" bir rivayete göre Yunan hekimlerinden birinin adı imiş... Halbuki bu "ecbed..." Aramı alfabesindeki harflerin sırasını gösteren manasız sözlerdir. Bu alfabe sırası Aramîlerden, Nabatîlara ,onlardan da cahili-yet çağı Araplanna geçmiştir. Ayni kaynaktan gelen İbranî, Süryanî, Yunan ve Lâtin alfabelerinde de bu sıra, gelenek olarak, muhafaza edilmiştir (29). Araplar, biri birine şekil bakımından benzeyen harfleri yanyana koymak maksadiyle bu "a, b, c" sırasını bozmuslarsa da, eski sırayı "abced hevvez" altı mühmelâtmda muhafaza etmişlerdir. Harfleri, rakam gibi kullanırken de bu "ebced" deki sıraya riayet etmişler ve Arapçaya mahsus **altı**

harf için de iki mühmel söz uydurup (ثخذ ضظغ) ilâve etmişlerdir.

Yukarıda adı geçen üfürükçülük kitaplarında gördüğümüz harflerin büyük bir kısmı esma-i hüs-nâ harfleri ve rakamları da, bu harflerin "ebced" hesabına göre ifade ettikleri sayıyı göstermektedir. Bazı tılsımlarda ise, bu "ebced" hesabı tutmuyor.

İslâm dininde yasak olan, hattâ şirk sayılan (30) bu tılsım ve afsunların menşei hiç şüphesiz Yahudilerin "Kabbalah" dedikleri mistik ve iskolâs-tik (karanlık) felsefeleridir. Bu felsefeye göre, Yahudi alfabesindeki 22 harfin (31) ve ifade ettikleri adetlerin (rakamların) mistik ve sıhrî mahiyetleri vardır. Din kitaplarında zikredilen Tanrı adları ve sıfatlarının harflerini iyi kullanmak şartiyle, her türlü harikalar yaratmak mümkündür. Bu "kabbalah" marifetleri nesilden nesile, gizli bilgi olarak, seçkin çömezlere öğretilirdi. "Kabbalah" terimi de rivayet", "gelenek" demekti. XIII. asırdan sonra kitap halinde yazılmıya başladı. İspanya ve Güney Fransadaki en cahil Yahudiler arasında yayıldı. İspanya Yahudilerinden Müslümanlara geçti. "Ashab-ı tılsımatm mesleğine sülük etmiş" (32) olan Cezayirli Ahmed el-Bûnî herhalde İspanya kabbalist-leriyle yakın münasebette bulunmuş olacaktır. Afsunlarının çoğunda hep "il" ile biten Yahudi isimlerine benzeyen isimler (Danyail, Haryail) bulunması da bu afsunların kabbalist yahudi hahamla-

rından alınmış olduğuna delâlet eder. Hele Hak-yâil aleyhisselâm, Cerğıyâil a.s., Hayâl a.s., Haytal a.s., Yahvâil a.s., Tafyail a.s., Beclâil a.s., gibi sözde "melâike" isimleri şüphesiz, yahudi "kabbalah" kitaplarında geçmiştir. Bu isimlerin islâmiyetle ilgisi yoktur.

Yazı işaretlerinin (hiyeroglif, harf, rakam) esrarengiz sihri kuvvet ihtiva ettiğine inancın en eski kaynağı tarihin karanlık devirlerine kadar uzanır. Yazının mahiyetini bilmiyen kavimler yazı keşfeden kavimlerin deri, tahta, tablet ve başka nesnelere çizdikleri çizgilerle "konuşup" gaipten haber aldıklarına ve bu acayip çizgilerde tabiatüstü esrarlı kudret bulunduğuna inanırlardı. Böylece yazı işaretleri ilkel cahil insanlara esrarengiz bir korku telkin etmiştir, işte bu inanç ve dehşetin küçük cahil halk topluluğunda bıraktığı derin izler zamanımızda da görülmekte, halkın cehaletini istismar eden birçok üfürükçü ve büyücü-muskacıların elinde bir matah olmaktadır. Anadolunun muhtelif illerinde, Emniyet teşkilâtınca ele geçirilen muska ve tılsımların çoğu bu harfler ve rakamlar ile hazırlanmışlardır. Bunlardan birçoğu tetkik edilmek üzere Diyanet işleri Başkanlığına gönderilmektedir. Bunlardan, Urfa vilâyetinde bir araştırma sırasında Emniyet memurlarının eline geçen muska-tılsımlar örnek olarak gösterilebilir (33) :

‹‹	١	٩	٥	٩	٥	٥
L	٩	٥	٥	٥	١	٣
٩	٥	٩	٥	١	٢	١
٥	٩	٥	١	‹‹	١	٩
٩	٥	١	‹‹	١	٩	٥
٩	١	‹‹	١	٩	٥	٩
١	L	١	٩	٥	٩	٥

"Kenz-ül-havas" kitabının Türkiye'de çok yayıl dığı, beş-altıyıl içinde dört cilt halinde basılmasın dan anlaşılmaktadır. Müellifi Süleyman el-Hüsey-nî, ikinci cildinin mukaddemesinde "ihvanı musli nimin gösterdikleri rağbet ve maneviyattan istim-dad hâlâ kulûbu ümmette gayret bulunduğuna delâ let eylediğini" memnuniyetle kaydediyor. Dördün cü cildin mukaddemesinde; "ümidin fevkında gör düğüm teveccüh ve rağbetten dolayı burada arzı teşekkürü bilhassa vazifeden addediyorum" diyor ki bu sözlerden kitaplarının epeyce satıldığı anla şılmaktadır. Bu kitapların neşri münasebetiyle is tanbul basınında tenkitler ve "seyyid" efendiye hü cumlar olmuş olacak ki, "maneviyat münkirlerine" çatıyor, onları dinsizlikle itham etmekten çekinmi yor. Şimdi biz "seyyid" efendinin "maneviyat" hazi nelerinden birkaç örnek verelim :

•

* Hırsızı bulmak için besmele ve İhlâs Sûresi yazılan bir kadeh ortaya konulacak ve "bürhetiye"

dediği şu afsun okunacaktır : *"Bürhetiye bürhetiye, kerir kerir, tetliye tetliye, turan turan, mezcel mezcel, bezcel bezcel, terkab terkab, berhiş berhiş, gılmış gılmış, hutır hutır, burşan burşan"* (C. II, S. 224).

* Kısmeti bağlı kızların kısmetini açmak için okunan afsun : *"Teheş teheş, neheş neheş, kehel kehel, marş marş, yarş yarş, seruş seruş, huş huş, nuş, nuş, navaş, navaş, nehraş nehraş* (C. II, Sah. 211).

* Birbirini sevmiyen karı - kocayı barıştırmak için gülsuyunda halledilmiş safran ve karanfil tozu ile bir kâğıda: *"tasum, tasum, ay sum ay sum, alum alum, dayum dayum, sübhane men bizikrihi tetmain-nü-l-kıdub ya kalbi fulan bini fulane...* yazıp birbirini sevmiyen karı-kocanın yastıkları altına koy!" (IV. Cilt, S. 8; Şems-ül-maarif S. 196).

* Bu murabba vakfı şerifi bir kağıt üzerine yazıp, bir çocuk veya büyük adam üzerinde taşırsa onda Çiçek çıkmaz. Bir hanenin kapısı üzerine bu (tılsım) konulursa, o haneye (Çiçek hastalığı) gir mez.

والقرعه	سلى	سلى
ياوس	السر	السر
....	اس	الفرس

•*k* Bu murabba vakfı şerif, bir kâğıt üzerine yazılıp, Çiçek çıkaran adamın üzerine aşılırsa, az zamanda hastalığı geçer.

١١	١٤	١	٨
٥	٤	١٥	١٠
٤	٩	٦	١٥
٢	٧	١٢	١٣

* Bir düşmanı, uykusunu bağlamak suretiyle tâzib etmek istersen, bir karış kadar uzunlukta bir koyun bağırsağı alıp, üzerine "Kul yâ eyyühel kâfi-rûn" suresini oku, her ayın geldiğinde, bir düğüm üzerine "mâ ta'budûn" de. Bu bağırsağı bir şişeye koyup düşmanın eşiğinin altına göm. (C. IV. S. 45-46).

* Uykusunun hafif olmasını arzu eden, gül suyunda zafran ve misk ile bir kâğıda

"Kehemsel kehemse] كهمسل كهمسل afsununu

yazıp, üzerine alırsa uykusu azalır.

Bu afsunlara ve tılsımlara Kur'an-ı Kerim'den bir iki âyet, yahut bir mübarek dua karıştırılarak, bu saçmalara dinî bir mahiyet ve kudsiyet verilmek istenmiştir. Bu ise, mukaddesata karşı büyük saygısızlıktır.

Bu tılsım ve afsunları öğreten kitaplarda, kâğıttan para, sudan yağ yapmak için de dua ve afsunlar vardır. Bu adamlar böyle yalanları utanmadan ve Allah tan korkmadan nasıl söylemiş ve yazmışlardır!...

Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde folklorcular ve etnograflar tarafından tesbit edilen inanç ve halk tedavilerine ait hurafeler genel durumun çok korkunç olduğunu göstermektedir.

Folklorcuların verdikleri bilgilere göre; cahil halk arasında hastaları tedavi maksadıyle yapılan en çok yaygın hurafelere parpı, alazlama tütsü, kurşun dökme gibi bir sürü isimler verilmektedir. Bu "tedavi" terin menşei, tavsiflerinden anlaşıldığına göre, ateş kültü ile ilgili olup kökü ateşperestliğe kadar uzanır. Çünkü ilkel kişi, ateşe kurban sunar, yanan kurban dumanının daha yüksek tanrıya ulaşacağına inanırdı. Dumanın iyi kokulu olması için, kurbanın yağlariyle beraber hoş kokulu b'tkiler, bitki tohumları da ateşe atılırdı. Tütsü şeklindeki ateş kurbanı, eski ilkel müşriklerden Yahudilere, onlardan da Hıristiyanlara geçti. Katolik ve Ortodoks kiliselerinde tütsü için hazırlanmış özel buhurdanlar bulunur.

Bu tedavi hurafelerinden en korkuncu kuduz hastalığına karşı "kocakarı tedavisi" yapılabileceğine inanmaktır. Tıp fenninin yardımıyle aşı yapmakla —

tan başka hiç bir tedavisi bulunmıyan kuduz ısırmasına karşı, kocakarı "Parpıları" ve üfürükçü dua ve afsunlariyle tedaviye kalkışanların bulunduğu da bir çok müşahitler tarafından tesbit edilmiştir.

Hastalıkla ilgili hurafelerden biri de, doğum ânında loğusalara musallat olduğu söylenen alkarısı ve albastı masalıdır. Hekimlerin dilindeki adı *fievre puerperale* olan bu hastalık temizliğe riayet edilmediği hallerde mikroplardan hasıl olur. Yâni, bu hastalığı yapan alkarısı yahut albastı değildir. Cahil kocakarı ve bazı cahil üfürükçülerin müdahaleleriyle bir çok zavallı loğusalar fecî bir surette ölüp gidiyorlar. Bütün bu "tedavi hurafeleri" halkımızın hekimlere müracaatına engel olmaları bakımından çok zararlı şeylerdir. Mahiyetini bahis konusu ettiğimiz "Kenzül-havas" kitabında, çiçek gibi korkunç salgın hastalığına karşı öğrettiği tılsımları gösterdik. Bu tılsımlara güvenenler, salgın esnasında çiçek aşısı yaptırmayı ihmal edeceklerdir. Böylece bu şeytanî tılsımlar felâket getirirler.

Bu hurafeler, mü'minlerin dinine, sıhhatine zarar verdikleri gibi can, mal ve mülklerine de zarar verecek mahiyettedir.

Tılsımcılar, mal ve mülkün tılsım-muska ile her türlü âfet ve kazalardan korunacağını da telkin ediyorlar. "Seyyid" Süleyman el-Hüseynî şöyle diyor :

"Bu vakfı şerifi (tılsımı), bir kâğıt üzerine yazıp, herhangi bir şeyin üzerine konulursa Cenab-ı Allah onu hıfz ve sıyanet buyurur." Tılsımın şekli şudur :

(Kenz-ül - havas, S. 104;
Şems-ül - maarif, S. 163)

٢٢٣	٢٢٦	٢٣٣	٢١٩
٢٣٢	٢١٧	٢٢٤	٢٢٧
٢١٨	٢٣٥	٢٢٤	٢٤١
٢٢٥	٢٢٠	٢١٩	٢٣٤

Bu tılsımlarda esma-i hüsna, âyât-i kerime ve dualar suistimal edilmektedir. Bunların, cahil halkı kandırmak için kullanılmakta olduğuna şüphe yoktur. Meselâ; şu gösterilen, koruyucu tılsımın Allanın "Hafız" adı üzerine yapıldığı iddia edilmektedir., Esma-i hüsnânın her biri üzerine birer, ikişer tılsım yapılıp âyât-ı kerime ile karışık afsunlar yazılmaktadır. Dini bütün mü'minlerin, bunlara karşı

"haza buhtanün azim هذا بهتان عظيم yâni, "bu, çok büyük bir iftiradır" demeleri icabeder.

oooooooooooo

S O N S Ö Z

Bizim bu küçük etüdümüzde, bütün hurafeleri tesbit ile menşelerini aramamıza imkân yoktur. Biz ancak, burada çok yaygın hurafelerden ve menşele-rinden, misâl olarak, bahsettik. Topluluklarımızda hurafeler o kadar çoktur ki, cahil kalabalığın zihinlerini, İslâmiyetin ilâhi talimatından ziyade işgal etmektedir. Cahil insan sıkıldığı zaman muskacıya, hastalandığı zaman üfürükçüye, bir işe teşebbüs etmek istediği zaman falcıya başvuruyor...

İslâmm d'nî âyinlerine bile bid'at hurafeler ka-rıştırmışlardır. Meselâ, islâmda meşin olan yağmur duası namazında, kırk veya daha fazla çakı] taşı toplayıp, üzerine ayeti kerimeler okuyup, suya atmak, at kafatasma dua yazıp, suya atmak gibi şeyler çoktur. Bunlar sonradan uydurulan şeylerdir. Bu hurafeler en eski cahiliyet devrinde "yada" taşı ile yağmur yağdırmak için yapılan sihrî âyinden kalma afsun ve tılsımlardır.

Bazı hurafeleri meşru göstererek kitaplar yazılmış ve bunlara mukaddesat süsü verilmek istenmiştir. Yukarıda bahis konusu ettiğimiz "Kenz-ül-ha-vas" yazarının iddiasına göre harfler ve rakamlardan yapılan tılsımlarda ve b'r takım mânâsız sözlerden ibaret afsunlarda büyük manevî kuvvet ve hastalara şifalar gizlidir; esmâ-i hüsnâ harfleri ve bazı ayetler üzerine yapılmış oldukları için mukadde-

sattan sayılırlarmış... Bundan dolayıdır ki kitabını tenkit edenleri maneviyata inanmamak ve dinsizlikle itham etmekten çekinmiyor. Halbuki bu tılsım ve afsunların Müslümanlık bakımından anladığımız maneviyat ile hiç bir ilgisi bulunmadığı aşikârdır; uğur ve koruyucu sayılan mavi boncuk, geyik boynuzu, at nalı, bustan ve ahırlara konulan at kafası gibi putperestlik çağından kalma fetişlerden farkı yoktur. Bundan dolayıdır ki fakihler bu türlü afsun ve tılsım kitaplarını öğrenmeyi haram saymışlardır. Bunlara ayet ve mesnûn dualar karıştırmakla bunlarda kudsiyet ve mânevi kudret hasıl olmaz. Dini bütün Müslümamn bu şeytanî tılsım ve afsunlardan sakınması gerektir.

Notlar :

1) "Put kıranlar hareketi" VIII. asrın ilk yarısında Bi zans'ta meydana gelen dinî bir harekettir. İmparator III. Leon (717 - 741) bu hareketi destekledi ve 726 da bü tün ikunları kırmayı emreden ferman neşretti. Bu ha reketin Islâmiyetin tesiri ile olduğunu Feofan (The-ophan) "Chronographia" sına kaydetmiştir. ("The-ophanis Chronographia" [Bonn v. I. S. 617 - 618] dan naklen Brockhaus - Efron Ansık. "İkonobortsı" maddesi)

2) Esrârü'l-Kur'an s. 298

S) îbni Fadlan'a göre Oğuzlar ölüleri için yüzlerce hayvan keserlerdi. Oğuzların ve tarihte malûm Türk kavimlerinin defin ve yas töreni hakkında bak: A. Z. Velidi Togan, *tbn Fadlan's Reisebericht,* sah. 138 - 140 (metin s. 14).

4) Güney Türkmenleri arasında adaklar mutlaka bir ziyarette [mezarlıkta? A. I.] kesilip yedirilir; arta kalan kısmı "sen de ye, yâ mübarek!" denilerek yatırın üzerine dökülür (M. §. Ülkütaşır, *Etnografya ve Folklor Sözlük Tasarısı,* HBH.1936, sayı 54, sayfa 89).

5) تنكرى ـ هوالله عز وجل . . . . والكفرة ابادهم
الله تعالى يسمون السماء تنكرى وكذلك كل شىء اذا عظم فى اعينهم
يسمون تنكرى نحو الطود العظيم والدوح العظيم ولذلك
يسجدون لمثل هذه الاشياء ويسمون العالم تنكركن من هذا
ونعوذ بالله من الضلالة

6) . . . . ومثل هذه البحيرة عين ماء عذب فى بلاد
كيماك فى جبل مسمى منكور مقداره كترس كبير قد استوى سطح
مائه مع حافته فربما يشرب منه عسكر ولا تنقص اصبعا وعند
هذه العين اثر رجل انسان واثر كفيه باصابعهما وركبتيه
كان ساجدا هناك واثر قدم صبى وحوافر حمار ويسجد لها
الا تراك الغزيه اذا رأوها

7) W. Barthold. Otçet o puezdke, 83.

8) Ayni eser sah. 102.

9) A. Z. Velidi Togan. İbn Fadlan's Reisebericht, sah. 197 (EXK. 72 B).

10) A. A. Reşidi. Hocalar Tavu. Kazan 1909 sah. 5

11) Molla Gazi, Kazakların ahvali... Kazan *İC79,* (Almanca tercümesi W. Radloff. Proben IV; 214 - 232).

12) HBH, 1935, sah 316.

1896 yılında Riga şehrinde toplanan X. arkeoloji kongresi çalışmaları dergisinde yayınlanan eski bir vesikaya göre Litvalılar XVII. asırda bir meşe ağacını

takdis ederlerdi. Hastalar bu ağaçtan şifa dilenirler, kurban olarak para atarlar, iç donlarının bağını ağacın dalma asarlardı. 1657 yılında Prusya hükümeti bu ağacın kesilip ateşe yakılmasını emretti. *(Trudı desyatogo S'tezda V. Rige* 1891, ton I, sah, 403-404).

13) V. Gordlevskiy. Kara koyunlu *(Azerbaycan tetkik ve tetebbu cemiyeti Ahbarı,* Baku 1927, sayı 4. Sah. 5 -13).

14) Sa'id ibn al-As Emevilerden olup, Küfe valisi idi. Be-lâzurî'ye göre 29 uncu hicri yılında Tarabistan'a akın yapmış ve Gürcan beyi ile sulh muadelesi imzalamıştır.

15) Yezid ibn al-Muhalleb iki defa Horasan valisi olmuştur. Birinci defa 82 - 85, ikinci defa 97 - 99 yıllarında.

16) Kuteybe, Haccac bin Yusuf'un yetiştirdiği Emevî kumandanlarından Maveraünnehir fatihi ve Horasan Naibi idi. (86 - 97 = 704 - 715).

1.7)

وكان لبستا شف حينئذ وزير سمى جاماسب فامن به
واتبعه [اى زرداشت] وله كتاب ذكر فيه ان الملك يعود اليهم
عند مضى الف وخمسماية من لدن ظهور زرداشت وقد انقضت
هذه المدة على قول محصلى التواريخ عند تمام سنة ١٢٤١ من قيام
الاسكندر A. Zek Velidî Togan. İbn Fadelan's Riseberichtt, S XXI Not 1)

18) Yakut Hemevi, *İrşad al-arib* (Margolius yayımı) sa-hife 289 ve sonrası.

İbn al-Azakirî'nin şeriat hükümlerinin kalkacağı hakkında ilân ettiği kehanet de Zerdüştîlerin kehâneti tarihine uygundur. Ona *göre* Peygamberin vefatından

sonra, Eshabı Kehf'in mağarada kaldıkları müddet kadar yıllar geçtikten sonra şeriat hükümleri kalkacaktır. Eshabı Kehf üçyüz dokuz yıl mağarada Kaldıklarına göre bu tarih dahi 939 yılma rastlıyacaktır.

19) Mır Hond'un (Ravzat-us Sefa) naklettiği rivayete göre İsrail bin Selçuk Sultan Mahmut Gazneviye Oğuzların 200.000 bin süvari muharip verebileceklerini söylemişti. Bu rakkama göre bu devirde Müslüman Oğuzların nüfusu bir milyona yakın olduğunu tahmin etmek mümkündür.

20) ولقد سمعت عن ثقة من ائمة بخارا و امام آخر من اهل نيسابور
كلاهما رويا باسناد لهما عن رسول الله صلى الله عليه وسلم
انه قال : « تعلموا لسان الترك فان لهم ملكا طوالا » .
« يقول الله عز وجل : ان لى جندا سميتهم الترك و اسكنتهم
المشرق فاذا غضبت على قوم سلطتهم عليهم »

<Divanü Lügat - it - Türk, I. 3, 293 — 294)

21) Eski Türkçe metnini biraz yenileştirdik. *"Beçkem"* muhariplere verilen ipek kumaştan bayrak veya yak kuyruğu nişan.

22) "Tat" — aslında fars demek ise de göçebe Türklere göre şehirde yaşıyan Türkler de tat olmuş sayılırlar.

23) *"Burkan"* — Buda; *"Burhan evi"* — Buda tapmağı

24) "İzi" terimini Mahmud Kâşgarî هو السيد و المولى diye tercüme etmektedir. (Divanü Lügat - it - Türk I Sh. 31)

Başka bu yerinde ^\ diye tercüme etmiştir.

(C. 1, Sh. 69; II Sh. 192) Eski Osmanlı Türkçesindeki «issi">> kelimesi de eski Türkçedeki «izi-si» kelimesinin XVI. asırda aldığı yeni şeklidir.

25) وفى رواية ابن سعد باسناد صحيح عند نافع ان عمر رضى الله
عنه بلغه ان قوما يأتون الشجرة ويصلون عندها فتوعدهم ثم
امر بقطعها فقطعت
(Umdet - ül - Kari. c. 6,S. 283)

26) Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte,* T. I. Sh. 382 - 390

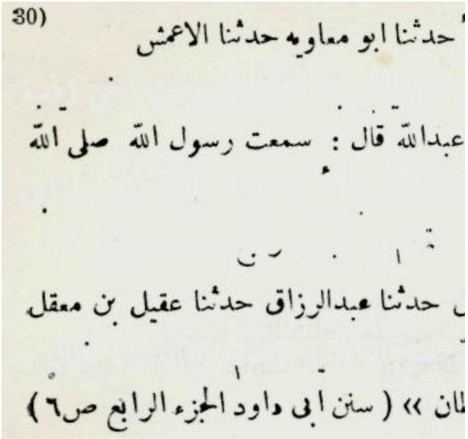
27) Budist Türklerin dinî eserlerinde tılsım - muska anlamına gelen "vu" terimi Çin'çedir. Türklere bu terimi Çin'li budist rahipler getirmişlerdir. Türkler Müslüman olduktan sonra muska - tılsım için, "yazı" anlamına gelen, "bitig" kelimesini kullanmışlardır.

28) Bûnî'nin bundan başka "Anmat أنماط " adlı yine bir tılsım - afsunlar kitabının bulunduğunu îbn Haldun zikretmiştir. (A. Cevdet tercümesi. Faslı Sa-dis. S. 164.) Bûnî'nin hal tercümesi için bk. islâm Ansiklopedisi C. II. sah. 804. Kâtip Çelebinin (Keşf-az - Zûnun II, 1062) "Şems - ül - Maarif ve Letaif - al -Avârif" hakkında verdiği bilgi elimizdeki Mısır tab'mın baş tarafına sığmıyor.

29) "a b c d" أبجد ve "k 1 m n" كلمن sıraları Lâtin ve Yunan alfabesinden türeyen alfebelerde şimdiye kadar hiç değiştirilmeden muhafaza edilmiştir.

«-»'«O t,»-' ûrj oc '^
j^ t^ eş/ 0° ' v-* *Cf.*
i y C/-'*

<_} I ji-) « Jri /\yi\j
f\J?\j Jjll jl »: Jyb J-j
Ue-. (^ ^ _ r^„«ıUl
»jj-1 «/l-'l J-U j ^.A,
»j,^*i

30) حدثنا ابو معاويه حدثنا الاعمش
عبدالله قال : سمعت رسول الله صلى الله
حدثنا عبدالرزاق حدثنا عقيل بن معقل
لان » (سنن ابى داود الجزء الرابع ص٦

: JU» ;^JüH^ JL.J <-it ^I^-» «»1 J^~»j J«" Ji»

Sİ) Asıl "ebced" harfleri de 22 harftir.

32) Ibni Haldun Mukaddime, Faslı Sadis (Cevdet Paşa tere.) S. 167

33) Urfa Valiliğinin 2/6/1961 tarihli ve 25/990 sayılı tezkeresine bağlı muskalar arasında bulunmuşlardır.

SİBİRYA'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞI

"Sibir" coğrafya terimi olarak islâm tarihçilerine XIV. asrın baslarında malûm olmuştur. Telif tarihi 1312 yılı olan Reşid-ed-din'in "Cami'-üt-tevarih" inde "İbir-Sibir" Nayman boyunun bulunduğu ülkenin adıdır

... ولایت ایبرسبر وطرف با مواضع وکوهها که قوم نایان نشستند ...)

(مواضعی که ایشان می‌نشسته اند که آلتای است

Ruslar "Sibir" ismini Batı Sibirya'nın Tümen şehrinde Toktamış Hanın öldürülmüş olması üzerine alman haberlerden 1407 yılında öğrenmişlerdir Reşid-ed-din'in bildiği Sibir herhalde Batı Sibirya idi. Sonra kuzey-doğu Asya'daki Rus müstemlekesine Sibir adı tamim edilmiştir. Bu ülkenin sınırlan kuzeyde Buzdenizi, doğuda Bering boğazı, Ochotsk denizi ve Moğolistan, güneyde Çin ülkesi, batıda irtiş ve Ural dağlarıdır.

**

Sibirya'da islâmiyetin yayılmaya başlaması tarhını kesin olarak tâyin etmek güçtür. Bununla beraber Batı Sib'rya'nm IX. asır başlarından Den is-

lâm ülkesi olan Bulgar hanlığı ve VIII. asırdan beri müslüman olan Harezm ile münasebette bulunduğu malûmdur. Sibirya çok eski zamandan beri kıymetli kürkler, samur, kara tilki, sansar, tiyin kürkleri istihsal eden bir ülke olduğu için Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgilendirmiştir. Harezm ve Buhara tüccarları büyük kervanlarla geniş Kıpçak bozkırlarını aşarak Batı Sibirya'daki îrtiş, Tobol ve İşim ırmakları boyundaki şehirlere ve göçebelerin kaleler yakınında kurdukları panayırlara gelüierdi. Bu panayırlarda yalnız kıymetli kürkler değil, mors ve ebedî karlar ve buzlar altından çıkarılan mamut dişleri önemli ticaret malları idi.

İslâmiyet Maveraünnehr ve Harezm'de yerleştikten sonra kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu. .Mamur islâm ülkesini Kıpçak bozkırlarını dolduran .savaşçı Türk göçebe boylarının akınlarından korumak için en iyi çare bunlar arasında islâmiyetin yayılması idi. X. asırda islâmiyetin kuzeye doğru ulaştığı son nokta Taraz ve aşağı Sırderya'da Yenikent (Cend) şehirleri idi. Samanoğullarından İsmail H. 280 (M. 894) yılında Taraz (Talaş) şehrini fethedip orada bulunan "Kelise-i Büzrük"ü camie çevirmişti. Yerli emir ve dihkanlar müslüman olmuşlardı. XIII. asrın başlarına kadar Cend ve Çu ırmağı "sugûr-i islâm" olarak kaldı. Sancar'a karşı savaşan Atsız'ın (1127-1156) ordusunda müşrik Türkler bulunuyordu. Bunlar, şüphesiz, kuzeydeki Kıpçak Bozkırlarından Kanglı ve Kıpçak Türkleri idi. Bu devirde Sıgnak müşrik-şamanist Kıpçaklarm merkezi idi. Sıgnak ile Batı Sibirya arasındaki bozkırlarda Sarısu, Bitbak-

dala, Ulutağ, işim, Tobul boylarında Kıpçak-Kangh göçebeleri göçüp konuyorlardı. Plano Karpini (1182-1252) "Kumanlardan sonra Kangıt iline geldik. Bunlar Kumanlar gibi putperestlerdir... Sonra busirman-lara geldik. Şehirleri Yangikent, Barçın, Urnas, dilleri kumanca, kendileri müslümandır. Kangıtlar susuz çöllerde bulunurlar" diyor (1). Son Harezmşah Muhammed (1200-1220) zamanında da islâm sınırı Cend ve Yedisu olarak kalmıştı. Yani Karahanlılar ve Türk Harezmşahlar zamanında islâmm kuzey sınırı Samanoğulları devrindeki hattan fazla ilerliye-medi. Ancak Yedisu'da önemli surette yayılış kaydetti.

**

Kuzeye doğru islâmiyetin süratle yayılması Moğol istilâsından sonraki zamana raslar. Bu istilâdan öncede islâm dünyası ile ticaret münasebeti çok sık olduğu için şamanist Türkler üzerinde islâm kültürü asırlar boyu etkisini göstermişti. Sibirya'da bulunan eski eserler bu kültür etkisinin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Meselâ, Sibirya'da bulunan bir altın kepçe bu bakımdan önemli vesikadır. Bu kepçenin içine arap harfleriyle *"sene hazreti vıekke-din medinege bar gah altı yüz on yeti"* (—1220) yazılmıştır. Yine bir paranın bir tarafında
“لا اله الا الله”

ve b'r tarafında da Meryem Ana resmi görülmüştür (2). Hıristiyanlık ve müslümanlık sembollerini taşıyan bu para müslümanlar ve Yedisu'daki hıristi-yanlara hâkim olan Karahıtaylar devrine ait olsa

gerektir. Reşid-ed-din'e göre Sibirya ve Altay'da Nayman Türkleri bulunuyordu. Bunlar da sözde turisti yan sayılırlardı. îrtiş-İşim havzasındaki Kıpçaklar ise şamanist idiler. Bu şamanist Kıpçak ve Kang-lılar Harezmşah Tekiş (1172-1200) ve Muhammed (3200-1220) zamanlarında Harezm'e kütle halinde gelip müslüman olmakta devam ediyorlardı. Bunların bir kısmı vakit vakit kuzeye, bozkırdaki boylarına dönüyorlardı. Bu Harezm geliş-gidişleri islâmi-yetin kuzeye doğru etkisini kuvvetlendiriyor, islâmın bu geniş sahada yayılmasına zemin hazırlıyordu.

Bilindiği üzere Cengiz Han fethettiği ülkeleri oğulları arasında taksim etmiş, büyük oğlu Cuci Han'a Harezm, bütün Kıpçak illeri, Bulgar, Başkurt, Batı Sibirya, Altay dağlarındaki uluslar, Dağıstan ve bütün Rus yurdu isabet etmişti. Bu Cuci ülkesinde Harezm ve Bulgar gibi çok eskiden beri müslüman olan devletler bulunuyordu. Ülkede güvenlik ve düzenlik yerleştikten sonra Bulgar ve Harezm ticaret kervanları Sibirya'nın her tarafında korkusuz alış-veriş ediyorlardı. Bu ticaret kervanları ile Ha-rezm'den gelen islâm mürşidleri de bozkırlarda ve Batı Sibirya'da yerli halkı islâm dinine çağırıyorlardı.. Moğol devletinde tam bir vicdan hürriyeti olduğu için bu mürşidlere kimse dokunmıyordu. Bu mürşidler hafız oldukları için yerli Türkler bunlara "abız" derlerdi. Batı Sibirya'nın Çuçi ülkesine dahil olması ile Sibirya'nın çok eski ve iptidaî dini olan şa-manizmin İslâm dinine karşı mukavemetine imkân

yoktu. Hele yerli Türklere Harezmli Türk mürşidle-rinin tesiri büyük olmuştur.

Cuci hissesine düşen geniş ülke iki eyalete ayrılarak idare ediliyordu. Bu eyaletlerden biri Akorda (Altmordu) diğeri de Kokarda tesmiye edilirdi. Akorda'nm merkezi idil boyunda, Kökorda'nın merkezi Sırderya kuzeyindeki Sığnak şehri idi. Bu şehir Moğol istilâsına kadar şamanist Kıpçakların merkezi ve Batı Sibirya'dan gelen ticaret kervanlarının en, önemli uğrağı idi. Cuci ülkesinin bu eyaleti Akorda-ya (Altmorda'ya) tâbi idi. Kültür bakımından te-mamiyle Harezmin nüfuzu altında bulunuyordu. Bir asırdan beri islâm propagandası yapmakta olan Ye-sevî dervişleri de bu mukaddes faaliyetlerine hız verdiler. Altınorda'da Berke Han'ın (1256-1266) islâmi-yeti kabulü bütün bozkırlarda islâm nüfuzunu kuvvetlendirdi. Altınorda'da gelenekçi prensler ve sözds hıristiyan ve budist noyan'lar bir müddet islâmiyate-karşı mukavemet gösterdilerse de Altınordada islâmiyet büyük zafer kazandı. Özbek Han bütün Cuci ilini eline geçirdikten sonra islâm dinini devlet dini ilân etti.

Özbek Han (1312-1342) hükümdar olmadan önce kendine tâbi ili ile, Sibirya ile Sıgnak arasındaki bozkırlarda göçüp konuyordu. Buralardaki Türk boyları bu yakışıklı ve cana yakın, sevimli bu öz-bek-oğlanı (prensi) çok sevmişlerdir. Hakan olduktan sonra onun muslüman olması muslüman Hareznı

nüfusu altında bulunan bu sahada hiç itirazsız karşılandı. Böylece Sıgnak'tan bütün irtiş havzası ta Tundıra'daki Ostyakların bulunduğu sahaya kadar islâm ülkesi oldu.

Batı Sibirya ile daimî münasebette bulunan müşrik Kıpçakların merkezi olan Sıgnak şehri Özbek Han'ın hâkimiyetinden sonra îslâm Dini ve kültürü merkezine çevrilmişti. Kökorda Han'ı Sası Bu-ka (1291-1321) ve oğlu Erzen'e (1321-1345) Özbek Han'a sadık kaldılar ve Kökorda'ya tâbi' bozkırdaki illerde islâmiyetin yerleşmesinde büyük gayret sarf ettiler. Erzene (3) Otrar, Savran, Cend ve Barçm-kent şehirlerinde medreseler, tekyeler (hankah), camiler ve başka hayır müesseseleri yaptırdı. Adaletli müslümar. hükümdardı. Eskiden müşrik Kıpçakların merkezi olan Sıgnak şehrini bozkır Türkleri için islâm merkezi yaptı.

*
**

Rus tarihçileri Batı Sibirya'da islâmiyetin yayılışının Küçüm Han'ın 51563-1598) hanlığı zamanında olduğunu iddia ederler. İlk Sibirya tarihini yazan Miller'e göre "Islâmiyeti Sibirya'ya idha] eden» han Küçüm Han'dır. Lebavutskiy tatarları şama-nizmde ısrar ediyorlardı. Başka tatarlar da böyle idi". Radloff Batı S'birya Türklerinden bahsederken şöyle diyor : "Baraba, Tobullu, Tümenli denilen bu kavimler Altaylı Televütlerle ayni kökten gelmişlerdir. Bunlar müslüman oldukları için Orta Asya'dan ve Doğu Rusya'dan gelen halkla karıştıklarm-

dan dilleri televütçeden epeyce ayrılmıştır... Bura yerlilerinin çoğu XVI. asırda Küçüm Han zamanında müslüman olmuşlardır. O zaman islâmiyet iyice yerleşmiş olacak ki Küçüm Han Buhara'dan din adamları gönderilmesini istemiştir. Buraya gelen muhacir (mürşid) 1er "şart" adı ile anılırlar.... Bara-ba ihtiyarlarının anlattıklarına göre onlar eski kurban âdetlerini görmüşlermiş. Yani müslümanlıkları yeni zamanda olmuştur. Kolvin ile Tomsk şehri arasındaki Televütlere de islâm dini kuvvetle tesir etmiştir. Tobul ve Tara müslümanlarında okuma yazma çok yayılmıştır. Bu okuma yazma vasıtası ile müslüman fanatizmi de yerleşmiştir" (W. Rad-loff, Proben IV, s. X-XII). V. V. Verbitskiy'nin verdiği bilgiye göre Altaylı Televütlerden bir kısmı müslüman olmuşlardır (Altayskiye İnorodtsı, s. 7).

Altmorda'nın, bilhassa Sırderya havzasında kurulan Kökorda tarihlerinin verdikleri bilgilere göre Küçüm Han'dan çok önce Batı Sibirya islâmlaşmakta idi. Özbek Han'dan sonra islâm devletinin bir eyaleti halini aldı. Emir Temür tarafından yenilen ve sonra tahtını kaybettikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen şehrinde öldürülen Toktamış Han (1378-1407) Harezm'de terbiye görmüş iyi bir müslüman id'. Emîr Edige'nin takibinden kaçıp iltica ettiği Tümen şehri bir müslüman şehri idi. Onu takip eden Ediğe (Edgü) beğ de kendisini evliyalar torunu saymakta idi. Sibirya'yı Şıban oğullarından önce idare eden Taybuga soyu da sözde de olsa müslüman sülâle idi. Sibirya'dan îslâmiyetin intişarı tarihine dair rivayet edilen menkıbe ve efsaneler bu

ülkeye Buhara'dan mürşid ve mücahidlerin geldiği tarih olarak 797 hicri yılını bildiriyorlar. Bu 797 (M. 1394) Toktamış Han ile Emir Temür'ün çarpıştığı yıllardandır. Temür Toktamış'a karsı savaşmak için "İslâm Hakanı" nın fermanını almayı ihmal etmiyor. Çünkü savaşacağı Kıpçak yurdunu müslüman sayıyordu. Bu seferinde Temür Batı Sibirya'dan, Sa-rısu, K'çi Dağ, Ulu Dağ, Yılancık, Tobol üzerinden geçiyor. Bu ordu bu ülkeyi müşrikler diyarı saymıyor.

Sibirya'da yaygın menkibeye (4) göre Bahaed-din Nakşibendî'nin emri ve müsaadesiyle yediyüz doksan yedi yılında üçyüz altmış altı meşayih İrtiş boyundaki müşrikleri irşad için kuzeye hareket ettiler. Bunlar Kıpçak diyarında Şıban Han'a gelip konuk oldular. Şıban Han bu mücahidlere yardımcı olarak askerlerinden bin yediyüz bahadır seçip bu evliyalarla beraber gaza-yi ekbere yolladı. Bu devirde İrtiş boyunda kuklalara tapan Tatarlar, Kara Kıpçaklar ve İçtekler (Ostyaklar) bulunuyordu. Bu mürşidler ve mücahitler irtiş ve ona munsap olan Tobol, Vagay, Yurum ve başka ırmaklarda şehit oldular. Bunlardan bazıları müslüman olan Nogay,. Kara Kıpçaklara din öğretmek için İrtiş'te kaldılar.. Onların neslinden Tobol'da, Tara'da ve Tümen'de hocalar ve şeyhler vardır.

Bu menkibede iki devir karıştırılmaktadır. Tarihî şahıs olan Bahaeddin Nakşibendî gerçekten 797 yıllarında yaşamış ve şüphesiz Kıpçak bozkırlarında islâmiyetin ve kendi tarikatının yayılması için çalışmıştır. Başka yönden bu menkıbede Şıban soyunun hâkimiyeti devri olayları anlatılmaktadır. Bu iki

3âm ülkesi olan Bulgar hanlığı ve VIII. asırdan beri müslüman olan Harezm ile münasebette bulunduğu malûmdur. Sibirya çok eski zamandan beri kıymetli kürkler, samur, kara tilki, sansar, tiyin kürkleri istihsal eden bir ülke olduğu için Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgilendirmiştir. Harezm ve Buhara tüccarları büyük kervanlarla geniş Kıpçak bozkırlarını aşarak Batı Sibirya'daki îrtiş, Tobol ve işim ırmakları boyundaki şehirlere ve göçebelerin kaleler yakınında kurdukları panayırlara gelirlerdi. Bu panayırlarda yalnız kıymetli kürkler değil, mors ve ebedî karlar ve buzlar altından çıkarılan mamut dişleri önemli ticaret malları idi.

İslâmiyet Maveraünnehr ve Harezm'de yerleştikten sonra kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu. Mamur islâm ülkesini Kıpçak bozkırlarını dolduran savaşçı Türk göçebe boylarının akınlarından korumak için en iyi çare bunlar arasında islâmiyetin yayılması idi. X. asırda islâmiyetin kuzeye doğru ulaştığı son nokta Taraz ve aşağı Sırderya'da Yenikent (Cend) şehirleri idi. Samanoğullarmdan İsmail H. 280 (M. 894) yılında Taraz (Talaş) şehrini fethedip orada bulunan "Kelise-i Büzrük"ü camie çevirmişti. Yerli emir ve dihkanlar müslüman olmuşlardı. XIII. asrın başlarına kadar Cend ve Çu ırmağı "sugûr-i islâm" olarak kaldı. Sancar'a karşı savaşan Atsız'ın

(1127-1156) ordusunda müşrik Türkler bulunuyordu. Bunlar, şüphesiz, kuzeydeki Kıpçak Bozkırlarından Kanglı ve Kıpçak Türkleri idi. Bu devirde Sıgnak müşrik-şamanist Kıpçaklarm merkezi idi. Sıgnak ile Batı Sibirya arasındaki bozkırlarda Sansu, Bitbak-

dala, Ulutağ, îşim, Tobul boylarında Kıpçak-Kangh göçebeleri göçüp konuyorlardı. Plano Karpini (1182-1252) "Kumanlardan sonra Kangıt iline geldik. Bunlar Kumanlar gibi putperestlerdir... Sonra busirman-lara geldik. Şehirleri Yangikent, Barçın, Urnas, dilleri kumanca, kendileri müslümandır. Kangıtlar susuz çöllerde bulunurlar" diyor (1). Son Harezmşah Muhammed (1200-1220) zamanında da islâm sınırı

Cend ve Yedisu olarak kalmıştı. Yani Karahanlılar ve Türk Harezmşahlar zamanında islâmın kuzey sınırı Samanoğulları devrindeki hattan fazla ilerliye-medi. Ancak Yedisu'da önemli surette yayılış kaydetti.

*
**

Kuzeye doğru islâmiyetin süratle yayılması Moğol istilâsından sonraki zamana raslar. Bu istilâdan öncede islâm dünyası ile ticaret münasebeti çok sık olduğu için şamanist Türkler üzerinde islâm kültürü asırlar boyu etkisini göstermişti. Sibirya'da bulunan eski eserler bu kültür etkisinin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Meselâ, Sibirya'da bulunan bir altın kepçe bu bakımdan önemli vesikadır. Bu kepçenin içine arap harfleriyle *"sene hazreti mekke-din medinege bargalı altı yüz on yeti"* (—1220) yazılmıştır. Yine bir paranın bir tarafında *" Zi* VI «II V ""

ve bir tarafında da Meryem Ana resmi görülmüştür (2). Hıristiyanlık ve müslümanlık sembollerini taşıyan bu para müslümanlar ve Yedisu'daki hıristi-yanlara hâkim olan Karahıtaylar devrine ait olsa

gerektir. Reşid-ed-din'e göre Sibirya ve Altay'da Nayman Türkleri bulunuyordu. Bunlar da sözde hı-
ristiyan sayılırlardı. Îrtiş-İşim havzasındaki Kıpçaklar ise şamanist idiler. Bu şamanist Kıpçak ve Kang-lılar Harezmşah Tekiş (1172-1200) ve Muhammed (3200-1220) zamanlarında Harezm'e kütle halinde gelip müslüman olmakta devam ediyorlardı. Bunların bir kısmı vakit vakit kuzeye, bozkırdaki boylarına dönüyorlardı. Bu Harezm geliş-gi dişleri islâmi-
yetin kuzeye doğru etkisini kuvvetlendiriyor, islâmın bu geniş sahada yayılmasına zemin hazırlıyordu.

Bilindiği üzere Cengiz Han fethettiği ülkeleri oğullan arasında taksim etmiş, büyük oğlu Cuci Han'a Harezm, bütün Kıpçak illeri, Bulgar, Başkurt, Batı Sibirya, Altay dağlarındaki uluslar, Dağıstan ve bütün Rus yurdu isabet etmişti. Bu Cuci ülkesinde Harezm ve Bulgar gibi çok eskiden beri müslüman olan devletler bulunuyordu, ülkede güvenlik ve düzenlik yerleştikten sonra Bulgar ve Harezm ticaret kervanları Sibirya'nın her tarafında korkusuz alış-veriş ediyorlardı. Bu ticaret kervanları ile Ha-
rezm'den gelen islâm mürşidleri de bozkırlarda ve Batı Sibirya'da yerli halkı islâm dinine çağırıyorlardı.. Moğol devletinde tam bir vicdan hürriyeti olduğu için bu mürşidlere kimse dokunmıyordu. Bu mürşidler hafız oldukları için yerli Türkler bunlara "abız" derlerdi. Batı Sibirya'nın Çuçi ülkesine dahil olması ile Sibirya'nın çok eski ve iptidaî dini olan şa-manizmin islâm dinine karşı mukavemetine imkân

yoktu. Hele yerli Türklere Harezmli Türk mürşidle-rinin tesiri büyük olmuştur.

**

Cuci hissesine düşen geniş ülke iki eyalete ayrılarak idare ediliyordu. Bu eyaletlerden biri Akorda (Altmordu) diğeri de Kokarda tesmiye edilirdi. Akorda'mn merkezi idil boyunda, Kökorda'nın merkezi Sırderya kuzeyindeki Sığnak şehri idi. Bu şehir Moğol istilâsına kadar şamanist Kıpçaklarm merkezi ve Batı Sibirya'dan gelen ticaret kervanlarının en, önemli uğrağı idi. Cuci ülkesinin bu eyaleti Akorda-ya (Altmorda'ya) tâbi idi. Kültür bakımından te-mamiyle Harezmin nüfuzu altında bulunuyordu. Bir asırdan beri islâm propagandası yapmakta olan Ye-sevî dervişleri de bu mukaddes faaliyetlerine hız verdiler. Altmorda'da Berke Han'ın (1256-1266) islâmi-yeti kabulü bütün bozkırlarda islâm nüfuzunu kuvvetlendirdi. Altmorda'da gelenekçi prensler ve sözde-hıristiyan ve budist noyan'lar bir müddet islâmiyete karşı mukavemet gösterdilerse de Altınordada islâmiyet büyük zafer kazandı. Özbek Han bütün Cuci ilini eline geçirdikten sonra islâm dinini devlet dini ilân etti.

Özbek Han (1312-1342) hükümdar olmadan önce kendine tâbi ili ile, Sibirya ile Sıgnak arasındaki bozkırlarda göçüp konuyordu. Buralardaki Türk: boyları bu yakışıklı ve cana yakın, sevimli bu öz-bek-oğlanı (prensi) çok sevmişlerdir. Hakan olduktan sonra onun müslüman olması müslüman Harezm

nüfusu altında bulunan bu sahada hiç itirazsız karşılandı. Böylece Sıgnak'tan bütün irtiş havzası ta Tundıra'daki Ostyaklarm bulunduğu sahaya kadar islâm ülkesi oldu.

Batı Sibirya ile daimî münasebette bulunan müşrik Kıpçaklarm merkezi olan Sıgnak şehri Özbek Han'ın hâkimiyetinden sonra İslâm Dini ve kültürü merkezine çevrilmişti. Kökorda Han'ı Sası Bu-ka (1291-1321) ve oğlu Erzen'e (1321-1345) Özbek Han'a sadık kaldılar ve Kökorda'ya tâbi' bozkırdaki illerde islâmiyetin yerleşmesinde büyük gayret sarf ettiler. Erzene (3) Otrar, Savran, Cend ve Barçm-kent şehirlerinde medreseler, tekyeler (hankah), camiler ve başka hayır müesseseleri yaptırdı. Adaletli müslümar. hükümdardı. Eskiden müşrik Kıpçaklarm merkezi olan Sıgnak şehrini bozkır Türkleri için islâm merkezi yaptı.

Rus tarihçileri Batı Sibirya'da islâmiyetin yayılışının Küçüm Han'ın '1563-1598) hanlığı zamanında olduğunu iddia ederler, ilk Sibirya tarihini yazan Miller'e göre "islâmiyeti Sibirya'ya idhal eden han Küçüm Han'dır. Lebavutskiy tatarları şama-nizmde ısrar ediyorlardı. Başka tatarlar da böyle idi". Radloff Batı S'birya Türklerinden bahsederken şöyle diyor : "Baraba, Tobullu, Tümenli denilen bu kavimler Altaylı Televütlerle ayni kökten gelmişlerdir. Bunlar müslüman oldukları için Orta Asya'dan ve Doğu Rusya'dan gelen halkla karıştıkların-

dan dilleri televütçeden epeyce ayrılmıştır... Bura yerlilerinin çoğu XVI. asırda Küçüm Han zamanında müslüman olmuşlardır. O zaman islâmiyet iyice yerleşmiş olacak ki Küçüm Han Buhara'dan din adamları gönderilmesini istemiştir. Buraya gelen muhacir (mürşîd) 1er "şart" adı ile anılırlar.... Barana ihtiyarlarının anlattıklarına göre onlar eski kurban âdetlerini gormüşlermiş. Yani müslümanlıkları yeni zamanda olmuştur. Kolvin ile Tomsk şehri arasındaki Televütlere de islâm dini kuvvetle tesir etmiştir. Tobul ve Tara müslümanlarında okuma yazma çok yayılmıştır. Bu okuma yazma vasıtası ile müslüman fanatizmi de yerleşmiştir" (W. Rad-loff, Proben IV, s. X-XII). V. V. Verbitskiy'nin verdiği b'lgiye göre Altaylı Televütlerden bir kısmı müslüman olmuşlardır (Altayskiye İnorodtsı, s. 7).

Altınorda'nın, bilhassa Sırderya havzasında kurulan Kökorda tarihlerinin verdikleri bilgilere göre Küçüm Han'dan çok önce Batı Sibirya islâmlaşmakta id'. Özbek Han'dan sonra islâm devletinin bir eyaleti halini aldı. Emir Temür tarafından yenilen ve sonra tahtını kaybettikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen şehrinde öldürülen Toktamış Han (1378-1407) Harezm'de terbiye görmüş iyi bir müslüman idi. Emir Edige'nin takibinden kaçıp iltica ettiği Tümen şehri bir müslüman şehri idi. Onu takip eden Ediğe (Edgü) beğ de kendisini evliyalar torunu saymakta id'. Sibirya'yı Şıban oğullarından önce idare eden Taybuga soyu da sözde de olsa müslüman sülâle idi. Sibirya'dan islâmiyetin intişarı tarihine dair rivayet edilen menkıbe ve efsaneler bu

ülkeye Buhara'dan mürşid ve mücahidlerin geldiği tarih olarak 797 hicri yılını bildiriyorlar. Bu 797 (M. 1394) Toktamış Han ile Emir Temür'ün çarpıştığı yıllardandır. Temür Toktamış'a kargı savaşmak için "islâm Hakanı" nın fermanını almayı ihmal etmiyor. Çünkü savaşacağı Kıpçak yurdunu müslüman sayıyordu. Bu seferinde Temür Batı Sibirya'dan, Sa-rısu, K'çi Dağ, Ulu Dağ, Yılancık, Tobol üzerinden geçiyor. Bu ordu bu ülkeyi müşrikler diyarı saymıyor.

Sibirya'da yaygın menkibeye (4) göre Bahaed-din Nakşibendî'nin emri ve müsaadesiyle yediyüz doksan yedi yılında üçyüz altmış altı meşayih İrtiş boyundaki müşrikleri irşad için kuzeye hareket ettiler. Bunlar Kıpçak diyarında Şıban Han'a gelip konuk oldular. Şıban Han bu mücahidlere yardımcı olarak askerlerinden bin yediyüz bahadır seçip bu evliyalarla beraber gaza-yi ekbere yolladı. Bu devirde İrtiş boyunda kuklalara tapan Tatarlar, Kara Kıpçaklar ve içtekler (Ostyaklar) bulunuyordu. Bu mürşidler ve mücahitler irtiş ve ona munsap olan Tobol, Vagay, Yurum ve başka ırmaklarda şehit oldular. Bunlardan bazıları müslüman olan Nogay, Kara Kıpçaklara din öğretmek için irtiş'te kaldılar. Onların neslinden Tobol'da, Tara'da ve Tümen'de hocalar ve şeyhler vardır.

Bu menkıbede iki devir karıştırılmaktadır. Tarihî şahıs olan Bahaeddin Nakşibendî gerçekten 797 yıllarında yaşamış ve şüphesiz Kıpçak bozkırlarında islâmiyetin ve kendi tarikatının yayılması için çalışmıştır. Başka yönden bu menkıbede Şıban soyunun hâkimiyeti devri olayları anlatılmaktadır. Bu iki

devir arasında birbuçuk asır vardır. Halk rivayetine dayanan menkıbe bu iki devri birleştirmiştir. Bu menkıbeye göre islâmiyetin Sibirya'da yayılışı Şıbanîler devrinde, tbak Han (ölümü 1494) ve Küçüm Han (ölümü 1598) 1ar zamanında gösterilmektedir. Küçüm Han'ın din öğretmek için mürşidler ve âlimler isteyerek Buhara Han'ı Abdullah Han'a (1560 -1598) müracaat ettiği tarihî gerçektir. Fakat bu din adamlarının müşriklere değil, müşrik âdet ve bazı âyinlerinden vaz geçemiyen müslümanları irşad için olduğunda şüphe yoktur. Sibirya eski Türk-Moğol şaınanizminin ana vatanı olduğu için islâmiyeti kabul eden ve ona bağlı ve samimî oldukları halde eski âdetlerinden ve bazı inançlarından ayrılamıyorlardı.

Küçüm Han işte bu cahiliyet kalıntıları ile mücadele için Buhara'dan mürşidler çağırıyordu., islâmiyet Türkler arasında çabuk yayıldı. Çünkü mürşidlerin dili de türkçe idi. Ostyaklar arasında ise irşad yapmak zordu, mürşidler otsyak dilini bilmiyorlardı. Menkıbedeki gazalar ihtimalki bunlara karşı yapılan savaşların yankısı olabilir. Fakat şu da tarihî gerçektir ki Ostyaklar ve Vagullar da Küçüm Han'la beraber Ruslara karşı çarpışmışlardı. Ostyaklara Türk uruğlarınm etkisi çok kuvvetliydi. Ostyaklar nahiye için "yurt" terimi kullanırlar. Ta Tundıra'ya kadar Batı Sibirya haritası "yurt" kelimeleri ile doludur, islâmiyetin Vagullar arasına da girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Rus generali Gorçakov tarafından 1599'da idam edilen Vagul beyinin adı Abdülkerim (Rus vesikalarında Ablikerim, Abigerem) idi. İslâm

kültürü Yenisey havzasında ve Altaylarda yaşıyan şamanist Türkler arasına da girmişti. Sağaylar pa-pasa "abız" (yanı hafız) tanrıya "kuday" derler ki müslümanlıktan geçmiştir.

XVI. asırda başlayan Rus istilâsı daha bir asır gecikmiş olsa id' Sibirya'daki bütün Türk ve Fin kavimleri islâmlaşmış olacaklardı.

Ruslar istilâ ettikleri her yerde büyük manastırlar yapıyorlar ve yerli halka hıristiyanlığı telkin iç·n yüzlerce misyoner-papas getiriyorlardı. Müslümanlara karşı çok zalimane hareket ediyorlardı. Buna rağmen Sibirya'da islâmiyet sarsılmadı. Başkurtların istiklâl savaşlarına Sibirya müslümanları bir asırdan fazla iştirak ettiler. Nihayet Ruslar Sibirya'da islâmiyet' resmen tanımaya mecbur oldular. 1794 yılında Tara şehrinde cami yapılmasına müsaade edildi (Rızaeddin b. Fahreddin, Asar, c. I, s. 299). XIX. asrın başından itibaren Sibirya şehirlerinin çoğunda cami ya da mescit-mektepler yapılmakta devam etti. Birçok şehirler islâm şehri niteliğini aldı. Troysk'-de 6 cami, altı medrese, Kızılcar'da 6 cami, altı medrese, Simey'de 5 cami 5 medreseyle islâm şehri oldular. Tomsk ve Omsk gibi Sibirya'nın büyük idare merkezlerinde büyük ve muhteşem camiler yapıldı.

1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre Sibirya'da müslümanların nüfus sayısı şöyle idi (5) :

Tobol'da...	40000
Yenisey'de.....................................	4950
Tomsk'da.......................................	15000
Irkutsk'te..	1650
Yakutstan'da..................................	1100
Baykal ötesinde..............................	2100
Amur'da	1000
Ohotsk denizi kıyısı........................	1000
Sahalin'de.......................................	900
Akmola'da......................................	379000
Simey'de	621400
Tutarı	1.068.800

Bu sayımda alınan rakamlara inanmak mümkün değildir. Bu sayım müslümanlar arasında büyük endişeler yaratmıştı. Birçok kişiler aile sayısını saklamışlardı. Bazı yerlerde ayaklanmalar da olmuştur. Bu sayım münasebetiyle birçok muslüman Türkiye'ye hicret etmiştir. Yukarıda gösterilen rakamların hep yuvarlak olması da dikkate değer.

Bu sayımdan sonra büyük Sibirya demiryolu yapıldıktan sonra dahilî Rusya'dan Sibirya'ya müslümanların göç etmeleri pek fazlalaşmıştır.

1917 yılında Moskova'da toplanan müslümanlar kongresinde Ahmet Salihov'un raporundaki statistik bilgiye göre Sibirya müslümanlarının sayısı şöyledir:

Tobol'da...	64.980
İrkutsk...	7599
Ohotsk (Primor. Obl.)	1268
Tomsk..	4201
Yakutsk..	1904
Sahalin	1843
Akmola	438.983
Simey..	614.773
Amur...	663
Yenisey'de..	5027
Tutarı :	1144.424

A. Salihov bu statistik bilginin eskimiş olduğunu belirtmektedir (6).

*

XX. asrın ilk yıllarında Sibirya'da seyahat eden Abdurreşid İbrahim Efendi o zamanki Sibirya'lı müslümanlara dair bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre (Alem-i islâm, c. I, s. 75-99) "Tomsk çevresinde 25 kadar müslüman köyü vardır. Yerli Türkler dahilî Rusya'dan gelen müslümanlarla karışmışlar, dil birliği bu müslümanları birleştirmiştir. Kaltay adlı bir Rus köyünde yerli müslümanlar vardır. Ruslar 100

haneli oldukları halde ne kiliseleri ne de mektepleri var, müslümanlar ancak 21 hane oldukları halde mes cit ve mektepleri var..........". Abdürreşid Efendi Şoldat adlı bir köye uğramış. Bu köy dahilî Rusya'dan sürgün edilen müslümanların kurduğu köy imiş. 100 haneli olan bu köyde de mescit ve mektep görmüştür. Abdürreşid Efendi Açinsk, irkutsk, Vehneudinsk şehirlerinde mescit ve mektepler görmüştür. Bütün gördüklerini şöyle özetliyor : "S'birya'da birkaç yüz haneli köylerden geçtiğimde ne kilise ne de mektep gördüm. Müslümanların 20-30 evli Söylerinde bile bir mescit, **hiç** olmazsa bir mektepleri bulunur... İrkutsk'-te 1000 nüfuslu müslüman mahallesi var. Muhteşem camileri erkek ve kızlar için ayrı mektepleri var".

Notlar :

1) Plano Karpini Seyahati, rusça Malien tere. s. 50.
2) Fraehn, Über alte Süd-Sibirische graehufonde mit Insch-riften von gewissen Datum (Memoires de L'Acad. des Sciences de Russie 1840, seri IV, *tora* IV, Tafel I no 8).
S) "İskender Anonimi" (Tisenhausen "Sbronik MİZO, Il.metin s. 234, tere. s. 129). Erzene, Erdene, Erta-ne aynı moğolca adın muhtelif yazılış ve telaffuzudur.
4) Bu menkıbe N. Katanov tarafından neşredilmiştir ("Ejegodnik tobolskogogub. muzeya) 1904, vıp. XIV.
5) "Ensiklop. Slovar "Bı*ockhfus - Efron neşriy XXIX, "Sibir" maddesi, s. 771.
6) "Bütün Rusya müslümanlarının 1917 nci yılda 1 - 11 Mayısta Moskova'da bolgan s'yezdm protokolları" Petrograd 1917, s. 91 - 95.

ALÎ SİR NEVAÎ VE FOLKLOR

Büyük Türk şâiri Ali Şir Nevaî'nin Türk folklorunu iyi bildiği malûmdur. Türk evliya ve şeyhlerinin menkıbelerini yazarken folklordan faydalandığında şüphe yoktur. Hele Dede Korkut hakkında onun şu sözleri folklora ne kadar önem verdiğini gösterir: "Korkut Ata -aleyhi rahmet- Türk ulusu arasında andın artuğrakdueki şöhretke ihtiyacı bolgay. Meşhur mundağdurki nice yıl özidin burunkı (evvelki) m nice yıl özidin songi ne gelirini depdur ki köp mevize amiz magızlık sözler arada var." Nevâî, Dede Korkutun halk içinde söylenen hikmetlerini ve hikâyelerini çok iyi öğrenmiş olacaktır. Daha fazla şöhrete ne ihtiyacı olacak diyor. Nevâî bir şiirinde "yılan arbagı" ndan, yani yılan afsunundan bahsederek şöyle diyor :

Zülfi sevdasında bilmesler Nevâî nüktesin Çün

cünûn güftaridur yahut "yılan arbağı"

"Yılan arbağı" Türk folklorunda yaygın bir inançtır. Ali Şîr Nevaî'nin şiirindeki "arbağ" kelimesini "Abuşka" lügati yazarı şöyle açıklıyor: "Yılanı ininden çıkarmak ya da zehirini gidermek için okunan afsundur" (Vilyaminov - Zernov neşri, sah. 16).

Ali Şîr Nevâî'nin lehçesindeki bu "arbak" kelimesini Başkurtlar "ARBAV" telâffuz ederler. Ural dağlarının doğu tarafında yaşıyan Başkurtların "ulu Katay" denilen boyunda "yılan arbav" hakkında çok şeyler işitmiştim. Eski zamanın "yılan arbavçıları" nı görmüş olan Baygonak adlı bir ihtiyar bize bu yılan arbavcılarma dair hikâyeler anlatırdı. Bu hikâyelere o da inanır, bizi de inandırırdı. Bu ihtiyar Başkurt bir gün bize şöyle bir hikâye anlatılmıştı: Bizim Ulu Ka-taylardan bir çobanı yılan sokmuştu. O zaman bizim yaylamıza yakın Barın - Tabın oymağında ünlü bir "arbavçı" vardı; "arbamak" için onu getirdiler. Görenler bizim ihtiyara şöyle anlatmışlar : Arbavçı arba-mıya başlamış... Bir de bakmışlar : — uzun bir kara yılan arbavçınm karşısına gelmiş, ıslık çalmıya başlamış.. Meğer yılan da arbavçınm afsununa karşı afsun yapıyormuş. Adamın karnı şişmiye başlamış, bakmışlar yılanın da karnı şişiyor. Arbavçı birçok yılan isimlerini söylüyormuş, ama bu yılanın adını bulamadığı için müşkül durumda kalmış. Yanındaki adamlardan biri düğmeni çöz!" diye bağırmış. Arbavçı da "Ey, altın düğme kara yılan" diye bağırmış ve yılan da derhal ölmüş. Arbavçınm da karnı iyi olmuş. Meğer bu yılanın adı "altın düğme" imiş. "Düğmeni çöz" sözü ile hatırına yılanın adı geçmiş. Her usta arbavçı bütün yılanların isimlerini bilirmiş.

Bu ihtiyar bana kendisinin de bir zaman arbav öğrenmek istemiş olduğunu, bundan bazı şeyler hatı-

rında kaldığını anlatmıştı. Arbavdan bir parça şöyle imiş :

Çenke çenke çenke yılan + çenke başlı kara yılan Aktan oktan revan yılan + ağın sudan mervan yılan Sen sen yılan sen yılan + senden artık men yılan Çığar bolsan çık yılan+ kiter bolsan kit yılan Nuh peygamber hörmetine + yatkan yerinden tebren-

me yılan

Altın başlı alayılan + bakırbaşlı sarı yılan Sen sen yılan sen yılan + senden artık men yılan

***

Ali Şir Nevaî, Türklerin meşhur "yada taşı" hakkındaki folklorundan da "Fevaidül kiber" deki bir şiirinden faydalanmıştır. Bu beyit şöyledir :

Yada taşıga kan tiykecyagın yağkanek ey saki Yağar yağmurdek eskim çün bolur serap alud

(yani: "Yada taşına kan dokunduğu — sürüldüğünde yağmur yağdığı gibi, ey saki, yağmur gibi yağan göz yaşım şaraba bulaşır").

"Yada taşı" efsanesi Türk folklorunun en meşhur ve yaygın unsurlarından biridir. Eski Türklerin inanışlarına göre "yada taşı" m elde eden adam, bu taş ile istediği zaman yağmur yağdırır, fırtına yapar, isterse yağmur ve fırtınayı dindirebilir. "Yada taşı" kelimesini "Abuşka" lügati şöyle izah eder: "Yağmur

boncuğu derler bir nesnedir ki ona kurban kanı sürülmekle yağmur yağar". Yada taşı hakkında söylenen efsaneler ve inanışlar XVI. asır Özbeklerinde ve Kırgız - Kazaklarında çok canlı olarak yaşamış olduğu tar'hçiler tai'afından tesbit edilmiştir. Altaylı Şâma-nist Türklerde son zamanlara kadar "yadacı" denilen afsuncular bulunmuştur (bk. Abdülkadir İnan, Tarihte ve bugün şamanizm, sah. 160 -165).

Nevâî'nin "mühakemet-ül-lûgateyn" indeki birçok kelimeler Türk maddi kültürü ve folkloruna aü kelimelerdir. Bu büyük Türk şâirinin eserleri incelenirse onun folklordan faydalandığı anlaşılacaktır. Bu münasebetle büyük Rus edibi Maksim Gorkiy'in şu sözünü hatırlamamak mümkün değ'ldir: "Milletinin folklorunu bilmiyen iyi şâir olamaz, iyi şâir halkının folklorunu bilen şâirdir".

TAHLİL VE TENKİTLER

Ali Rıza. Cenupta Türkmen oymakları, istanbul 1932, sah. 95 (10 tablo, 41 resim).

Cenubî Anadolu etnografya ve halkiyatına dair çok kıymetli ve orijinal makalelerile (1) on iki yıldanberi tanıdığımız Ali Rıza bey son günlerde "Cenupta Türkmen Oymakları" (Kısım 1) adile çok kıymetli bir eser neşretmiştir.

Malûmdur ki Cumhuriyetin teşekkülüne kadar Anadolu köylüsüne ehemmiyet verilmediği gibi onun halkiyat ve etnografyasına da kat'iyen ehemmiyet verilmemişti. Anadoluyu öğrenme ve tetkik güya Avrupa müsteşriklerinin inhisarına verilmiş gibi âdeta bir ilmî kapitülâsyonu andırıyordu.. Anadolu halkiyatına müteallik herhangi bir madde üzerinde tetkik yapmak isteyen Türk âlimleri, en basit mese leler için bile, garp türkiyatçılarmm toplayıp neşret tikleri mevattan istifade mecburiyetinde bulunu yorlardı. Bir çok muharrir ve ediplerimiz "Sen" neh ri havzasında yaşıyan Fransız köylülerinin ahlak ve adetlerine dair geniş malûmat sahipleri oldukları halde ana vatanının Dicle, Fırat, Ceyhan, Seyhan... havzalarında yaşayan Türk köylüsünü bilmiyorlar dı. Türk milletinin içinde oturan ve onun ekmeğile

♦ beslenen bu zatların kendi milletine karşı bu kadar

lâkayit bulunması, kendi milletinin hususiyetlerini, Anadoluyu bir iki tane müsteşrikten öğrenmeleri cidden şayanı hayret ve teessüf idi. En acı ciheti de Anadolu halkiyatına dair yazılan, uydurmalardan ibaret bir eserin, dünyada mevcut olmıyan Alman doktor ve mühendisleri namına, resmî bir müessese tarafından neşredilmesi idi (2). Millî Cumhuriyet ve millî uyanışın büyük feyizlerinden biridir ki, bugün manevi esaretten de kurtulmuş bulunuyoruz. Anadolu gençliği millî hususiyetlerini, etnografya ve halkiyatını bizzat kendisi öğreniyor; Avrupa metotlarından istifade etmek suretile müsteşriklerden daha iyisini yapabileceğini de isbat ediyor. Ali Rıza beyin "Cenupta Türkmen oymakları" son yıllarda neşredilen ve sayı itibariyle şimdilik pek mahdut olan bu gibi eserlerden birini teşkil ediyor.

Eser münderecat itibarile çok mütenevvi ve zengindir. Cenubî Anadolu köylüsünün birçok an'ane ve halk edebiyatı ve halk coğrafî ıstılah ve lügatleri büyük bir itina ile toplanmıştır.

Eski Türk medeniyetinin hâlâ halk içinde saklanmakta olan izlerinden oiri olduğunda şüphe olmıyan "Ülger takvimi" diğer hiçbir yerde görülmeye-rek tafsilâtile tesbit edilmiştir. (S. 37-39 "Türkmen takvimi").

"Ülger takvimi" Kırım, Kazak-Kırgız ve sair Türk kavimlerinin halk tabakası içinde kullanılmakta olduğu halde, türkiyatçılar bugüne kadar bu mevzuu ihmal etmişlerdir. Halbuki bu Türk takviminin

Çin ve garkı kadim takvimlerinden daha mükemmel bir takvimin bakiyesi olduğunda şüphe yoktur.

Eserde zikredilen Türkmen oymak isimleri de Türk etnolojisi için mühim maddelerdir. Halk edebiyatına ait mevat ise edebiyatçılarımız için bir hazine teşkil edeceğine şüphe yoktur, öğrendiğimize göre muhterem müellif, bu eseri kendi masrafiyle neş-retmiştir. Bu ise bir maarif memurunun yalnız manevî fedakârlıklara değil, maddî fedakârlığa da katlanması oldukça şayanı taktirdir.

Eserin kısaca münderecatı şudur :

Türkmen oymakları.— Türkmen obaları.— il-beyli aşireti.— Ev teşkilâtı.— Abdallar.— ilbeyli köyleri ve oymakları.— Doğum, düğün ve ölüm adetleri.— Bozgeyikli ziyareti.— Cenupta yaşayan türk-menlerin müşterek ananeleri.— Türkmen takvimi.—■ Muhtelif âdet ve ananeler.— Düğün ve oyunlar.— Yelbaba ziyareti.— Türkmen türküleri ve hikâyeleri.— Müteferrik notlar. Resimler.

Bu kıymetli esere dair yazdığımız şu satırları bu sahada selâhiyet sahibi olan muhterem müderris Köprülüzade Fuad beyin kitabın mukaddemesinde yazdığı şu sözleriyle bitiriyorum:

"Senelerden beri cenubişarki Anadolunun halkiyat ve etnografyasına ait ve münhasıran şahsi mü-

şahedelerine müstenit kıymetli tetkikler neşreden Ali Rıza hey, hu yeni eseriyle de, Anadolu gençliğine güzel ve kıymetli bir çalışma nümunesi vermiş oluyor. Kendisini tebrik ederken, halk evlerinin sinesinde toplanan münevver Anadolu gençlerinin bu feyizli yolda kendisini takip etmelerini temenniden kendimi alamıyorum."

NOTLAR

1) Ali Rıza beyin Anadolu halkiyatına dair mühim makaleleri "Babalık" (336-337), (337-1929) muhtelif tarihlerde "Tarsus ve Mersin" gazetelerinde son yıllarda "Memleket", "Halk Bilgisi Haberleri" mecmuasında, bilhassa geçen sene "Gazi Antep" gazetesinde "Bikbuğa" da ve bu sene "Türk Sözü" gazetesinde cenuptaki halk şairlerine dair tetkikleri çok mühim ilmî makalelerdir.

2) Doktor Frayliç ve mühendis Ravlik, "Türkmen Aşiretleri" (Aşair ve Muhaceret Müdüriyeti Umumiyesi neşriyatından) İstanbul 1918. Bu eserin sahte olduğuna da r bkz. Mahmut Râgıp, "Şarkî Anadolu Türkü Ve üyunları", İstanbul 1929, shf. 114

№ 5598

F. 10 Lira

SATIŞ VE DAĞITIM YERİ : İstanbul'da Devlet Kitapları Müdürlüğü ve İllerde Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevleri

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL